

Budkavlen

Tidskrift för etnologi och folkloristik
Åbo Akademi

Äckel som kulturell kraft

Red. Blanka Henriksson & Ann-Helen Sund

Grundad av föreningen Brage
Årgång 101
2022

Ansvarig utgivare:

Lena Marander-Eklund

Redaktionsråd:

Sonja Hagelstam

Blanka Henriksson

Sonja Hukantaival

Niklas Huldén

Lena Marander-Eklund

Fredrik Nilsson

Ann-Helen Sund

Redaktörer för detta nummer:

Blanka Henriksson

Ann-Helen Sund

Utländskt redaktionsråd / International Advisory Board:

Professor, Dr. Thomas A. DuBois, University of Wisconsin-Madison

Professor Tove Ingebjørg Fjell, Universitetet i Bergen

Professor, Dr. Silke Götttsch-Elten, Christian-Albrechts-Universität zu Kiel

Professor Lars-Eric Jönsson, Lunds universitet

Professor Kristin Kuutma, University of Tartu

Docent Kirsti Salmi-Niklander, Helsingfors universitet

Layout: Sonja Hukantaival

Grafisk formgivning av pärmen: Tove Huldén

Omslagsbild: timbo från Pixabay

All post, även recension- och bytesexemplar, sänds under adress:

Budkavlen, Åbo Akademi

20500 Åbo, Finland

budkavlen@abo.fi

Utges med bidrag av Svenska Litteratursällskapet i Finland

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

ISSN 2736-8246

Åbo 2022

Innehåll

	<i>BLANKA HENRIKSSON & ANN-HELEN SUND</i>	
	Äckel som kulturell kraft	1
	<i>BRITTA Z GESCHWIND</i>	
	Äcklig mat och (o)tacksamma repatriander	11
	Mat, moral och normalitet i svenska flyktingläger 1945	
	<i>BO NILSSON</i>	
	Om offentliga toaletter	38
	Äckel som kulturell logik och distansering som strategi	
	<i>LENA MARANDER-EKLUND</i>	
	Snor som sjukdomssymtom	59
	Äckligt eller neutralt?	
	<i>SANNA LILLBROÄNDA-ANNALA</i>	
	Fy, en fästing!	82
	Äckel i kroppsliga och affektiva möten mellan fästing, sällskapsdjur och människa	
	<i>EMMA ELEONORASDOTTER</i>	
	Instrumentalisering av äckel	105
	Bajs och betelnöt	
	<i>KRISTINA ÖHMAN</i>	
	Billigt blask och pipbloss	120
	Om rökning och alkoholförtäring i Starlets serier	
	INSTALLATIONSFÖRELÄSNING	
	Lena Marander-Eklund	
	Vardagen som folkloristiskt laboratorium	149
	Tystnader, erfarenheter och berättelser	

RECENSIONER

Malin Stengård

Med Kamera och koffert 156

Lena Marander-Eklund

Varför köper individer födda på 1970- och 80-talen fritidshus? 158

John Björkman

Kulturarvsobjekt, framtidsarbete och kampen om besökarnas underhållning 161

Tanja Mikkonen

Tankeväckande avhandling om hur heteronormativa konstruktioner upprätthålls i mötet mellan människa och väsen 163

Ailana Moore

Rumslighet i sagomiljöer 166

Sofie Strandén-Backa

Människonära vardagshistoria 169

Birgitta Svensson

Trender och traditioner i etnologiämnet i Åbo under de gångna hundra åren 173

Sofia Wanström

Magi i vardagen. En folkloristisk introduktion till skrock 176

Catarina Harjunen

Tentakulärt och taktilt på museet 178

John Björkman

Ligger museikompetensens kärna i praktiker? 181

BLANKA HENRIKSSON & ANN-HELEN SUND

Äckel som kulturell kraft

Det äckliga kan både avstöta och attrahera, väcka både nyfikenhet och avsmak. Äcklighet kan inspirera till humor, sinnlig livfullhet och lekfullhet, men också mobilisera kamp och motstånd som en moralisk och affektiv drivkraft. Det äckliga rör sig vid och över gränser som är kulturellt föränderliga, och äckel har förmåga att både luckra upp och befästa dessa.

Detta nummer av Budkavlen innehåller artiklar som undersöker äckel som kulturell kraft och fokuserar på vad äckel och äcklighet åstadkommer i olika sammanhang. Vi bad skribenterna fundera på hur äckel framkallas och används för att locka, avskräcka eller mobilisera, t.ex. gällande hälso-, livsstils-, miljö- och klimatfrågor eller inom turism, lek och underhållning. Genom vilka slags processer blir eller upphör något att upplevas som äckligt? Hur relaterar äckel till andra känslor? Till skapandet av sociala grupper, identiteter och hierarkier? Till kulturell förändring?

Ett perspektiv som ligger nära till hands för att teoretiskt närma sig äckel är Mary Douglas (1966) klassiska tankar om smuts som ”matter out of place”, och smuts och äckel som kulturellt och historiskt kontingent, förknippat med strävan att upprätthålla inte bara renlighet, utan (symbolisk och rituell) renhet. Att inte lyckas med detta är förbundet med fara. Majoriteten av artiklarna i detta nummer tar avstamp i Douglas perspektiv, där smuts ses som det som upp-

står när kulturella ordningar, klassifikationer och gränsdragningar störs. Douglas framhåller att denna ordning är rumsligt organiserad. Jorden är inte smutsig i trädgårdslandet men på vardagsrumsgolvet, spagettin är inte smutsig på tallriken men när den faller på bordet eller på våra kläder blir den otjänlig som föda. Äckel blir ett extremfall av gränsöverskridning, när ordningar rubbas. Julia Kristeva skriver i ”The Power of Horrors” (1982) om det abjekta. Liksom Douglas förståelse av smuts och äckel, ser Kristeva det abjekta som det som stör identiteter, system och ordningar (Kristeva 1982:4). I Kristevas psykoanalytiskt influerade teori utgörs det abjekta inte heller av ett specifikt innehåll, utan representerar det radikalt exkluderade och samtidigt reaktionerna på och hotet om att självets gränser, gränserna mellan subjekt och objekt, och mening överhuvudtaget, ska bryta samman (1982:4; 9). Reaktionen på det abjekta är kroppsligt erfaret äckel. Det abjekta är starkt förknippat med fara, men det är enligt Kristeva också ambivalent – det både attraherar och fränstöter. Vi dras enligt Kristeva till det abjekta för att vi söker katarsis (1982:17).

Sara Ahmeds fenomenologiska perspektiv på äckel och hennes analys av känslornas kulturella politik har också inspirerat detta nummer av Budkavlen. Hennes idéer tas även upp i många av bidragen. Genom att betrakta äckel som performativt, riktas fokus mot benämningar och reaktioner som gör att äckel fästs vid något och formar handlingar och relationer. Detta benämning och agerande genererar det objekt som benämns och dess effekter (Ahmed 2004:93). Äckel är på det viset vare sig en individuell känsla eller en egenskap hos något visst objekt, men via upprepningar av uttryck som ”usch, vad äckligt” kan det verka som att äcklighet är en fixerad kvalitet hos något som vi bör stöta bort från oss.

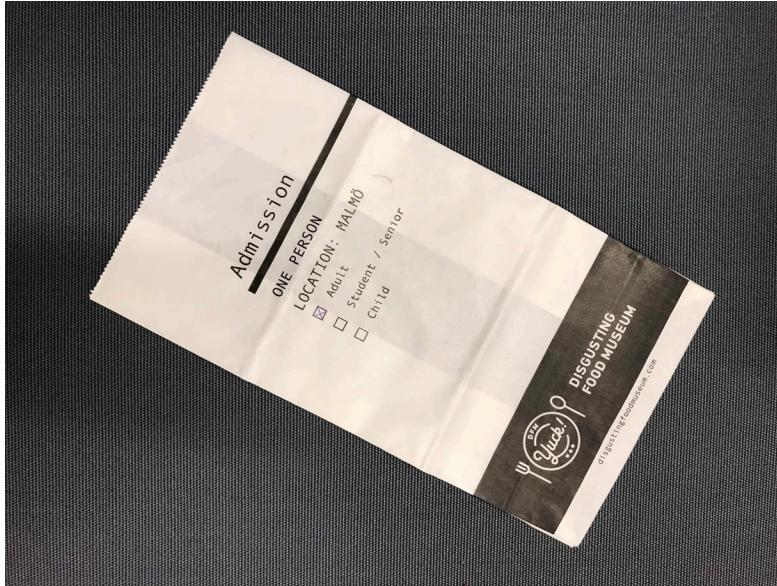
Äckel som affekt är i sig en intensiv, kroppsligt kraftfull reaktion. Genom att betrakta äckel som en kulturell kraft vill vi rikta blicken mot äcklets politiska dimensioner och hur äckel kan fungera som bränsle i olika mer eller mindre uttalade eller organiserade strävanden, men också mot de effekter äckel kan ha i vardagens underströmmar, vardagliga förhållningssätt till omvärlden och for-

mandet av subjekt. Att betrakta äckel som en kulturell kraft, är att utgå från en förståelse av att vad som anses som äckligt kan skifta, och att detta också har konsekvenser för olika former av ageranden som involverar äckel, eller som äckel involveras i. I detta nummer av Budkavlen granskas hur äckel kan verka som motståndskraft, handlingskraft, avskräckande kraft och mobiliserande kraft, alstra distansnerande och närmande rörelser (Ahmed 2004:85).

Äckel, mat och maktrelationer

I Malmö finns museet för äcklig mat ”Disgusting Food Museum” som enligt egen utsago presenterar 80 av världens äckligaste rätter såsom ”världens mest stinkande ost” och ”godis som görs med metallrengöringsmedel”. Museet utnyttjar äcklets dragningskraft för att locka besökare och den som inte blir äcklad blir kanske rentav besviken, eller känner sig onormal. Maten som presenteras ser äcklig ut, luktar äckligt eller består av ingredienser som vi lärt oss uppfatta som äckliga, samtidigt som det många gånger handlar om rätter som inmundigas på olika ställen i världen.

På museet får man lära sig att äckel hjälper oss att undvika det som är farligt, bland annat det som är farligt att förtära. Den farliga maten kan till exempel vara giftig, skämd, ruten eller möjlig. I själva utställningen konfronteras museibesökarna med äcklig mat från hela världen med en uttryckt möjlighet att ändra uppfattning om vad som är ätbart respektive oätbart. Äckel blir en reaktion som handlar om personlig smak och preferens, likväl som en fråga om kultur och geografi. Det som är äcklig mat på en plats, är kanske en delikatess någon annanstans. Nordbornas förkärlek för saltlakrits och salmiak delas inte av alla människor, fermenterad mat är svårsmält för somliga, medan andra känner obehag inför inälvsmat eller tanken på att äta insekter. Därvid kan det också skapas en slags kulinarisk arena för utbyten, testande och smakande, något som ofta tas upp inom turismen som ständigt söker presentera det på en gång typiska och speciella för en viss plats (se ex. Marjanen & Westerlund 2018).

Inträdesbiljetten till Disgusting Food Museum i Malmö är en spypåse, och invid biljettkassan finns en skylt som visar hur många besökare som har kastat upp under den gångna veckan. Förväntningarna på museiupplevelsen höjs, samtidigt som det hela blir lite skrämmande - kommer vi att klara oss ur det här helskinnade? Foto: Blanka Henriksson.

Med hjälp av äckel belyser utställningen både problematik som kommer av ohygien, där maten blir farlig för att man handskas med den på fel sätt, och mat som blir farlig av kommersiella intressen, där mat säljs trots att den är otjänlig som föda. Andra gånger handlar det om att ifrågasätta våra kategoriseringar av vad som är äckligt. Vore det kanske inte bättre om västerlänningarna bortsåg från sin avsky för insekter som mat, med tanke på både klimat och hälsa. Både gräshoppor och larver av olika slag är goda proteinkällor som inte kräver samma resurser som till exempel nötköttsproduktion. Här blir äckel ett hinder för den hållbara utvecklingen och framtidens mat.

En ny tolkning av EU:s livsmedelsdirektiv gjorde det 2017 möjligt att sälja gräshoppor som livsmedel i Finland, vilket ledde till

grundandet av gräshoppsfarmer. Livsmedelsgiganten Fazer marknadsförde ett bröd bakat på insektsmjöl och ett Åbobaserat företag startade tillverkning av chokladdoppade gräshoppor och frukt-smoothies innehållande insektsmjöl. Dessa matvaror antogs vara lätta att ta till sig och kunde transportera de nya ingredienserna in i matvanorna på ett nästan omärkligt vis, som en textur eller som ett ökat proteininnehåll. Denna trend har emellertid avklingat (Alanne 2021).

Idén att införa insektsätande i en europeisk kontext har länge förespråkats av olika aktörer, men utan större genomslag. FN:s livsmedels- och jordbruksorganisation har involverat sig i frågan sedan 2008. Men redan 1885 publicerade engelsmannen Vincent Holt en pamflett med titeln ”Why Not Eat Insects” (Yen 2015). Han menade, bland annat, att insekter kunde råda bot på hunger och ensidig föda bland de fattiga. Holt var också mycket medveten om äckel som en motståndskraft: ”It is hard, very hard, to overcome the feelings that have been instilled upon us from our youth an onwards”. Ändå såg han insekter som en framtidens mat (1885:13). Dessutom var Holt medveten om den roll som mode och status kan spela gällande mer ovanliga rätter och jämför insekter med till exempel hummer, ett djur som också lyfts upp på museet, eftersom hummer på hummerrika platser historiskt ansetts vara föda tjänlig endast för fattiga eller fångar, medan det idag ses som yttersta lyx (se även Ekström 2017:125). Hur något kan gå från att uppfattas som äckligt till att bli vanligt, vardagligt och normalt tycks vara en allt annat än rätlinjig historia, och en väg går via det exklusiva, upphöjda eller exotiskt intressanta. Processen att omvärdera äcklig mat, skräp, till något ätbart och gott framstår som genomsyrad av maktfrågor (se Fredriksson & Säwe 2020).

Äckel och mat handlar inte bara om den farliga maten eller den obekanta maten, visar Britta Z Geschwind i sin artikel om så kallade repatriander som kom till Sverige efter andra världskriget, och där placerades i olika sorters läger. Känsloerna och konflikterna kring mathållningen i lägren blir en ingång för Geschwind för att undersöka ”lägerlivets vardagliga förhandlingar och maktrelatio-

ner” och hur ätande knutits till äckel och på så sätt gör det möjligt att identifiera och analysera ojämlikhet och maktrelationen mellan ”värd” och ”gäst”. Repatrianderna kontra de svenska anställda vid lägren kommer i olika situationer att uppfattas som grupper och individer som inte förstår varandra, varandras behov och oro, eller varandras olika situationer. När potatisen serveras med skal på är det enligt svensk standard någonting som uppfattas som gott och näringsriktigt, och repatrianderna bör vara tacksamma, men samma potatis tas emot som någonting äckligt och närmast otjänligt som människoföda av repatriander som lärt sig att denna typ av mat endast ges åt grisar.

Hygien, smitta och äckel

Våra kroppsliga funktioner kan också framkalla äckel, i alla fall när de dras fram i en offentlig kontext. Med borgerlighetens framväxt blev bland annat snor och avföring någonting som skulle hållas utom doft-, syn- och hörhåll för andra (Frykman & Löfgren [1979] 2019:182–192). Både Bo Nilsson och Lena Marander-Eklund tar i sina respektive artiklar om kroppsliga teman, offentliga toaletter samt snor, avstamp i civilisationsprocesser där gränser mellan natur och kultur dragits på ett sådant sätt att kroppsliga praktiker som toalettbesök och snytande, blivit något privat, och att överskridanden av denna gräns möts med äckel. I dessa situationer är hygien ett viktigt begrepp med stark moralisk verkningskraft.

Bo Nilsson undersöker hur äckel som kulturell logik organiserar praktiker på offentliga toaletter, både ur besökares och städarens perspektiv. De personliga och professionella strategierna för att undvika eller handskas med äckel både liknar och skiljer sig åt, men centralt är att distansera sig från det äckliga för att inte själv besudlas. Ett besök på en offentlig toalett kan aktivera en rad distanseringsstrategier, som handlar om att undvika kontakt med potentiellt äckliga och smutsiga ytor. Distanseringen, påpekar Nilsson, är även inbyggd i den offentliga toalettens teknologier i form av exempelvis tvåautomater som aktiveras utan beröring,

men den kan också drabba städare som upplever sig ignorerade och osynliggjorda.

Äckel är enligt Sara Ahmed (2004) klibbigt och fastnar på det som det kommer i kontakt med. Till följd av detta kan de som uppfattas skyldiga till någonting äckligt eller som har varit i beröring med något äckligt, stigmatiseras som äckliga, vilket leder till distansering på olika sätt. Den som har uppfattats som äcklig kan i sin tur påföra någon annan detta äckel. Med en performativ förståelse av äckel, är någots äcklighet också beroende av reaktionerna som tar fram något som just äckligt. Att reagera på ett visst sätt inför det äckliga, att markera att man tar avstånd genom olika kroppsliga och verbala uttryck, är också att visa man inte själv är bunden till detta äckliga och alltså inte själv är äcklig.

Våra egna utsöndringar är dock inte nödvändigtvis äckliga resonerar Lena Marander-Eklund när hon studerar snor i bland annat frågelistmaterial. Snoret är många gånger trivalt och vardagligt, om än lite besvärande, när det rinner ur den egna näsan. Andra människors snor är däremot äckligt och då framförallt moraliskt förkastbart på grund av sina möjliga smittobärande egenskaper, någonting som accenturades under coronapandemin. Gällande de förkylningskurer Marander-Eklund studerat, är det heller inte äckel inför snor som är i fokus i den medicinska diskursen, utan det renande och helande botemedlet och läkekonsten – praktiker som förutsätter ett intresse för att granska sjukdomar och symptom, och inte såsom vid en äckelreaktion att rygga tillbaka och ta avstånd. Frågan om hur något upphör att vara äckligt, kan utöver detta också förstås som en vanesak: Marander-Eklund konstaterar att arbetet med artikeln, att fördjupa sig i ämnet snor, till en början aktiverade ett lätt illamående, men att hon blev van.

Mobilisera, avskräcka och utplåna

Att framställa något som äckligt kan vara ett sätt att fånga uppmärksamhet och försöka få människor att anamma känslan av äckel, för att ta avstånd och avskräckas från något visst som upp-

fattas som skadligt eller hotande. Ibland handlar det inte enbart om att ta avstånd utan också om att rena och rensa miljön från det äckliga, genom att fördriva och utplåna det som framställs som ett hot. Äckel kan i olika kampanjer på det sättet fungera som mobiliserande av kollektiv handlingskraft. Att något är äckligt, och ofta därtill farligt, tycks berättiga kraftfulla åtgärder.

Det som invaderar våra kroppar och går över gränsen till det mest intima kan ge upphov till äckelkänslor, visar Sanna Lillbroända-Annala när hon griper sig an fästingar i frågelistmaterial och nätdiskussioner. ”Fästingelälandet”, den ökade förekomsten och utbredningen av fästingar, väcker starka känslor och ger upphov till många praktiker som syftar till att återvinna kontroll och avvärja de hot och sjukdomar som fästingen är behäftad med. Starka känslor av äckel och fara förenas med behov av kraftiga åtgärder. I skuggan av pågående klimatkris har naturen ibland börjat uppfattas som hotfull på ett nytt sätt, och här kan fästingen utgöra ett konkret exempel på hur människor hanterar det som inte bara överskrider gränsen mellan natur och kultur, utan också gränsen mellan den egna och andra kroppar, och på så sätt aktualisera människans egen kroppslighet/naturlighet på ett konkret sätt.

En annan typ av gränsdragningar hittar vi i Emma Eleonorasdotters analys av en statlig antidrogkampanj i Sverige. Den fråga som Eleonorasdotters intresserar sig för är hur samma substanser kan uppträda både som hälsofrämjande mediciner och hälsoskadliga droger. Hon visar hur äckel som kulturell kraft kan instrumentaliseras av en offentlig instans i syfte att få människor att ta avstånd från droger. Känslan av äckel kan förstås i termer av rörelse; som ett närmande följt av ett avståndstagande. Frågan om hur vissa substanser blir äckliga och vilka konsekvenser det kan få, kan förstås som beröring som bildar kedjor. Det som en viss substans har varit eller föreställs ha varit i kontakt med gör den äcklig och oren, och via kontakt förs detta vidare. Värderandet av drogerna som äckliga, blir då samtidigt också ett värderande av dess användare som äckliga och i denna process är skillnadsskapande centralt. Eleonorasdotters analys av hur den i Sverige ovanliga och mildt stimulerande

betelnöten framställs i antidrogkampanjer, visar hur skillnadsskapande i form av rasifiering dras in i produktionen av äckliga droger, som bidragande till att skapa det hotfullt främmande, farliga och äckliga.

Äckel och moral blir också tydligt ihopkopplade i Kristina Öhmans genomgång av ungdomstidningen *Starlet* och de exempel på rökning och alkoholförtäring som förekommer mellan åren 1966 och 1996, en tid som sammanfaller med statliga restriktioner och kampanjer för att minska ungdomars konsumtion av tobak och alkohol. Både att röka och att dricka alkohol framstår i *Starlets* serier som ambivalenta sysselsättningar där olika diskurser och sociala positioner krockar. I hög utsträckning handlar det om den moraliska hållning som tidningen vill framhålla för sina unga läsare, i form av måttligt rökande och drickande, eller när det gäller rökning kanske snarast total avhållsamhet. Denna normaliserade konsumtion kopplas ihop med ett bruk som är ritualiserat. Den äckliga rökningen och alkoholförtäringen som tecknas upp som kontrast till detta avhållsammhets- och måttlighetsideal, framstår som gränslös, normbrytande och ledande till moraliskt fördärv och socialt förfall. I gestaltandet och konstruerandet av det kulturellt sanktionerade bruket och det skadliga, äckliga bruket spelar klass, ålder och kön en viktig roll.

För att återknyta till frågorna vi ställde som en utgångspunkt för detta nummer har äckel visat sig ingå i många olika typer av samhällseliga förändringar och strävanden. Äckel kan användas för att styra in människor i önskad riktning, engagera människor att handla och avskräcka dem från oönskat beteende. Äckel inkluderar och exkluderar. Därför är det viktigt att vi inte bara tar äckel för givet utan också problematiserar det som en kulturellt formad känsla, som kan ha starka effekter i världen och i enskilda människors liv. Artiklarna i detta nummer bidrar till att belysa äckel som kulturell kraft i olika tider och kontexter.

Allra sist vill vi rikta ett tack till författarna, tack till Sonja Hukan-taival för ombrytning, tack till de två anonyma granskarna och tack

till Traditionsvetenskapliga nämnden vid Svenska litteratursällskapet i Finland för ekonomiskt understöd.

Litteraturförteckning

- Ahmed, Sara 2004. *The cultural politics of emotion*. Edinburgh: Edinburgh UP.
- Alanne, Markus 2021. ”Sirkkaleivän nousu ja tuho”. *Iltalehti* 24.1.2021. <https://www.iltalehti.fi/kotimaa/a/97837ac9-2876-47ef-b802-e25506f16bb3> [1.12.2022].
- Douglas, Mary 1966. *Purity and danger: an analysis of concepts of pollution and taboo*. New York: Praeger.
- Fredriksson, Cecilia & Säwe, Filippa 2020. ”Att ta en tugga av havet. Om blå åkrar, grön ekonomi och den smarta tångens svåra resa”. *Kulturella perspektiv. Svensk etnologisk tidskrift* 4:2020, 72–76. <https://www.umu.se/globalassets/organisation/fakulteter/humfak/institutionen-for-kultur--och-medievetenskaper/forskning/kp/kp-4-2020---for-webben.pdf>
- Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar [1979] 2019. *Den kultiverade människan*. Malmö: Gleerups.
- Holt, Vincent 1885. *Why Not Eat Insects?* London: Field & Tuer, The Ledanhall Press E.C.
- Kristeva, Julia 1982. *Powers of horror: An essay on abjection*. New York: Columbia UP.
- Marjanen, Rasmus & Westerlund, Viktor 2018. ”Äcklig bestraffning för turister eller underskattade delikatesser? Bilden av det isländska köket på Internet”. *Laboratorium för folk och kultur* 1/2018. <https://bragelaboratorium.com/2018/02/06/acklig-bestrafning-for-turister-eller-underskattade-delikatesser-bilden-av-det-islandska-koket-pa-internet/>
- Yen 2015. ”Foreword: Why a Journal of Insects as Food and Feed?”. *Journal of Insects as Food and Feed*, Volume 1, Number 1, 1 January 2015, 1–2(2). <https://doi.org/10.3920/JIFF2015.x001>

BRITTA Z GESCHWIND

Äcklig mat och (o)tacksamma repatriander

Mat, moral och normalitet
i svenska flyktingläger 1945

Utspisning av kvinnor från Ravensbrück i Gamla Tennishallen i Lund 1945 (KM 85653.)

Alla våra svenska grannar, de lyckliga villaägarna med sina välansade trädgårdar åt gråvita och bajsbruna stuvningar till middag. Till frukost åt de sirapslimpa och ännu värre: en beigefärgad slemmig vätska de kallade välling. /---/ Eller det där som såg ut som förkolnad falukorv och som fick min farmor att rysa när hon mödosamt uttalade dess namn: ”blod-pud-ding” (Talgre i Persson & Ambjörnsson 1987:214).

För människor som upplevt flykt, krig och svält kan förhållandet till mat i ett nytt land bli motsägelsefullt. Å ena sidan kan smaker och dofter länkas till hem, hopp, identitet och skapa ny gemenskap, å andra sidan kan maten förstärka känslor av utanförskap och väcka traumatiska minnen. Mat kan ge tröst, men också framkalla oro och äckelkänslor (Punzi 2021).

Under och strax efter andra världskriget kom omkring 200 000 människor på flykt till Sverige. Vid ankomsten placerades de i olika lägerförläggningar. Viss mat som serverades i lägren kunde väcka kraftfull avsmak hos bredare grupper. Det sötade svenska brödet och inte minst blodpuddingen fick många att rysa av motvilja, som i Maarja Talgres skildring ovan av att som estniskt flyktingbarn uppleva matens främlingskap.

Lägerförläggningarna var av olika slag och hyste skilda kategorier av flyktingar. De hade mycket liten kontroll över vad de fick att äta, hur och med vem. Från lägerinstitutionernas håll uttolkades deras förhållande till den mat de serverades i termer av hälsa och ohälsa, normalt och onormalt, tacksamhet och otacksamhet. Flyktingarna i sin tur bedömde maten dels utifrån minnen av en normal vardagstillvaro i sina respektive hemländer före kriget, dels utifrån plågsamma krigserfarenheter av mat och av bristen därpå. Lägermaten blev än mer laddad i relation till de omkring 30 000 försvagade och svultna före detta koncentrationslägerfångar, så kallade repatriander, som räddats till Sverige vid krigsslutet.

Under arbetet med ett projekt om svenska repatriandläger fann jag att mat, hygien, hälsa och moral var återkommande och sammanlänkade teman. Något som länge ”funnits i ögonvrån” i arbetet i ar-

kiven får här framträda i sin egen rätt. Den här artikeln undersöker, med blicken fäst på mat och äckel, mötet mellan de överlevande som kom till Sverige från nazistiska koncentrationsläger 1945 och de lägerinstitutioner som tog emot dem. Syftet är att genom utsagor om mat undersöka lägerlivets vardagliga förhandlingar och maktrelationer. De sätt varpå ätande knutits till äckel åskådliggör den villkorade relationen mellan ”värd” och ”gäst” och föreställningar om den (o)tacksamma repatrianden. Studien rör både förhållanden i öppna repatriandläger och i det slutna interneringslägret Gunnarps hemmet i skånska Höör, upprättat för utländska kvinnor 1945, varav många s.k. repatriander.

De före detta koncentrationslägerfångarna kom från Polen, Nederländerna, Frankrike, Tyskland, Rumänien, Ungern och andra europeiska länder. De hade olika religioner och tillhörde olika samhällsskikt. De flesta kom med Röda Korsets ”vita bussar”, med båt, eller tåg genom det internationella flyktingorganet UNRRA. De kallades ”repatriander”, då de av staten ansågs kunna återföras till sina hemländer inom kort (re: åter, patria: fädernesland) (Byström & Frohnert 2013:33–35). I Sverige möttes de av personal från Röda Korset, lottor, soldater, sjukvårdare, poliser och frivilliga. I väntan på återförande utplacerades de i läger och vårdinrättningar runt om i landet. Lägertillvarons mathållning synliggjorde spänningar mellan olika kategorier av överlevande och lägrens personal.

Att mat handlar om långt mer än kroppslig tillfredsställelse eller överlevnad har etnologer under lång tid behandlat utifrån olika aspekter. Mat är kultur (se tex. Amilien & Krogh 2007; Bringéus 1988; Fjellström 1990, Jönsson 2005; Kayser Nielsen 2003; Neuman 2019; Salomonsson 1979; Tellström 2006). Ätandet omges i likhet med sexualiteten av starka tabun, regler och ordnanden (Douglas 2011 [1966]). Vilken mat som äts, hur och med vem, är centralt för att definiera en grupp. Ätandets regler och ritualer definierar och avgränsar religioner, etniska grupper, nationella identiteter, klasser eller genus. Maten har moraliska, sociala och politiska dimensioner, vilket gör att ett visst slags mat och ätande av en särskild grupp

beroende på sammanhanget anses njutbart, begärligt, normalt och sunt, eller sjukligt avskyvärt, onormalt eller äckligt.

Enligt Sarah Ahmed är mat och äckel sammanbundna eftersom det inte bara handlar om smak och lukt utan även beröring, den intas i kroppen själv. Det gör oss sårbara. Ahmed betonar i likhet med Mary Douglas att känslor, som äckel, inte ska ses som psykologiska tillstånd, utan som kulturella praktiker. Att benämna något som äckligt är att avvisa och förfrämliga, att dra en gräns mellan subjekt och objekt. Douglas beskriver det som att ”när någonting med bestämdhet är klassificerat som en anomali, blir konturerna klarare hos den uppsättning till vilket föremålet i fråga inte hör” (2011:56–59). Någon eller något ”är” alltså inte äckligt, äckelkänslan ligger i subjektets betraktelse och närhet till objektet och föregås av en värderingsprocess. Ahmed menar att ju mer ett språkbruk relaterar äckel till en kropp eller objekt, desto fler negativa inneboende egenskaper verkar denne ha. Hon beskriver det som att vissa kroppar blir ”klibbiga”. De blir till tecken som andra negativa egenskaper fäster vid (Ahmed 2014).

Mat är också starkt förenat med värdskap och gästfrihet. Måltiden har en viktig ställning i gästfrihetens och välgörenhetens ritualer. I gästfriheten finns dock ett inneboende villkorat maktförhållande mellan värden och gästen (jfr Nilsson 2013:10). Det är i synnerhet påtagligt i relation till flyktningmottagande. Forskare som studerar gästfrihet i relation till migration har, med hjälp av bland andra Derrida (2000) satt fingret på hur ”hospitality” hör samman med ”hostility” (Farahani 2021, Lynch et. al. 2011). Gästen måste spela enligt värdens regler, vara tacksam och bete sig ”rätt” för att förtjäna gästfriheten. Vissa kategorier av flyktingar har ansetts som mer ”värda” att hjälpa och i förtjänst av större empati. Den värdiga flyktinggästen är både sårbar och självständig nog att försörja sig och utgör inte en för stor börda för samhället. Gästfriheten ”balanserar på en knivsegg” som Lynch beskrivit det (2011:6). Maten och ätandets praktiker synliggör denna balansakt, de ojämlika maktrelationer som uppstår, liksom de rättigheter och skyldigheter som präglar relationen mellan värd och gäst.

De svenska lägerinstitutionerna

Flyktingmottagandets systematik utformades för att hjälpa och reglera flyktingarnas situation, men syftade också till övervakning och kontroll. Beroende på nationalitet, medicinska behov, kön och andra kategoriseringar, placerades de i skilda slags läger. Det vi idag kallar för flyktingboende eller flyktingförläggning benämndes då ”läger”/”utlänningsläger”. Lägersystemet bestod främst av karantänsläger, mottagningsläger, arbetsläger och interneringsläger (Åmark 2013:40ff, Byström 2012:23ff). Många var specialbyggda barackläger, men även skolor, gymnastiksalar, hotell och andra samlingslokaler användes. Som rumsliga och sociala miljöer kunde de skilja sig mycket åt, trots att deras rammar på många sätt var lika. Graden av öppenhet och kontakt med de omgivande lokalsamhällena varierade. Personalen bestod vanligen av lägerchef¹, kurator, husmor, kokerskor och bevakningspersonal. Individer som bedömdes utgöra ett potentiellt hot mot Sverige, så kallade ”observationsfall” eller ”disciplineringsfall” placerades i slutna interneringsläger.

Lägerinstitutionerna har lämnat olika former av spår i myndighetsarkiven. I arkiven tillhörande Statens utlänningskommission (SUK) finns handlingar efter 180 läger av olika slag (Hallberg 2017:226).² SUK ansvarade för lägren och utfärdade instruktioner för hur de skulle skötas. Lägerarkiven ger inblickar i lägermatens organisering och förhandlingar främst från myndigheternas perspektiv, men även från de överlevandes genom korrespondens. Individnära förhållningssätt till mat och ätande i sjukhus, karantäns- och mottagningsläger återfinns i intervjuer med överlevande och med svenska hjälparbetare,³ i självbiografiska arbeten och i sekundärkällor (se t.ex Fried 1992, Gottfarb 1988, Getreu 1953, se Thor Tureby & Wagrell 2020).

Lägertillvaron präglades av rutiner och regler och så även mat-hållningen. Menyerna var standardiserade utifrån hälso- och näringsaspekter, men också med hänsyn till ransonerade varor och av staten fastställda kostnader. Regler och rutiner kunde dock frångås och direktiv från SUK kunde tolkas på olika sätt. Förutom officiella handlingar ger vardagliga material såsom recepthäften, matme-

nyer, lägerdagböcker och fakturor inblickar i mathållningen. Från inventarielistor kan utläsas att lägren ifrån arméns centralförråd kunde rekvirera bruna bönor, sagogryn, äggersättning, fiskkonserver, lingonsylt, kaffeersättning, saftpulver och torkade morötter, bland annat. Ett exempel på vilket slags mat som kunde serveras 1945 återfinns i ett brev ställt till Socialstyrelsen från Katarinagården i Södertälje. Några kvinnor hade där anfört klagomål på maten vilket fick lägerchefen att, i ett försök att försvara lägrets mathållning, exemplifiera med menyn för dagen.

Klocka 8 havregrynsgröt med mjölk, kaffe, 3 torra och 1 mjuk brödskiva med smör, lunch 2 stora pannbiffar, 5 á 6 potatisar, lingonsoppa, 4 torra brödskivor med margarin, middag 1 skiva blodpudding 1 cm tjock och stor som ett tefat, överbliven lingonsoppa eller köttsockpa med grönsaker, 4 torra brödskivor med smör. Någon gång före jul utspisades saltströmming, vilket gav anledning till klagomål, då flyktingarna icke förstod sig på den. Potatisen i ett parti, som levererades någon gång i dec. var skämda och skadade, leverantören fick taga tillbaka detta parti och lämna ett annat, så snart han hunnit anskaffa sådan vilket dröjde några dagar under vilka vi var hänvisade till att använda av de dåliga.⁴

En konferens anordnades av SUK för kuratorer och föreståndare vid landets alla repatriandläger i september 1945. Repatriander-
nas kritik mot maten i läger och tbc-sjukhus diskuterades under en egen punkt. Kuratorn vid lägret Vikingshill meddelade att ett smakråd där tillsatts med uppgift att krydda maten. Överkuratorn Rina Branting menade att extra tilldelning av kryddor borde kunna erhållas från livsmedelskommissionen. Kuratorerna vid Baggå, Vingsö och Kjesäter berättade att utdelning av dietmat till vissa skapat konflikt och avundsjuka bland de övriga. Kuratorn i Olofsfors frågade om inte repatrianderna själva någon gång skulle få ansvara för matlagningen.⁵ Av mötesprotokollet framgår att repatriander-
nas olust och avsmak inför maten uppmärksammades av SUK och att det fanns en viss vilja att tillmötesgå dem. I vilken utsträckning som mötets punkter i praktiken följdes upp är inte lika givet.

Mat kunde mer eller mindre uttalat användas som påtryckning och repatriandernas relation till lägermaten kunde påverka hur de bedömdes. ”Fel” beteende tillrättavisades, till exempel genom in- dragen veckopeng eller permission, medan ”rätt” beteende kunde belönas. Eftersom alla måste äta och dricka det som serveras utö- var institutioner makt över subjektet, oavsett om syftet är välvilligt eller illvilligt. I flyktinglägren kontrollerades det egna ätandet av någon annan: hur, vad och när en åt och tillsammans med vem. I relation till repatrianderna blev detta särskilt påtagligt. Att inte själv ha rätt att styra över intaget i den egna kroppen är att vara utlämnad, beroende och underställd andras vilja. Detta kan i sig skapa äckelkänslor (Ahmed 2004:84). Det gäller för flera samhäll- sinstitutioner; skolbispisningen, sjukhuset och fängelset, om än i olika grad (Godderis 2006, Smoyer & Lopez 2017, Uglevik 2011). Liksom i koncentrationslägren innebar mat en reglering av tid och rum och en manifestation av ojämlika makt- och beroendeförhål- landen. Flyktinglägret var likt sociologen Erwing Goffmans defini- tion av begreppet *total institution* (1991 [1961]) en plats där indivi- derna var avskurna från det omgivande samhället och vardagen var strikt planlagd. Lägren var inhägnade för att hindra kontakt med civilbefolkningen. För att lämna lägret krävdes permission. Ändå kunde gränserna vara förhandlingsbara. Lägerpersonalen var ge- nerellt sett överordnad repatrianderna, men på individnivå fram- trädde en dynamik där maktbalansen (tillfälligt) kunde skifta. Mat- situationen gav möjligheter till vardagsnära motståndshandlingar, såsom avvisande av viss mat, att äta på ”fel” plats eller tid, eller att matstrejka. Matsituationen var, i motsats till mycket annat, något som individen kunde göra motstånd mot, om än begränsat.

I boken *Den livsfarliga glömskan*, berättar Inga Gottfarb⁶ om en händelse hon beskriver som en ”kulturkrock”. Den utspelade sig på ett beredskapssjukhus där manliga före detta koncentrationsläger- fångar vistades för skador och undernäring.

På sjukhuset i Lärbro på Gotland med 80 patienter uppstod nästan en revolt då männen fick oskalad potatis. Det var droppen som kom bägaren att rinna över. De flesta led av tbc och skulle

ha närande kost. /---/ Epistlarna blev alltmer vredgade och förtvylade. Till sist bad vi en judisk lungspecialist, sedemera överläkaren Nils Levin att resa till Lärbro och ta reda på vad som hände. Jo, oskalad potatis gav man i Polen bara till grisar. Männerna hade känt sig djupt kränkta och förtvylade (Gottfarb 1986:215).

I lägerledningens ögon var oskalad potatis att föredra utifrån uppfattningen att det i skalet fanns vitaminer. Lägermaten lagades främst utifrån att vara näringsrik, ekonomisk och tillräcklig. Männens upprörda känslor framstod utifrån ett svenskt perspektiv som orationella och oresonliga.

Om än hur väsensskild olik den institutionella matsituationen i flyktinglägret var, kunde den väcka konnotationer till koncentrationslägrens där de berövats rätten till den egna kroppen och dess intag. Genom att vägra att äta gjorde männen på Lärbro kroppsligt motstånd mot en kategorisering av dem som lägre stående. Rutten potatis med skal, eller bara skämt vatten med enstaka potatisskal tillhörde koncentrationslägerfångarnas motbjudande diet, som vi ska återkomma till. Männerna på Lärbro vägrade inta mat som gavs åt grisar, för de var människor och de ville aldrig mer äta som djur. Den oskalade potatisen kunde ses som en kränkning av deras människovärde, att äta den som ett slags våldförande på kroppen, därmed måste den hållas utanför kroppens gränser (jfr. Ahmed 2014:83–89).

Matbespisningen var, med parallell till de nazistiska lägren, en arena för spänningar mellan judar och icke-judar och även mellan individer som tilldelats olika hierarkiska positioner i koncentrationslägren. Då de överlevande själva ibland arbetade i bespisningen och utdelade mat, kunde olika grupper missgynnas beroende på vilka som arbetade i köket.

Maten i koncentrationslägren

Matstunden i flyktinglägret var central då den utgjorde ett viktigt avbrott i monotonin. Många överlevandes negativa känslor

inför mathållningen i den svenska lägren behöver förstås utifrån den centrala roll maten spelat i ghettonas och koncentrationslägrens dagliga maktrelationer. Äckelkänslorna som den svenska lägermaten väckte kan i viss mån relateras till diskrepansen mellan en längtan efter den mat de länge drömt om i fångenskapen – den som serverats i hemmet och delats med vänner och familj – och den storköksmat de serverades i de svenska lägren, där maten var främmande, intogs på fasta tider, i kalkylerat lagom portioner och bland okända människor. Inom slutna institutioner kan maten bli till en plågsam daglig påminnelse om fråntagandet av den vuxnes rätt att bestämma över sin kropp. Tomas Uglevik som studerat norska fångars aversion mot fängelsematen menar att den förstärkte kontrasten mot måltidsstunder som delats med nära och kära på utsidan (Uglevik 2011:48). I koncentrationslägren kunde matminnen fungera som ett psykiskt och intellektuellt motstånd. Kvinnliga fångar delade recept och matfantasier vilket skapade samhörighet, stärkte etnisk och religiös identitet och hjälpte dem frammana en vardagsverklighet bortom smutsen och taggtråden. Överlevande har beskrivit hur matpratet vid läggdags hjälpte mot ångest och hunger. Bevarade recept och teckningar föreställande mat gjorda av fångar finns i arkiv runt om i Europa och även i Sverige.⁷

I koncentrationslägren gav mathållningen många möjligheter till att förödmjuka och beröva fångarna deras människovärde. De åt sittande bredvid döda och sjuka, i smuts och kryllande av ohyra, i stinkande luft. De tvingades äta sådant som annars hade kastats som sopor, ofta med händerna. Mat utgjorde påtryckningsmedel. Den kunde bytas mot tjänster, eller mot andras nyttjande av den egna kroppen. Överlevande har beskrivit hur maten i koncentrationslägren väckte starka äckelkänslor, att den upplevdes oätbar och otjänlig men var något de tvingades vänja sig vid för att överleva.

Nittonåriga judiskan Estera Melchior från Radom i Polen berättade efter ankomsten till Trelleborg för intervjuaren Luba Melchior, själv judinna och medarbetare vid Polska källinstitutet i Lund (PIZ) om förhållandena i Auschwitz och i kvinnolägre Ravensbrück.⁸

Brödet var oftast möjligt och otjänligt att ätas. Därefter fick vi en liter vattmig soppa. Månader utan salt. Det skapade sensation närhelst potatis- eller kålrotsskal hittades i soppan. Sällan gjordes soppan av potatis- eller kålrotsskal; vanligtvis tillagades den av fruktansvärt bittra palsternackor och, när den ätits, ledde det ofta till matförgiftning, kräkningar och diarré.⁹

Nittonåriga katolska Anna Szałasna, född i Khryplyn i nuvarande Ukraina berättade för intervjuaren Halina Strzelecka, om maten som fånge. Hon inspärrades i Tarnów för några rader skrivna till brodern i ett brev, sedan fördes hon till Auschwitz:

Maten var extremt mager: till frukost en halv tunn skiva bröd och lite vattnigt kaffe; till lunch en halv liter fett och grynigt vatten som luktade så illa att vi åt det med äckel; till kvällsmat en halv skiva bröd och vattnigt kaffe.

/---/

Vid ettiden åt vi lunch framför baracken: nässelsoppa och några oskalade ruttna potatisar. Soppan hade spetsats med svart mjöl och salt, vilket gjorde att den smakade så illa att jag trots min hunger inte kunde tvinga mig själv att äta ens några skedar av den. Jag var plågad av törst men ingenstans kunde jag hitta en kran eller något vatten. Efter lunchen återupptogs arbetet och fortsatte till klockan sex. Sedan kom Appellen /.../ och utdelningen av kvällsmaten framför baracken, bröd och något slags vämjeligt örtte. Vi tog några klunkar av det och använde resten för att skölja händerna, som redan var smutsiga.¹⁰

Rumänska katolska Illona Retkes, senare Dagberg, hade gömt en judisk familj i utbyte mot mat till familjen och fördes därför till Ravensbrück. Hon berättar: ”Till en början kunde vi inte äta maten, men då vi blev tillräckligt utsvultna tvangs vi äta det vi fick.” Hon räddades till Sverige där hon blev kvar resten av sitt liv. I sin dagbok som hon började skriva vid krigsslutet har hon skildrat lägervardagens övergrepp, förnedring och svält. Att tillskansa sig något ätbart då chansen uppenbarade sig var livsnödvändigt, men farligt. Vissa

arbeten gav bättre möjligheter än andra, som att arbeta i köket eller på betfälten. En gång hade Illona blivit svårt misshandlad med piska av en SS-kvinna då denne sett henne gömma en kålrot att äta senare.

Hon [SS-vakten] missunnade mig denna enda kålrot. Jag önskar henne inget ont, bara att hon får äta enbart kålrötter, så länge hon lever.¹¹

Yttrandet skulle taget ur sin kontext kunna uppfattas som återhållet och närmast försonande. Utifrån ett historieempatiskt förhållningssätt (Planck & Steinrud 2017) är frågan vad den utsägelsen innebar för henne, som i likhet med andra fångar hade en kroppslig förståelse av att var dag äta fränstötande mat som påtvingats henne av människor som ville henne ont. Med en förtrogenhet om de överlevandes berättelser om kränkningar, äcklig mat och svält, kan de komprimerade orden i stället tolkas som skarpa och tyngda av kylig vrede.

Maria Zurowska Kurowska överlevde koncentrationslägren Majdanek och Ravensbrück, där hon bland annat arbetat med att tillreda sin och de andra fångarnas tunna kålrotssoppa. Hon kämpade sig, dödssjuk och stödd på sina medfångar till den vita buss som tog henne till friheten i Sverige där hon blev kvar. En av hennes döttrar, Zofia Kurowska, visar mig en dag en sked som hennes mor hade med sig ifrån Ravensbrück. Den var en gåva från en medfånge som arbetade i köket.¹² Skeden putsas och vårdas och förvaras i ett vitrinskåp tillsammans med andra spår av en fragmenterad familjehistoria. Den är viktig för Zofia, för att den var viktig för hennes mor. Skeden representerar människovärde; att inte behöva äta med händerna som ett djur, menar hennes syster Jadwiga Kurowska. De som saknade dessa livsnödvändiga ting hade större risk att svälta ihjäl. Skeden bar länge på ett tyst vittnesbörd i kökslådan. Zofia och Jadwiga minns inte hur och när de fick vetskap om dess betydelse, men barndomen tycks ha varit fylld av tyst vetskap om skeenden som föräldrarna ville bespara dem.

Maria mötte sin blivande man Bożysław Kurowski i Sverige. Han blev en av de nio som arbetade för Polska Källinstitutet i Lund med att samla in vittnesmål från andra överlevande. Svälten som föräldrarna upplevt följde med som en ärvd kunskap. Zofia berättar att hon har svårt att klara när barnbarnen inte äter upp allt på tallriken. Då äter hon upp det som lämnats. Då Zofia växte upp var det inte lika accepterat att lämna mat som idag. Men oviljan att lämna mat kan även relateras till studier som visat hur upplevelser av koncentrationsläger har långvarig påverkan på överlevandes attityder till mat, liksom även på deras barns. En aspekt hos individer som upplevt svält är empati med andras hunger och en oro att barnen inte äter tillräckligt. Det kan även skapa svårigheter att lämna eller slänga mat även då den blivit skämd, att bunkra mat, att ha avsky mot en viss sorts mat, stark motvilja mot att köa för mat, och upplevelser av ångest vid tillfällen då mat inte är uppenbart tillgängligt (Sindler, Wellman & Baruch Stier 2004).

Blodpudding, människovärde och kosher

Det kom faktiskt många klagomål på maten från sjukhus och sanatorier. Det hade sin naturliga förklaring. Det var inte bara så att kosten var främmande för gästerna. Blodpudding med sylt till exempel kunde inte uppskattas, framför allt inte av fromma judar. Blodmat är strängt förbjuden i den judiska religionen (Gottfarb 1988:215f).

Utdelandet av blod- och inälvsmat var frånstötande för de judar som önskade kosher. I synnerhet som det nazistiska förtryck de utsatts för strävat efter att utplåna allt judiskt. Ordet kosher betyder ”tillåtet”, ”godkänt” och innebär att maten tillagats och beretts på ett korrekt sätt. Torahn förbjuder blod att förtäras, därför töms djuret på blod innan det styckas. Där beskrivs vilka djur som klassificeras som rena eller orena, som får ätas eller inte. Gris är exempelvis inte kosher och kött och mjölk får inte blandas, men detta var vanligt i svenska grytor och stuvningar.

Att hålla kosher är en viktig judisk identifikationsmarkör. Genom historien har judar som en form av förtryck därför tvingats att äta sådant som inte är kosher. I Nazityskland infördes 1933 lagar som förbjöd slakt av djur som inte blivit bedövade. I praktiken var det ett förbud mot kosherslakt. I den nazistiska propagandan kopplades kosherslakt samman med myter om judars grymhet. Tömmandet av djuret på blod länkades till myter om människooffer (Buscemi 2015, Judd 2007).

De svenska myndigheterna visade initialt liten hänsyn till ortodoxa judars önskemål om kosher. I repatriandlägren separerades vanligen inte judiska och icke-judiska överlevande, vilket gjorde judar till en utsatt grupp. Undan för undan uppdagades det att det i de svenska lägren fanns motsättningar präglade av antisemitism. Även om det fanns många exempel på vänskap och empati över religionsgränser, var antisemitismen utbredd. Fysiska och verbala kränkningar utgjorde på flera håll inslag i lägertillvaron (Kvist Geverts 2008, Gottfarb 2006, Olsson 1995:112, Giloh 2016). Vid SUK:s konferens för kuratorer och föreståndare (se ovan), diskuterades frågan om särskilda läger för judar. Byråchef Martin Perslow meddelade att dittills ingen uppdelning gjorts mellan judar och icke-judar, bara i särskilda fall där judarna varit i stark minoritet hade de flyttats till ett annat läger. Dels på grund av ”rashat”, dels på grund av önskemål om kosher.¹³

Inom mottagningssystemet fanns en kritik mot ett nazistiskt färgat språkbruk och ovilja att särskilja mellan jude och icke jude, samtidigt som samhället på många sätt var genomsyrat av ett ”antisemitiskt bakgrundsbrus” (Kvist Geverts 2008, även Andersson & Kvist Geverts 2008, Byström 2012). Vissa strävade efter att återuppta det religiösa liv som hade förnekats dem (Giloh 2016:35), men det var relativt få judar som vid ankomsten uppgav till myndigheterna att de iakttog en religiös livsföring. Av allt att döma en säkerhetsåtgärd.

Perslow meddelade vid SUK:s konferens att ett antal ortodoxa läger upprättats för individer som önskade kosher, men att det var svårt att verkställa en generell uppdelning. Å andra sidan menade han att ”övertygat ortodoxa judar” givetvis borde överföras till dylika läger.

Frågan om kosher kunde skapa konflikt och enskilda läger motsatte sig att servera kosher, även när det påbjöds högre upp i hierarkin. När By internatskola i Smedsbo fick order att börja servera kosher protesterade föreståndaren. Bakgrunden var att skollägret Fjällgården där Eli Getreu var föreståndare skulle slås samman med By internatskola i Smedsbo. Då hälften av skolflickorna från Fjällgården uppgett att de önskade kosher, skulle de överföras till ett läger i Sjöarp i stället för att följa med de andra eleverna till Smedsbo. För att få med dem alla ringde Getreu till överkuratorn Rina Branting, som i sin tur meddelade föreståndaren i Smedsbo att kosher skulle börja serveras där. Föreståndaren protesterade mot detta till Sociala byråns sekreterare.

I de judiska religionsstriderna lägger jag mig ingalunda i, men ju mer jag har informerats i denna sak, ju tristare och obekvämare förefaller den mig. Det är tråkigt om By internatskola, som enligt vad jag redan sagt Dig har fungerat förvånansvärt bra: flickorna har med lätt hand uppfostrats till ordning och renlighet så långt det går, dom är duktiga i skolan och har också fått aktning för manuellt arbete, det är tråkigt om denna skola plötsligt skall bli By intrigskola. Sannerligen om man inte mer än någonsin har rätt att citera bibelns härliga bok predikaren kap 7, vers 27.¹⁴

Föreståndaren ansåg att det var ”onödligt att införa detta söndrande moment, där allt hittills varit så lugnt, rejält och bra,” och menade att det kunde bli ett politiskt ”farligt prejudikat”. Med det menades kanske att alla repatriandläger skulle åläggas att servera kosher. I brevet påstods att överkuratorn Branting argumenterat att det var bättre att överföra flickorna från Fjällgården till Smedsbo än till Sjöarp, där de ännu kraftigare ”komma under inflytande av gammal trolldom.” Kontexten visar att ”trolldomen” anspelade på judisk ortodox påverkan.

Mat, smuts och oordning

Mera allmänt missnöje uppkommer väl endast i samband med utspisningen och det detta beror i regel på att man är ovan vid

svensk mat – särskilt blodpudding och fiskbullar tycks man ha svårt att förlika sig med och den svenska vanan att sockra alla möjliga rätter är också för de flesta omöjligt att förlika sig med. /---/ Besvärligare är det att lära flyktingarna undvika slöseri med maten; någon slags hamstringsanda tycks tvinga dem att lägga sig till med reservförråd som sen står och ruttnar.”¹⁵

Orden är lägerchefen Harald Dikmans, hämtade ur en tidningsartikel 1945. ”Hamstringsandan” är skildrad i flera källor. Det hände att överlevande sparade och gömde mat till senare, av skräck att åter tvingas uppleva svält. Matvaror som gömdes under madrasserna eller på andra platser i barackerna möglade och drog till sig ohyra. Det förekom även inbrott i lägrens skafferier, vilket kunde bestraffas med indragen permission, veckopeng eller förflyttning.

Inga Gottfarb skildrar hur hon som nyutbildad socialarbetare tog emot överlevande vid ankomsten och hur de hittade möjligt bröd under huvudkuddar och madrasser. När personalen försökte ”städa” bort maten uppstod upprörda scener och ibland slagsmål (1986:185f.). Gömmandet av mat kunde också väcka empati, som hos Eli Getreu som skildrat sitt arbete som lärare i Smedsbo internathem. ”Många kunde inte somna på kvällarna utan några brödbitar under kudden, med vilkas hjälp de vill övertyga sig själva om att de inte längre var i lägret. De åt första tiden mycket mera än vad som kunde motsvara deras fysiska behov”. Barnen behövde yttre tecken på att fångenskapen verkligen var slut, skriver Getreu (1953). Beteendet kunde dock skapa motvilja och äckelkänslor, som i Skatåslägret utanför Göteborg. I ett tjugotal baracker hade holländska och polska kvinnor placerats efter ankomsten till Sverige med de vita bussarna (Persson 2011). Lägerföreståndarinnan Kerstin Lycke skrev ett indignerat brev till byråchef Martin Perslow vid Sociala byrån.

Det har kommit till min kännedom att mina repatriandi här å Skatås förläggning ämna att skriva till Statens Utlänningskommission och klaga på mej för att jag vill hålla rent och snyggt i förläggningen och inte ha det som de trivas bäst med fullständigt ”svineri”, anser jag det vara bättre ”förekomma än

förekommas”. Det har inte varit så illa tidigare varför jag inte behövt vidta några radikala åtgärder. Så som jag skulle vilja ha det är det ju tyvärr aldrig. Man får ju inte ha för stora pretentioner när man ha med polacker att göra.

/---/

Onsdagen den 9/1 gick fröken Carlsson och jag inspektion och fann då det hela vara under all kritik. Vi öppnade då skåpen och vilken syn som då mötte oss kan inte beskrivas. Där var stora brödpåsar sedan flera dagar tillbaka och smörklickar och såpa och allt möjligt i en salig röra mellan dels smutsiga dels rena kläder. All sådan mat tog vi naturligtvis bort och gallrade i skåpen så att det blev åtminstone någon ordning. Gammalt härsket smör stod i flera muggar m.m. Bäddarna verkade mera ”skrothögar” än bäddar. Hur människor kan ligga så är för mig en gåta. Där fanns smutsiga underkläder, strumpor, kartonger och mycket mera.¹⁶

Föreståndarinnans bestörtning över att ”smörklickar och såpa och allt möjligt” blandats ”i en salig röra”, kan förstås med Mary Douglas begrepp ”orenande” där betecknandet av något som äckligt, smutsigt och farligt har att göra med ett symboliskt ordnande (Douglas 2011:55–57). Det orena handlade inte minst om en felaktig ordning. Smör ska inte finnas på samma plats som såpa eller kläder, rena kläder ska hållas avskilda ifrån smutsiga. Att gömma maten på oväntade och därmed dolda platser var för kvinnorna tvärtom en rationell nödvändighet. För att få ordning i barackerna infördes straffåtgärden att dra in fickpengar för kvinnorna i de stugor där det enligt föreståndarinnan ”var fullständigt svineri”, en radikal åtgärd som hon konstaterade inte gav resultat.

Detta har emellertid inte passat damerna, utan komma de att anmärka på det till höga vederbörande. Jag sade att de får de gärna, ty jag har gjort min plikt. Sett från ren hygienisk synpunkt för det ju verkligen hälsovådligt att ha det på det viset. Allt detta bröd och matrester i stugorna dra ju också åt sig råttor.

Valen av citaten ovan är inte ämnade att döma. De exemplifierar hur personalen ofta hade svårt att sätta sig in i de före detta koncentrationslägerfångarnas beteenden. Personalen var oförberedd på de fysiska och psykiska skador som kvinnorna åsamkats av svält och näringsbrist.

Deras handlingar tolkades både utifrån vad de gått igenom i termer av ”socialpsykologi” och utifrån vilka de var, i termer av ”främmande kultur”. Det upplevda ”svineriet” i exemplet fästes till etnisk tillhörighet, som i uttalandet: ”Man får ju inte ha för stora pretentioner när man ha med polacker att göra.” I lägerarkiven finns även andra exempel på stereotypiska föreställningar där polskhet och judiskhet kopplades till smuts, primitivitet och omoral. Etnologerna Fredrik Nilsson och Marcus Idvall har diskuterat hur saneringen vid ankomsten från ett orent tillstånd till ett rent kan förstås som rituella gränspraktiker där överlevandes hygien och moral sågs som lägre stående än svenskars (Idvall & Nilsson 2018:28f, 2017, jfr Nilsson 2019, jfr Giloh 2016:17ff).

Kopplingarna mellan smuts och ”primitiv” polskhet ovan kan förstås utifrån Ahmeds begrepp ”klibbighet”, där polskhet och smuts klibbar samman till ett symboliskt fördömande. Att befästa något som äckligt är med Ahmeds ord en performativ handling som får effekter. Äcklet har en riktning och uppstår i mötet med något och upprättar maktrelationer (Ahmed 2014:11, 85). Som Douglas påpekat gör den utpekade anomalin konturerna klarare hos det ”normala” (Douglas 2011:56–59). Vad som anses avvikande och motbudande är kulturellt betingat och ofta seglivat. Utmanandet av tabun och normer kan väcka obehag, motvilja och äckel. Den kvinnliga och manliga kroppen knyts till fara och äckel på olika sätt. Det avvikande beskrivs som ”djuriskt”, ”smutsigt” och ”sjukt” i kontrast till ”mänskligt”, ”rent” och ”friskt”. Djuret ger sig hän åt kroppens begär som inte kan tyglas, i likhet med barnet i kontrast mot den rationella vuxna. I skildringarna av detta motbudande begär, sammankopplas inte sällan mat och sexualitet.

Att vara repatriand kunde innebära att betraktas som moraliskt tveklaktig och att bli ifrågasatt, i synnerhet som ung kvinna. Det fanns

föreställningar om att de inte kunde anpassa sig till samhället efter vad de genomlidit. Oförmågan till anpassning hänfördes inte bara till fysisk och psykisk svaghet, utan tillskrevs också ”moraliska faktorer”. En uppfattning var att de genom fångenskapen blivit ”moraliskt korrumpierade” kroppsligt och själsligt. De ansågs opålitliga i ”sexualmoraliskt” hänseende, något som fick svenska män att lystet närma sig flyktinglägren, ibland locka med choklad, alkohol och cigaretter vid lägrens stängsel, men även försöka sig på att ta sig in till kvinnorna (Geschwind 2022, Thor Tureby 2017). Vid SUK:s konferens för kuratorer och föreståndare diskuterades hur ”olämpliga [kvinnliga] element” skulle placeras i särskilda disciplin- och interneringsläger när det förelåg ”uppenbara fall av sedeslösa och könssjuka å ett läger”.

Interneringslägret Gunnarps hemmet öppnades 1945 för kvinnliga flyktingar utpekade som ”observationsfall” eller ”disciplineringsfall”. Det var inrymt i en välkött stenvilla med trädgård. Fastigheten omgärdades av ett tre meter högt staket krönt av parallella taggtrådar vilket bevakades av polisvakt med hund. Internerna var en disparat grupp i fråga om skäl för interneringen, ålder, klass, nationalitet och etnicitet. ”Tyskvänliga” internerades med överlevande från nazistiska fångläger, judar med katoliker. Den sorterande logik som skapade dem som en avvikande kategori grundades på ”sexualhygien” och moraliskt beteende. Flera behandlades mot könssjukdomar. Maten, aktiviteterna, och omvärldskontakterna reglerades. Rummet, normerna och praktikerna var kvinnligt kodade, med tonvikt på hemarbete som att laga mat, städa, sticka, bädda, diska och tvätta. Köket utgjorde en ”hemlik” miljö som både kontrollerade och formade kvinnornas handlingar och rörelser, utformad för att både fostra och iscensätta den ”goda kvinnan” och hemmafrun (Geschwind 2022).

En av de internerade var polskan K. Hon tillfångatogs till tvångsarbete som trettonåring. Med mor och systrar fördes hon sen till Ravensbrück, varifrån hon räddades till Sverige utan sina syskon och föräldrar. Efter en incident i ett svenskt flyktingläger där ”manspersoner befunnits i hennes bädd” förpassades hon till internering på

sexualmoralisk grund. Hon vantrivdes och skrev ett brev till SUK, titulerat ”Ärade herrarna”.¹⁷

Det är en svenska här, som jobbar i köket, hon kritiserar oss alla och vill inte låta oss vara ifred. Hon straffar oss med maten, och det kommer nog snart så långt att hon slår mig. Hon tror att hon kan göra med mig vad hon vill eftersom jag är yngst. Ska hon ännu börja slå mig, har jag inte lidit tillräckligt i lägret, ska jag behöva lida nu igen? Jag arbetar så bra jag kan, jag nekar aldrig till att arbeta. Men hon söker alltid upp något att bråka om, det är rysliga saker som sker här. Hur mycket jag har gråtit här, det vet Gud allena. / --- / ...hon är mot oss som ”Aufseherinnen” [kvinnlilig vakt] i de tyska lägren och jag har fått nog av detta. Jag har sedan jag var 13 år gammal varit instängd i läger och det har inte gått en dag, som jag inte gråtit. Jag ber så mycket om, att någon måtte besöka oss här i lägret så skola vi berätta allt.¹⁸

Lägrets föreståndarinna gav svar på kritiken i ett brev till SUK.

Polska K. är i hög grad obalanserad. Får hon tillsägelse, blir hon hysterisk, stampar i golvet, slår handen i bordet och skriker, så att hon blir blårod i ansiktet. Då hon skrev brevet till utlänningskommissionen hade hon just haft ett sådant utbrott. /---/Hon snaskade i alla matpytsar, drack av sås- och soppskålar och läppstift på husmors och min tillbringare skvallrade om, att hon läskat sig genom att dricka direkt ur vår mjölk sade jag till, att vi ej ville ha henne i köket. Första gången hon visade sitt humör var hos vår läkare, då hon nekade låta doktorn ta prov. Han sade, att hon var hysterisk och intellektuellt lågt stående /---/ Man får behandla K. som det barn hon nu är, nu 19 år, och kom till koncentrationsläger vid 13 års ålder.¹⁹

K. ”snaskar” och ”läskar sig”, hon äter och dricker inte. Hon är ”hysterisk”, inte rasande eller förtvivlad. Hon beskrivs som intellektuellt lågt stående; ”som ett barn”. Ätande, omoral och sexualitet klibbas samman. K. blir till den stereotypa kvinnan med ”omättlig aptit”, den okontrollerbara, infantila kvinnan (jfr Geschwind 2022). Här syns ett exempel på det Sarah Ahmed beskriver, hur språket for-

mar objektet samtidigt som det skildras, men att det i själva verket är subjektets närhet till objektet som skapar äckelkänslan. Inte nog med att negativa särdrag ”klibbar” fast vid varandra. En ”klibbig” kropp kan dessutom solka ner andra kroppar (Ahmed 2014:87ff). Läppstiftets avtryck på föreståndarinnans tillbringare framkallade möjligen en föreställd fysisk kontakt mellan K:s mun och föreståndarinnans egen, vilket skapade äckel och avståndstagande. I linje med Fataneh Farahanis analyser om hur gästfriheten är könad (2018), innebar en lyckad feminin gästposition att vara ödmjuk och tacksam, se proper ut, äta lagom och att aldrig klaga på maten. Denna symboliska konstruktion utgjorde motsatsen till den otacksamma, lösaktiga, okontrollerade och därmed hotfulla främlingen. Genom att ta för sig och inte visa tacksamhet diskvalificerades K. som värnlöst flyktingssubjekt och ”gäst”. Gästfrihetens gränser byggs på fixeringen av ”främlingen” som antingen ett hot eller ett offer. Repatriandernas sårbarheter kunde missförstås som hotande (Ahmed, 2000:5).

Tack(a) för maten!

Lägerinstitutionernas mathållning synliggjorde och skapade spänningar. Den gav upphov till vanmakt, uppror och matstrejker och känslor av såväl begär som äckel och avsky. Äckel fungerar som gränsskapare och gränsvakt (Miller 2014). De överlevandes starka känslor omkring mat och skräcken för svält visade sig i beteenden som hos personalen kunde väcka äckelkänslor, som gömmandet av mat, eller okvinnlig ”glupskhet”. Vissa kroppar kunde lättare än andra framstå som äckliga, farliga och dåliga. Artikeln har visat hur äckel, kön, och etnicitet kunde ”klibba samman” på repatriandens kropp genom språkliga associationskedjor. De överlevandes motstånd i ord och handling såsom matstrejk, visat äckel och klagomål, riskerade att göra dem till otacksamma och ovärdiga flyktingssubjekt. Att klaga på maten var i överförd mening att klaga på värdskapet och utgjorde ett hot mot värdens position som generös hjälpare och välgörare (Ahmed 2000:2). Gästfriheten krävde sin gengåva i form av tacksamhet och lydnad, annars kunde repressalier följa

(Geschwind 2022, jfr Nilsson 2013), i vissa fall som indragen permission eller veckopeng som i lägret Skatås. I förlängningen kunde det för somliga innebära ett förhindrat medborgarskap.

Litteratur

- Ahmed, Sara (2000). *Strange encounters: embodied others in post-coloniality*. London, Routledge.
- Ahmed, Sara (2014). *The cultural politics of emotion*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Amilien, Virginie & Krogh, Erling (red.) (2007). *Den kultiverte maten: en bok om norsk mat, kultur og matkultur*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Andersson, Lars M. & Kvist Geverts, Karin (red.) (2008). *En problematisk relation? Flyktingpolitik och judiska flyktingar i Sverige 1920–1950*. Uppsala: Historiska institutionen, Uppsala universitet.
- Buscemi, Francesco (2015) Edible lies: How Nazi propaganda represented meat to demonise the Jews. *Media, War And conflict*: Vol. 9 nr 2, s: 180–197. <https://doi.org/10.1177/1750635215618619>
- Byström, Mikael (2006). *En broder, gäst och parasit: uppfattningar och föreställningar om utlänningar, flyktingar och flyktingpolitik i svensk offentlig debatt 1942–1947*. Diss. Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis.
- Byström, Mikael (2012). *Utmaningen. Den svenska välfärdsstatens möte med flyktingar i andra världskrigets tid*. Lund: Nordic Academic Press.
- Byström, Mikael & Frohnert, Pär (red.) (2013). *Reaching a state of hope: refugees, immigrants and the Swedish welfare state, 1930–2000*. Lund: Nordic Academic Press.
- Derrida, Jacques & Dufourmantelle, Anne (2000). *Of hospitality*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.
- Douglas, Mary (2011 [1966]). *Renhet och fara: en analys av begreppen orenande och tabu*. Nora: Nya Doxa.
- Farahani, Fataneh (2021). Hospitality and hostility: The dilemmas of intimate life and refugee hosting. *Journal of Sociology*, Vol 57, nr 3, sid. 664-673. <https://doi.org/10.1177/14407833211018511>
- Farahani, Fataneh (2018). *Gender, sexuality, and diaspora*. New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203795613>

- Fjellström, Christina (1990). *Drömmen om det goda livet: livskvalitet och matvanor i ett uppväxande industrisamhälle, Stocka sågverk 1870-1980*. Diss. Umeå: Univ.
- Geschwind, Britta Zetterström (2022). From Nazi Concentration Camp to Detention in Sweden 1945 Female Survivors, Sexuality, and Respectability. *Ethnologia Scandinavica* 2022, vol. 52 s. 90–114.
- Getreu, Eli (1953). Praktisk pedagogik i ett skolhem: Erfarenheter från arbetet bland ungdom som varit i koncentrationsläger. *Pedagogisk Tidskrift*, vol. 80.
- Giloh, Mordechai (2016) Splittringen mellan polska judiska och icke-judiska överlevande från koncentrationsläger. Det svenska samhällets reaktioner våren och sommaren 1945. *Nordisk judaistik/Scandinavian Jewish Studies* vol. 27, nr 1 s. 24–42. <https://doi.org/10.30752/nj.67604>
- Godderis, Rebecca (2006). Food for Thought: An Analysis of Power and Identity in Prison Food Narratives. *Berkeley Journal of Sociology*, vol 50, sid. 61–75. <http://www.jstor.org/stable/41035612>
- Goffman, Erving (1991). *Asylums: essays on the social situation of mental patients and other inmates*. Harmondsworth: Penguin.
- Gottfarb, Inga (2006). *Den livsfarliga glömskan*. Stockholm: Langenskiöld.
- Hallberg, Lars (2017). *Källor till invandringens historia 1840–2000*. Stockholm: Riksarkivet.
- Helm, Sarah (2015). *If this is a woman: inside Ravensbrück: Hitler's concentration camp for women*. London: Little, Brown.
- Idvall, Markus och Nilsson, Fredrik (2017). ”Man bör ha en medicinsk spår”: En studie av kulturellt gränsarbete. *Gränslös. Tidskrift för studier av Öresundsregionens historia, kultur och samhällsliv*, vol 8. pp. 23–35.
- Idvall, Marcus & Nilsson, Fredrik (2018). ”Där den stora uppsorteringen börjar”, Om nationsgränser och nationella reningsriter. *Laboratorium för folk och kultur, En kulturvetenskaplig tidskrift* nr 2, 2018.
- Judd, Robin (2007). *Contested Rituals: Circumcision, Kosher Butchering, and Jewish Political Life in Germany, 1843–1933* (1st ed.). Cornell University Press. <http://www.jstor.org/stable/10.7591/j.ctt7v821>
- Jönsson, Håkan (2005). *Mjölk: en kulturanalys av mejeridiskens nya ekonomi*. Diss., Lund: Lunds universitet.

- Kayser Nielsen, Niels (2003). *Madkultur: opbrud og tradition*. Århus: Klim.
- Lynch, Paul, Molz, J. G., McIntosh, A., Lugosi, P. and Lashley, C. (2011). Theorizing hospitality. *Hospitality & Society* 1: 1, pp. 3–24. doi: 10.1386/hosp.1.1.3_2
- Miller, Susan B. (2014). *Disgust: the gatekeeper emotion*. London: Routledge.
- Nilsson, Fredrik (2013). ”Vi måste taga de olyckliga till våra hem och hjärtan”. Frälsningsarmén och gästfrihetens gränser. *Rig*, sid. 80–98.
- Nilsson, Fredrik (2019). ”Yet, they are still humans in need of help”, on humanitarian aid and moral performances. *Fika, hygge and hospitality: The cultural complexity of service organisation in the Öresund region*. Eldh, Crister & Nilsson, Fredrik (red.) s. 151–174. Göteborg: Makadam in association with Centre for Oresund Region Studies at Lund University.
- Olsson, Lars (1995). *På tröskeln till folkhemmet: baltiska flyktingar och polska koncentrationslägerfångar som reservarbetskraft i skånskt jordbruk kring slutet av andra världskriget*. Lund: Morgonrodnad.
- Persson, Lena & Ambjörnsson, Gunila (red.) (1987). *Folkhemsprinsessorna: om att växa upp på 50-talet*. 1. uppl. Johanneshov: Hammarström & Åberg.
- Planck, Brita & Steinrud, Marie (2017). Eliters privata brev som mikrohistorisk källa. *Historisk tidskrift* Vol. 137 nr. 3.
- Salomonsson, Anders (1979). *Gotlandsdricka: traditionell kultur som regional identitetssymbol*. Diss. Lund: Univ., Karlstad.
- Sindler, Amy J. Nancy S. Wellman, Oren Baruch Stier (2004). Holocaust survivors report long-term effects on attitudes toward food. *Journal of Nutrition Education and Behavior*, Vol 36, nr 4, 2004, sid. 189–196. [https://doi.org/10.1016/S1499-4046\(06\)60233-9](https://doi.org/10.1016/S1499-4046(06)60233-9)
- Smoyer, Amy & Lopez, Giza (2017). Hungry on the inside: Prison food as concrete and symbolic punishment in a women’s prison. *Punishment & Society*, volume 19, p. 240–255. <https://doi.org/10.1177/1462474516665605>
- Punzi, Elisabeth (2021). Matarv i skuggan av trauma. Saknad, minne, tröst och hopp. *Matarv: berättelser om mat som kulturarv*. Synnestvedt, Anita & Gustafsson, Monica (red.). Stockholm: Carlssons.

- Tellström, Richard (2006). *The construction of food and meal culture for political and commercial ends: EU-summits, rural businesses and world exhibitions*. Diss. (sammanfattning) Örebro: Örebro universitet.
- Thor Tureby, Malin (2015). Svenska änglar och hyenor möter tacksamma flyktingar. Mottagningen av befriade koncentrationslägerfångar i skånsk press under året 1945. *Historisk tidskrift* vol. 2, sid. 266–300.
- Ugelvik, Thomas (2011). The hidden food: Mealtimes resistance and identity work in a Norwegian prison. *Punishment & Society*, Vol. 13 nr 1, sid. 47–63. <https://doi.org/10.1177/1462474510385630>
- Åmark, Klas (2013), Sweden and the refugees 1933-1945. *Reaching a state of hope: refugees, immigrants and the Swedish welfare state, 1930-2000*. Byström, Mikael & Frohnert, Pär (red.). Lund: Nordic Academic Press.

Noter

- 1 Lägrens ledare kunde benämnas lägerchef, lägerföreståndare eller lägerföreståndarinna. Jag benämner dem fortsättningsvis i enlighet med hur de benämns i materialet.
- 2 RA, SUK, Andra världskrigets lägerarkiv (SUKL), Marieberg.
- 3 Citaten kommer främst från vittnesmål i Polska källinstitutets arkiv, Polski Instytut Źródłowy w Lund (PIZ) vid Lunds Universitetsbibliotek samt intervjuer från 1990-talet i Ravensbrückarkivet i Kulturen i Lund. PIZ arbetade med att samla in bevis för nazisternas brott. Under ledning av Zygmunt Lakocinski (1905–1987), samlade PIZ medarbetare, alla själva överlevande, in över 500 vittnesmål. Dessa var Luba Melchior, Helena Dziedzicka, Krystyna Karier, Bożysław Kurowski, Helena Miklaszewska, Józef Nowaczyk, Ludwika Broel-Plater, Irena Jaworowicz och Halina Strzelecka. Jag har inte anonymiserat dem som gjort valet att berätta om sina erfarenheter. Dessa individer fräntogs en gång sina namn. Att göra dem till anonyma representanter för en grupp är därför problematiskt. Överlevande som inte själva valt att lämna uppgifter i arkiven har dock anonymiserats. Individer som uttalat sig i egenskap av sin professionella yrkesroll inom mottagningssystemet har inte anonymiserats.
- 4 Krigsarkivet, Civilförsvarsstyrelsen, Lovö utlänningsläger. (Här återfinns vissa handlingar från Katarinagården.)
- 5 Möte för kuratorer. Protokoll. Sammanträde hållet för föreståndare och kuratorer vid av statens utlänningskommission anordnade läger för repatriandi från tyska arbets- och koncentrationsläger. 21 september 1945. Riksarkivet (RA), SUK, Sociala byrån F3:3.
- 6 Judinnan Inga Gottfarb (1913–2005), socialarbetare och hjälparbetare, var aktiv i mottagandet av de f.d. koncentrationslägerfångarna.
- 7 Se t.ex. Polska källinstitutets arkiv, Lunds universitetsbibliotek (LUB), Kulturen i Lunds Ravensbrückarkiv och Ravensbrücksamling.
- 8 Koncentrationslägret Ravensbrück norr om Berlin var avsett särskilt för kvinnor, där fanns även många barn och en liten andel män (Se Helm 2015).
- 9 PIZ, vittnesmål 277, tillgängligt digitalt via LUB. Min översättning från engelska.
- 10 PIZ, vittnesmål 404, tillgänglig digitalt via LUB. Min översättning från engelska.
- 11 Kulturen i Lund, utdrag ur översatt del av kopierad dagbok, bilaga till intervju med Illona Dagberg 23 sept 1998. Intervjun finns digitaliserad. Delar av dagboken är publicerade på sonen Laslows hemsida (besökt 2 maj 2022).
- 12 Transkriberad intervju, Maria Kurowska, Kulturen 1998. Marias döttrar har meddelat att deras mor inte ville bli anonymiserad. Även de har uppgett att de vill stå med sina egna namn.

13 Möte för kuratorer. Protokoll. 21 september 1945. RA, SUK, Sociala byrån F3:3

14 Versen lyder ”då fann jag något som var bittrare än döden: kvinnan, hon som själv är ett nät, och har ett hjärta som är en snara, och armar som äro bojor. Den som tackes Gud kan undkomma henne, men syndaren bliver hennes fånge.” Brev, 3 maj 1946. SUK, Sociala byrån, handlingar rörande repatriering av flyktingar. Vol. F 5:1.

15 Dikman 1945, Erfarenheter som lägerchef, *Göteborgs handelstidning* 29 augusti 1945.

16 RA, SUKL, Skatås vol 1. Brev från Kerstin Lycke till Martin Perslow, Sociala byrån, Göteborg, 17 januari 1946.

17 Brevväxlingen diskuteras även i en tidigare artikel (Geschwind 2022), utifrån ett annat fokus.

18 SUK, Kanslibyrån vol. F1 AC:12095.

19 RA, SUKL, Gunnarps hemmet.

Summary

Disgusting foods and (un)grateful repatriates, food, hygien and normality in Swedish refugee camps 1945

With a focus on food and disgust, this article examines the meeting between survivors who came to Sweden from Nazi concentration camps in 1945 so called “repatriates”, and the camp institutions that received them. The purpose is to examine the everyday negotiations and power relations of camp life through statements about food. The ways in which eating is linked to disgust illustrate the unequal and conditional relationship between “host” and “guest” and notions of the (un)grateful repatriate.

Eating is, like sexuality, an area surrounded by strong taboos, rules, and orderings. Regulations and rituals around food define and delimit religions, ethnic groups, national identities, classes, and genders. Food has moral, social and political dimensions. A certain kind of food, eaten by a particular group in a certain context, is considered enjoyable, desirable, normal and healthy, or abominable, abnormal, or disgusting (Douglas 2011 [1966]). Food is also strongly associated with hospitality and the rituals of charity. In hospitality there is an inherent conditional power relationship between the host and its guest. This is particularly evident in relation to refugee reception. The guest must play according to the host’s rules and be grateful to earn the hospitality. Some categories of guests are considered more “worthy”, and in merit of greater empathy (Ahmed 2000, 2004). Exploring food and eating practices in refugee camps make this act of balance visible, the unequal power relations that arised in Swedish repatriate camps. As in the concentration camps, food involved a regulation of time and space and a manifestation of dependency. Eating was controlled: how, what and when they ate, and with whom. Institutions exercise power over the subject, whether the purpose is benevolent or malicious. This created disgust and resentment. Still, in contrast to much else, the food situation was something that the individual could resist, albeit limited. The study concerns both conditions in open camps and in a closed internment camp for “deviant” foreign women.

Keywords: repatriates, food, disgust, hospitality

Nyckelord: repatriander, mat, äckel, gästfrihet

BO NILSSON

Om offentliga toaletter

Äckel som kulturell logik och distansering som strategi

Introduktion

Offentliga toaletter är ett omdiskuterat fenomen. I svenska medier framgår att mycket kritik riktas mot den här typen av inrättningar. Förutom att det påstås att offentliga toaletter är dåligt underhållna, utsätts för skadegörelse och utgör tillhåll för kriminella, så hävdas att de är vidriga och frånstötande. Skribenter berättar om skräckfyllda upplevelser på offentliga toaletter, vars golv, väggar, tvättställ och toalettstolar har varit täckta av lämningar från tidigare besökare. Offentliga toaletter förknippas således med någonting mycket äckligt.

Den här texten handlar om vad äckel betyder för hur människor tänker om och agerar på toaletter. Det övergripande syftet är att kartlägga och analysera de betydelser som tillskrivs toaletter, i första hand offentliga, men också semioffentliga varianter. (Semioffentliga är toaletter som är publikt tillgängliga under vissa villkor, till exempel för gäster på en restaurang). Ett mer specifikt syfte är

att utreda hur äckel, som föreställning och förmedlad känsla, organiserar dessa betydelser och människors toalettpraktiker.

Tidigare forskning

Äckel (disgust) är ett väl utforskat ämne som har intresserat såväl psykologer som biologer, filosofer och antropologer. En återkommande referens i texter om äckel, avsmak och smuts är Mary Douglas (2002). En av Douglas centrala teser är att smuts utgör ”matter out of place”, det vill säga en företeelse som uppfattas som självklar på en viss plats, kan framstå som obehaglig, hotfull eller äcklig på en annan plats. Det finns således sociala och kulturella variationer när det gäller vad som uppfattas som äckligt (Kelly 2011), och detta täcker in allt från konkreta fysiska objekt till det sociala och abstrakta. Smuts kan vidare förstås som en anomali i kulturella klassifikationssystem, det vill säga företeelser som hamnar mellan olika kategorier kan uppfattas som störande och till och med äckliga. Smuts kan med andra ord sägas hota en etablerad ordning och skapa obehagskänslor, och behöver därför hanteras rituellt. Inte minst gäller det smuts i form av kroppsliga utsöndringar som hamnat på ”fel plats” och som därför uppfattas som äckliga.

Föreställningar om äckel, smuts och obehag har dessutom beskrivits som historiskt föränderliga, vilket avspeglas i civilisationshistoriska texter som illustrerar den privatisering som skett vad gäller människors förhållningssätt till kropp och exkrementer (Norbert Elias 1989; Frykman & Löfgren 1979; se även Duerr 1994). Tidigare var kollektiva dass ingen ovanlighet, men med civilisationsprocessen har dessa ersatts av privata rum där människor ostört kan utföra sina behov. Att ta del av andras kroppslighet har blivit både äckligt och omoraliskt. Det har därutöver blivit allt viktigare att dra gränser mellan natur och kultur, och här fungerar moderna toaletter som centrala redskap, eftersom de gör det möjligt att med enkel handrörelse spola bort en obehaglig natur.

Äckel är som antydde ovan nära förbundet med moraliska föreställningar. Det gäller bland annat i förhållande till sexualitet, där

homosexualitet har beskrivits som både äckligt och moraliskt förkastligt, till exempel med stöd av socialkonservativa värderingar (Terrizzi, Shook & Ventis 2010). Detta visar att äckel i vid mening är relaterat till principer för in- respektive exkludering. I konflikt-situationer är det inte ovanligt att fienden skildras som äckliga, omänskliga och djuriska. Koloniala och krigiska erövringar har på liknande sätt legitimerats genom att ursprungsbefolkningar förknippats med avföring, smuts och äckel. Som Anderson (1995) och Schapper (2012) skriver har amerikanska kolonialister respektive soldater använt sig av begrepp relaterade till avföring och djuriskhet för att upprätta gränser mot lokalbefolkningar på Filippinerna såväl som i Vietnam (se även Inglis 2002).

För att människor ska kunna hantera företeelser som är förknippade med äckel och obehag kan de behöva laddas om med mer neutrala betydelser. Detta framkommer i en studie av Mohr (2016), som handlar om spermabanker i Danmark, och hur bland annat lab-personal använder ”containment practices” för att omvandla frånstötande sperma till en hanterbar reproduktiv vätska. Smuts i form av avföring har också använts i politiska syften. Vid fångupproret på Nordirland i slutet av 1970-talet smetade fångarna avföring på cellernas väggar som en protest mot hur de blev behandlade (Feldman 1991). Det äckliga i protesten var en central del av den uppmärksamhet som den fick.

Ur ett fenomenologiskt perspektiv kan äckel förstås som relaterat till individens direkta upplevelse av någonting osmakligt, motbjudande eller vämjeligt. Känslor av äckel har dock också en mer rationell funktion som går ut på att skydda och vidmakthålla jaget (Miller 2004). Exempelvis kan sådana känslor bidra till att individen undviker att äta det som är skadligt eller till och med livshotande. Äckelkänslor är således nära förknippade med risker, faror och hot; de varnar för sådant som representerar någonting farofyllt. Äckel bidrar i linje med detta till individens självuppfattning, att upprätthålla gränsen mellan jaget och den omgivande världen (jfr Miller 2004).

Med utgångspunkt i ovanstående genomgång uppfattar jag äckel som kontextuellt beroende och som socialt och kulturellt föränderligt. Äckel kan vidare ses som centralt för organiserandet av betydelser (av vad en toalett är) och för kroppsliga praktiker, speciellt distansnerande sådana. Dessutom fungerar äckel som en ”resurs” i processer av in- och exkludering.

Tillvägagångssätt

Textens huvudmaterial baseras på intervjuer med 11 personer som städar eller har städlat toaletter professionellt på olika platser och i olika sammanhang. Medan vissa har städlat ett fåtal toaletter per dag, har andra ansvarat för upp emot ett 40-tal. Sju av de intervjuade är kvinnor och fyra män, och deras ålder ligger mellan 20 år och knappt 50. Samtliga gav sitt samtycke till att medverka i intervjuundersökningen. Av etiska skäl är alla eventuella person- och företagsnamn fingerade.

Texten bygger också på mediematerial. Med hjälp av databasen retriever.nu gjordes först en översiktlig sökning på ”offentliga toaletter” och den resulterade i drygt 12 000 träffar. Efter ett antal slumpmässiga nedslag i dessa gjorde en ny sökning under ett års tid, mellan maj 2018 och maj 2019. Den gav 845 träffar. Det är främst från den sökningen som material har hämtats till denna text. Utöver detta har observationer gjorts på offentliga toaletter, till exempel på flygplatser, träningsanläggningar och busstationer. Visst nätmaterial används för att ytterligare illustrera resonemang, men baseras inte på någon systematisk sökning. Valet av just offentliga toaletter motiveras med att de är omdiskuterade inrättningar och att de möjliggör observationer av människors beteenden på ett annat sätt än privata toaletter.

Analytiskt har jag fokuserat på de betydelser som intervjupersoner och medier tillskriver toaletter. Jag har organiserat dessa betydelser utifrån mer övergripande teman, såsom toaletten som en riskfylld plats. Slutligen har jag identifierat logiker i både de betydelser som

tillskrivs toaletter och de teman som organiserar dessa betydelser. En central sådan logik centreras just kring äckel.

Ur ett källkritiskt perspektiv kan noteras att den samstämmighet som generellt råder kring offentliga toaletters äcklighet kan kopplas till äcklets tvingande karaktär. För att inte själva förknippas med äckel kan det för intervjupersonerna vara mer eller mindre nödvändigt att ta avstånd från offentliga toaletter. Men som kommer att framgå är detta inte alltid fallet.

Teoretisk inspiration hämtas från ett diskursteoretiskt logikperspektiv som fokuserar på relationer mellan fenomen eller identiteter (Laclau & Mouffe 1985; Glynos 2008). En logik kan beskrivas som en organiserande princip möjlig att identifiera i olika praktiker och diskurser. Enligt Glynos & Howarth (2007) ska en logik inte ses som en kausal lag, utan "...the logic of a practice comprises the rules or grammar of the practice, as well as the conditions which make the practice both possible and vulnerable" (Glynos & Howarth 2007, 136). Författarna illustrerar detta med hänvisning till Laclau (2000) och med hjälp av schackspel som de menar kännetecknas av en viss grammatik och styrs av grundläggande regler.

Logiker kan vidare, enligt Glynos & Howarth (2007), förstås eller analyseras utifrån tre olika dimensioner. En analys utifrån en social dimension visar på sociala regler och normer som kännetecknar en viss praktik, det vill säga den illustrerar hur en verksamhet eller en praktik vanligtvis är utformad när ingen särskilt händer. En undersökning utifrån en politisk dimension visar på hur praktiker utmanas och förändras, medan en fantasmatisk analys kan illustrera relationen mellan subjektiva erfarenheter och sociala regler. Här är det intressant att undersöka hur individer fångas upp eller dras in i praktiker, vad det är som gör dem lockande. Jag kommer i första hand att fokusera sociala och fantasmatiska aspekter av äckel. Till detta kan läggas två generella logiker, "logic of difference" och "logic of equivalence". Den förstnämnda resulterar i uppdelningar mellan ett "vi" och ett "dom", medan den senare refererar till processer där oppositionella positioner temporärt ersätts av en gemensam identitet (Laclau 2005).

Toaletter som äckliga och riskfyllda inrättningar

Ett återkommande tema i både intervju- och mediematerialet är att offentliga toaletter utgör äckliga och obehagliga platser. De beskrivs också som riskfyllda, inte minst med hänvisning till bristfällig städning och tidigare gästers ”missbruk” av toaletten. De intervjuade berättade om vidriga toaletter som de stött på både i sitt yrke som lokalvårdare och som privatpersoner. Här samsades berättelser om fränstötande toaletter som de besökt under utlandsvistelser med obehagliga toalettminnen på hemmaplan. En av de intervjuade beskrev en ovanligt obehaglig semioffentlig toalett på ett hotell:

Skit i hela toastolen, typ damm från folks underkläder som kletas fast på ringen och som man måste gnugga hårt för att få bort. När det inte har städats på några dagar, piss på insidan av ringen blir äckligt ganska fort. Det börjar lukta ganska mycket (IP 2).

Här framgår att tidsaspekten är avgörande för toaletters grad av äcklighet. Damm kletas fast och lukten förvärras med tiden. En annan intervjuperson hade obehagliga minnen från städning i studentkorridorer:

... de är riktigt vidriga. [...] Och det är en kombination av att de är jättedåligt utformade med gamla slitna golv, där smutsen är ingrodd, till och med toalettstolarna, där är det så här ingrott kiss, toalettringarna menar jag, och toalettstolarna är lite halvtrasiga, och gamla duschar, där man drar dörrarna liksom (IP 3).

Det här utdraget visar att förslitning och förfall spelar en avgörande roll för hur toaletter upplevs. Olika faktorer gemensamt, såsom ingrodda lämningar, gammal och trasig inredning tillsammans med försvårdad eller utebliven städning, bidrar till obehaget. Eller med andra ord, det tycks som om kombinationen av olika tecken på nedbrytning av en på förhand kategoriserad inrättning förstärker upplevelsen av vidrighet. Detta samtidigt som smutsens materialitet uppfattas som allt mer motsträvig och obehaglig ju längre tid den har befunnit sig på golv, väggar och artefakter.

Ett annat tema i berättelserna är toalettgäster som anses ha betett sig beklagansvärt. En av de intervjuade berättade om en källartoalett som hon skulle städa och som en gäst just hade lämnat. Lukten var mycket obehaglig, påpekade hon, och insåg snart anledningen när hon skulle tömma papperskorgen i städvagnen. Gästen hade bajsat i papperskorgen och bara sporadiskt täckt över sina lämningar med lite papper. Detta framstod som mycket äckligt och som något som lokalvårdaren hade svårt för att hantera: "...det var det absolut vidrigaste jag varit med om. Jag brukar inte tycka att det är äckligt att städa toaletter, men där höll jag på att spy" (IP 3). Känslorna av obehag och äckel förstärktes av att handlingen framstod som obegriplig. Vad var syftet med att bajs i papperskorgen egentligen? Vad ville han uppnå? Den här berättelsen visar i linje med Mary Douglas (2002) teser att plats är en central fråga för när äckelkänslor väcks till liv. Även om bajs i toalettstolen kan vara otrevligt, blir det mycket värre när bajs har placerats på fel plats, det vill säga i papperskorgen. Det framgår också av berättelsen att själva det fysiska hanterandet av avfallet bidrog till obehaget, eftersom en önskad distans till smutsen därmed inte gick att upprätthålla. Mer om det under nästa rubrik.

Att hantera äckliga och riskfyllda inrättningar

För att kunna hantera och bemästra offentliga toaletter som äckliga inrättningar utvecklar toalettbesökare vissa specifika handgrepp. Detta för att undkomma närkontakt med det som upplevs som fränstötande. Jag vill här behandla dessa handgrepp som organiserade av en social distanseringslogik, en logik som innefattar de regler, normer och förväntningar (jfr Glynos & Howarth 2007; Glynos 2008) som kan knytas till toalettpraktiker och som är kopplad till föreställningar om äckel. Distanseringslogiken genomsyrar materialet i stort och avgör således hur människor regelmässigt förhåller sig till och agerar på toaletter. Äckel tycks forma i princip varje moment av ett besök på en offentlig toalett, i den meningen att det handlar om att förskjuta det äckliga, både mentalt och materiellt, bort från den egna personen. Distanseringslogiken handlar med

andra ord om att skapa avstånd mellan jaget och det som uppfattas som äckligt (jfr McGinn 2011).

Förutom att äckligheten i sig är tillräcklig för att motivera distansering, handlar det också om att "det äckliga" är förknippat med risker, faror och hot (Miller 2004), till exempel att det relateras till för ögat icke synliga farligheter såsom bakterier och virus. De intervjuade berättar ingående om hur de går tillväga för att så långt som möjligt undvika att beröra några ytor eller föremål med vare sig händer eller andra kroppsdelar. Ofta har toalettbesöket en rituell karaktär, där samma beteende upprepas gång på gång (jfr Bichard, Hanson & Greed 2008). Ritualiseringen utgör ett sätt att minska risken för obehagliga överraskningar och att säkerställa distanseringen. Distanseringen och ritualiseringen kan dock som visas nedan komma till uttryck på olika sätt beroende på om intervjupersonerna berättar om sina personliga eller yrkesmässiga förhållningssätt till toaletter, men i båda fallen handlar det om att tillämpa ungefär samma handlingar gång på gång. Jag börjar med de personliga strategierna.

Personliga strategier

Jag tycker att det är rätt äckligt med offentliga toaletter om jag måste besöka den själv, jag tar helst inte i handtagen och tycker bara att det är en äcklig upplevelse liksom (IP 3).

Att undvika vidröra handtag och liknande är ett vanligt tillvägagångssätt för de intervjuade. Att hovra är en annan vanlig distanseringsteknik. Den innebär att undvika att beröra toalettstolen med bakkdelen. Konkret kan det helt enkelt handla om att stå med böjda ben och göra sina behov med rumpan några centimeter ovanför sitsen. En av de intervjuade berättade att hon vid ett tillfälle, då det var stopp i toalettstolen, kissade i pissoaren. Då undvek hon också att komma i fysisk kontakt med någonting överhuvudtaget.

Andra varianter är att lägga toalettpapper på sitsen för att undvika direkt beröring eller att sitta på händerna, och där händerna skyddas med toalettpapper (jfr Bichard, Hanson & Greed 2008). Intervjupersonerna berättade också att de använde papper och annat

som skydd när de vidrörde vattenkranen, spolknappen och belysningsknappen:

Har jag en tröja så tar jag den och när jag ska gå ut från toaletten och det finns pappershanddukar så använder jag dem, eller om jag har med mig någonting i väskan så kan jag använda det också (IP 3).

Även personliga tillhörigheter skyddas från beröring med förmodat äckliga ytor. En person berättade att hon inte ställer väskan på golvet eftersom den då kan bli nedsmutsad. Väskan tycks med andra ord vara så nära förknippad med det egna jaget att den eventuella smuts som riskerar att förorena väskan också drabbar personen i fråga. I nödfall kan distanseringen ske enbart i efterhand, genom en noggrann tvättning av händerna eller tillhörigheterna.

Äckel som distanseringslogik kan med stöd av Menninghaus (2003) även beskrivas i termer av att det är en fråga om oönskad närhet, eller oönskad kontakt. Det äckliga representerar just någonting icke önskvärt, speciellt om det kommer (för) nära inpå individen och dennes sinnesförmålor. Detta gäller huden, men även syn, hörsel, smak och lukt (McGinn 2011). De kroppsljud som uppstår vid toalettbesök kan uppfattas som äckliga. En av intervjupersonerna berättade att hon helst inte vill höra vad andra gör på toaletter, eftersom det är osmakligt och obehagligt. Det låter alldeles för högt, påpekade hon, och antydde att det privata kommer alltför nära inpå och blir alltför påträngande. Kroppsljud kan även vara förknippade med skam och att ge ifrån sig sådana uppfattades av de intervjuade som genant. Därför använde de tekniker som att kissa mot porslinet och spola upprepade gånger för att ingen utomstående skulle kunna höra vad de sysslade med.

Vid sidan av obehagliga toalett ljud beskrev de intervjuade luktupplevelser på toaletter som ytterst obehagliga och äckliga. Det tycks som om lukterna upphäver ett nödvändigt avstånd mellan individen och ”de andra”. Att på en toalett känna lukten av andra människors kroppar tycks handla om att komma dessa människor alltför nära in på livet; att andas in lukten av andra blir nästan som att

inhalera personerna i fråga. Detta förvärras menade de intervjuade om toalettbesökare har försökt dölja lukten med parfym, eftersom man då inte vet vad som göms bakom parfymdoften. Lukten från parfym tycks skapa en falsk trygghet i relation till det äckliga.

Tillsammans med lukter beskrivs synliga och ”kännbara” lämningar på toaletter som mycket otrevliga. De intervjuade förvånas över att gäster så ogenerat lämnar spår efter sig i toalettstolen.

...och jag vet inte varför, men vissa kan ju verkligen inte bete sig, eller om man har bajsat, det är ju väldigt svårt tydligen att ta bort det själv med en toaborste (IP 5).

Äckel kan också tillskrivas en historisk dimension, eftersom det centrala för toalettbesökaren är vad toaletten tidigare har varit utsatt för, av andra besökare, eller inte utsatts för av lokalvårdare, det vill säga en noggrann rengöring. Här blir sinnesintrycken centrala för att kunna läsa av toaletten och bedöma om den kan fungera som en ”legitim” plats för utförandet av mänskliga behov. Synliga spår och kraftiga lukter av tidigare toalettgäster kan innebära att den nödiga omedelbart vänder i dörren, vilket de intervjuade vittnade om. Det blir helt enkelt för äckligt och obehagligt, eller till och med riskfyllt, att besöka inrättningen. En annan strategi för att skapa distans till tidigare besökare är att vädra toaletten. Eftersom många offentliga toaletter saknar fönster sker detta – som jag observerade på en träningsanläggning – genom att besökaren svänger dörren fram och tillbaka för att på så sätt få luften att cirkulera inne på toaletten.

Äckel är inte bara kopplat till avståndstagande och den spontana reaktionen av att säga stopp eller nej, utan också omöjligheten i att inte säga stopp eller nej (jfr Menninghaus 2003). Toaletter som uppfattas som påtagligt äckliga blir i linje med detta otänkbara att använda. De intervjuade berättade att det finns en gräns där de omöjligtvis kan använda en offentlig toalett och det är just när den upplevs som alltför äcklig och oren. En intervjuperson betonade att hon hellre skulle göra sina behov i en gränd än att uppsöka en offentlig toalett, speciellt en nedsmutsad sådan. Det beskrivs som i

princip fysiskt och kognitivt oöverstigligt att ta sig in på en äcklig toalett.

Distanseringen till ”det äckliga” kan också ske genom icke-handling, till exempel genom att besökaren undviker att spola och på så sätt slipper vidröra en förmodat nedsmutsad spolknapp (jfr Schapper 2012). Ett annat exempel är att toalettgäster inte plockar upp tappade pappershanddukar från golvet och lägger dem i papperskorgen. På så sätt undviker besökaren att komma i närkontakt med det som uppfattas som kontaminerat. De intervjuade berättade att det är mer regel än undantag att använda pappershanddukar (medvetet) har kastats på golvet. Detta är uppenbart på tåg, där handdukarna ska tryckas in genom en lucka under tvättstället, eller på toaletter där det finns papperskorgar med lock: ”För att folk vill inte ta i dem, för att, oftast är äckligt, ja, det blir äckligt snabbt” (IP 10).

För att inte behöva lyfta på locket eller vidröra en lucka släpper gästerna helt sonika handdukarna på golvet. Detta kan också förstås i termer av ansvarsöverföring (jfr Sennett 1999), det vill säga med hänvisning till att toaletter är äckliga kan den enskilde urskulda sitt agerande att inte ta ansvar för det tillstånd i vilket toaletten lämnas efter ett besök. Äckel kan som sagt rättfärdiga icke handling; genom att förstå ett föremål som äckligt eller en företeelse som motbjudande framstår det som legitimt eller kanske till och med nödvändigt att inte befatta sig med detta eller denna.

Professionella strategier

I yrkesrollen beskriver de intervjuade ett något annorlunda förhållningssätt till toaletter och speciellt äckliga sådana. Efter flera års arbete som lokalvårdare – vissa hade också fått en kortare utbildning – har majoriteten av de intervjuade uppnått ett slags immunitet mot smutsiga toaletter. Det har blivit rutin att ta hand om andras skit som en intervjuperson uttryckte saken. En annan ansåg att offentliga toaletter i princip alltid är äckliga, men påpekade också att hon inte alls tänkte på det när hon arbetade, ”det är bortkopplat på något sätt” (IP 3). Samtidigt ger vissa intervjupersoner uttryck

för en viss ambivalens här. De berättar om intorkat bajs på golv och väggar, om spyor och andra obehagligheter som de trots mycket erfarenhet har svårt för att hantera. Även lukter och för mycket papper kan utgöra störningsmoment:

När jag städar i mitt jobb så är det få gånger som jag tycker det är äckligt, men lukter det kan verkligen framkalla äckelkänsla. [...] Om man tänker på det så borde det inte vara en speciellt äcklig grej att det är papper på golvet, men det ökar verkligen intrycket av att det är äckligt. Och överfull papperskorg, också (IP 3).

Här blir pappret en anomali (jfr Douglas 2002); placeringen på golvet innebär att det befinner sig på fel plats, vilket skapar obehagskänslor. Städarefarenheter kan också vara en anledning till att inte själv nyttja offentliga toaletter: ”För att jag har liksom städat toaletter själv så jag vet ju hur jävla skitigt, äckligt och snuskigt det kan vara” (IP 6). Men trots eller på grund av dessa exempel på ett ambivalent förhållande till toaletter är det centralt för intervjupersonerna som professionella städare att utveckla tekniker för att kunna hantera det äckliga. Ritualiserade städtekniker fungerar som en distanseringsstrategi eller som ett slags ”containment practices” (Mohr 2016). Genom vissa elaborerade tekniker omvandlas den äckliga toaletten till ett ”neutralt” och mer hanterbart objekt. Med andra ord, genom att rengöringen görs till ett rituellt mekaniskt arbete, där det kort sagt handlar om att få saker och ting gjorda, transformeras således toaletten till någonting som inte engagerar lokalvårdarna emotionellt. Sådana strategier beskrivs i termer av ”uppifrån och ned”, och ”inifrån och ut”: ”...vi städar uppifrån och ner så att säga. [...] När vi moppar golvet så börjar vi inifrån och går utåt” (IP 4).

Rituella städstrategier tillsammans med bland annat handskar, trasor och annan utrustning (åter)upprättar således den nödvändiga distansen till ”besudlade” toaletter: handskar och trasor är inte bara praktiskt motiverade, de utgör också skydd mot smutsen (och toaletten) som både symbolisk och materiell företeelse. Detta samtidigt som de (och städningen generellt) bidrar till att toaletten – i dess rengjorda form – kan återladdas som mer ofarligt kulturellt

objekt i ett etablerat klassifikationssystem baserat på en uppdelning i natur och kultur.

Social distansering

På ett övergripande plan kan toalettpraktiker förstås som genom-syrade av "logic of equivalence", eftersom människor generellt för-enas av likartade fysiologiska behov och eftersom många offentliga toaletter (i Sverige) är uppbyggda på likartade sätt. Toalettpraktiker har ur det perspektivet en enande funktion. Däremot kan äckel som logik förstås i termer av "logic of difference" som upprättar ett "vi" och ett "dom" baserat på ett socialt skillnadsgörande mellan lokal-vårdare och toalettgäster. Av berättelserna framgår att lokalvårdar-na ofta behandlas som mer eller mindre "osynliga", eftersom de helt enkelt nonchaleras av toalettbesökare. En förklaring till detta är att allmänna toaletter utgör platser där det privata och offentliga möts, och där lokalvårdaren i sin professionella status indirekt kommer nära gästernas intima praktiker. På grundval att denna hotande närhet skapar gästerna distans till lokalvårdarna genom att helt enkelt ignorera dem.

Enligt en annan tolkning upprättar toalettgäster distans till lokal-vårdarna som om vore de kontaminerade av toaletternas äcklighet. Här finns paralleller till en studie av Marciniak (2008) som illus-trerar hur hemhjälsarbetande immigrantkvinnor associeras med "smuts" och fråntas på så sätt allt mänskligt värde (se även Lutz 2011; Ehrenreich & Hochschild 2003). Distanseringen från im-migrantkvinnorna kan förstås i relation till såväl klass och etnicitet som kön. Utifrån samtliga kategorier är kvinnorna underordnade. För lokalvårdarnas del samverkar klass och kön med själva yrket. Lokalvårdare är ett kvinnligt lågstatusyrke och ett yrke förknippat med "smuts", vilket kan vara en förklaring till att vissa intervju-per-soner berättade att de får ingen respons överhuvudtaget från gäs-terna, de blir helt ignorerade. I vissa stunder kunde detta kännas skönt, men också väldigt sorgligt (IP 10).

Distansering kan dessutom förstås i termer av den tidigare nämnda tendensen till ansvarsöverföring. Gästerna undkommer ansvar för toaletterna och sitt eget beteende om lokalvårdarna i första hand förstås som ”icke mänskliga”; de är till för att rengöra toaletter och saknar i övrigt något värde. Med andra ord, genom att negligera lokalvårdarna så svär sig toalettgästerna fria från något som helst ansvar för såväl toaletternas ”status” som lokalvårdarnas upplevelser, känslor och arbetsinsats.

Distanserande teknologier

Distanseringslogiken avspeglas i de sentida teknologier som har utvecklats för toaletter. Som nämndes tidigare kan den moderna toaletten i sig ses som ett distanseringsredskap genom att den gör det möjligt att med ett enkelt handgrepp avlägsna det som uppfattas som äckligt och obehagligt. Med Gramignas (2013) ord kan toaletten förstås som ett gränsobjekt där skillnader mellan natur och kultur säkerställs. I jämförelse med äldre dass eller avträden, där exkrementerna var fullt synliga under själva sittöppningen, kan dagens toalettbesökare även spola under själva akten och på så sätt inte alls behöva se eller känna lukten av sina lämningar. Men teknologin har utvecklats längre än så. I mediematerialet berättas om olika typer av automatiserade toaletter, till exempel så kallade supertoaletter (Persson 2019), och toaletter utrustade med spol- och torkfunktioner som gör att toalettbesökaren knappt behöver vidröra sin egen kropp. Tvagning sker automatiskt. Det berättas också om självrengörande toaletter (Majlard 2019) som bland annat innebär att toalettgolven rengörs automatiskt med jämna mellanrum. Elektriska tvålautomater har en liknande funktion, eftersom besökaren inte behöver vidröra någon del av automaten. Det är tillräckligt att hålla handen under den för att komma åt lite tvål. På så sätt behöver inte besökaren riskera att få någonting ”äckligt” i handen som har tillhört tidigare toalettgäster. Denna risk undanröjs också av automatiserade tvättställ. På liknande sätt som med tvålautomater räcker det att föra handen under kranen för att vattnet ska slås på för en kort stund.

Den här typen av teknologier på toaletter innebär enligt Braverman (2010) en minikontroll av människors beteenden. I linje med detta hävdar Molotch (2010) att toaletters materiella utformning, till exempel att de är utrustade med tvålautomater, reglerar hur människor faktiskt kan bete sig på en toalett. Teknologin kan också förstås som uppfordrande; eftersom den medför att besökare inte riskerar att behöva vidröra någonting äckligt, har de inget att ”skylla på” för att undkomma det implicita kravet på att till exempel tvätta händerna efter ett toalettbesök.

Med stöd av Braverman och Molotch går det således att sluta sig till att teknologierna utgör en del av distanseringslogiken genom att de bidrar till att ett avstånd upprättas mellan å ena sidan toalettbesökaren och å den andra det (förmodade) äckliga och obehagliga (som kan handla om såväl exkrementer som bakterier och andra människor). Men automatiserade toaletter undanröjer inte bara risken för direktkontakt med den smuts som är förknippad med själva toalettbesöket, utan de har en vidare funktion. Genom att golven sköljs med jämna mellanrum städar man också bort ”smuts” i form av potentiella hemlösa som vill använda offentliga toaletter för övernattning. En teknologi som tillkommit med syftet att skapa distans till äckel bidrar således till att samhället kan göra sig av med oönskade besökare i form av offentligt fattiga. Teknologin kan med andra ord sägas reproducera klassamhället, där de som befinner sig längst ned på samhällsstegen rent fysiskt tvingas bort från en av de få fristäder som finns tillgängliga, vilket är en åtgärd som också förstärker en redan prekär livssituation.

Det motsägelsefulla

Distansering och avståndstagande är således centrala aspekter av talet om och praktikerna kring det äckliga. Men materialet uppvisar också tendenser till det motsatta, att intervjupersonerna fascinerats av och dras till äckliga toaletter. Med detta menar jag att det finns en lockelse i det som uppfattas som äckligt, vilket också de intervjuade gärna förmedlar. Något långsökt skulle kunna hävdas

att äckel inte bara skapar distans, utan också närhet, i alla fall i en ofarlig narrativ form. Samtliga intervjupersoner kunde ingående redogöra för äckliga toaletter och hur de själva reagerade känslomässigt på dessa:

Jag vet, det är ett skräckexempel, en gång när jag, vi skulle städa toaletterna och öppnade dörren och så är det spytt överallt, alltså det var spya överallt. Jag sa åt min arbetskollega, du måste ta det här för jag kommer typ spy ner det här ännu mer (IP 6).

Kelly (2011) menar att äckelkänslor påminner om de känslor som uppstår när människor möter verkliga faror samtidigt som de undkommer de negativa konsekvenser som den typen av situationer är förknippade med. En parallell kan vara den lockelse som en del finner i skräckfilmer, att kunna bli skrämmd och samtidigt vara trygg (Danielsson 2006). Men det finns dessutom en fantasmatisk dimension i att berätta om händelser som är häpnadsväckande. Jag syftar inte på att berättandet om äckel speglar ”a beatific side of fantasies” (e.g. Glynos, 2001; Glynos & Howarth, 2007; Stavrakakis, 1999; Žižek, 1998), det vill säga att det utlovar ”a fullness to come” bara rätt åtgärder vidtas, utan att berättandet om ”the horrific” utgör en praktik som i sig lockar, fångar eller drar in subjekt. Att berätta om hemska, obehagliga eller äckliga företeelser är ingenting nytt, men berättelser om extraordinära toaletter representerar en bärkraftig kulturell resurs, bland annat i relation till den moderna tidens hygienism som innebär att smuts inte bara anses vara otrevligt, utan även omoraliskt. Hygienismen med alla dess tillhörande renlighetspraktiker utgör med andra ord en tacksam fond mot vilken äckliga toalettberättelser blir extra laddade och betydelsebärande.

En sökning på Internet med orden ”disgusting toilets” och ”disgusting bathrooms” ger relativt många träffar (21 700 respektive 163 000 (2021.12.03)) och bakom många av dessa gömmer sig ett gediget bildmaterial som visar på fascinationen inför toaletter i tämligen dåligt skick. Det finns även Youtube-filmer på samma tema. Det tycks som om producenterna konkurrerar om att på bild och film offentliggöra de mest uppseendeväckande toaletterna. Paralleller finns till andra samtida mediala företeelser, till exempel

TV-program som ”My 600-Lb. Life”, som handlar om gravt överviktiga personer, och ”Body Bizarre”, där man visar upp människor med mer eller mindre deformerade kroppar. I en sådan medial kontext blir bilder och filmer på äckliga toaletter ingen udda företeelse, och samtidigt som de bekräftar vikten av hygieniska praktiker utgör de ett viktigt inslag på uppmärksamhetens marknad.

Denna marknad kan förstås i relation till vad som har kallats en ”experience economy” (Pine & Gilmore 2011 [1999]) eller en upplevelseindustri (Gustafsson 2008). Kännetecknande för denna är att upplevelser utgör ett betydelsefullt kapital, inte minst på sociala medier där människor samlar på, kommunicerar och vinner uppmärksamhetspoängar på extraordinära upplevelser. Att skapa och förmedla upplevelser är centralt i identitetsskapande processer såväl som kommersiellt gångbart. Med andra ord, att kunna berätta om extraordinära upplevelser, till exempel av äckliga toaletter, utgör således en tillgång på en marknad där olika aktörer konkurrerar om utrymme. Det är också i relation till den förväntade och önskvärda distansen till ”det äckliga” som ingående berättelser om detsamma blir betydelsebärande.

Ett digitalt och teknologiskt inriktat samhälle får således olika betydelser i relation till äckel. Samtidigt som det bidrar till att skapa distans till obehagligheter, kan distansen i sig bidra till en fascination inför ”det äckliga”, inte minst i form av offentliga toaletter. Äcklets ambivalenta karaktär kan med andra ord ses som en effekt av en ökad distansering.

Några sammanfattande ord

Äckel har i denna text beskrivits i termer av en distanseringslogik, vilken syftar på att distansering är centralt både för hur toalettbesökare talade om och agerade på toaletter. Det handlar helt enkelt om att upprätta avstånd mellan det äckliga och jaget, vilket sker med hjälp av olika distanseringsstrategier, till exempel genom att stå med fötterna på toalettstolen under själva akten. Distansering kännetecknar också nutidens toalettteknologier. Genom bland annat

tvåautomater och fotocellsstyrda vattenkranar slipper toalettgäster komma i kontakt med ytor som andra kan ha vidrört. Självrengörande toaletter ser till att hålla oönskade besökare på avstånd. Äckel fungerar även socialt och upprättar en distans mellan toalettgäster och lokalvårdare på ett sådant sätt att den förstnämnda gruppen undkom ansvar för sitt eget toalett beteende. Materialet uppvisar dock vissa motsägelser, eftersom det äckliga också visade sig vara fascinerande. Intervjupersoner förmedlade gärna sina erfarenheter av synnerligen äckliga toaletter, vilket kan kopplas till dagens digitaliserade upplevelsesamhälle. Här utgör dock distanseringslogiken en viktig förutsättning för fascinationen inför det äckliga; det är mot bakgrund av denna som berättelser om ”det äckliga” blir betydelsebärande.

Referenser

- Anderson, Warwick 1995. “Excremental colonialism: Public health and the politics of pollution”. *Critical Inquiry*, 21(3), pp. 640–69.
- Bichard, Jo-Anne, Hanson, Julianne & Greed, Clara 2008. “Please Wash Your Hands”. *The Senses and Society*, 3(1), pp. 79–84.
<https://doi.org/10.2752/174589308X266489>
- Braverman, Irus 2010. Potty Training. Nonhuman Inspection in Public Washrooms. In: Molotch, Harvey & Norén, Laura, (eds), *Toilet. Public Restrooms and the Politics of Sharing*. New York University Press.
- Danielsson, Jonas 2006. *Skräckskönt. Om kärleken till groteska filmer. En etnologisk studie*. Umeå: h:ström.
- Douglas, Mary 2002 [1966]. *Purity and danger. An analysis of concept of pollution and taboo*. London: Routledge.
- Duerr, Hans Peter 1994. *Myten om civilisationsprocessen. Nakenhet och skam*. Stockholm/Stehag: Symposion.
- Ehrenreich, Barbara & Hochschild, Arlie Russel (red) 2003. *Global Women. Nannies, Maids, and Sex Workers in the New Economy*. New York: Metropolitan/Owl Books.
- Elias, Norbert 1989. *Sedernas historia*. Stockholm: Atlantis.

- Feldman, Allen 1991. *Formations of violence. The Narrative of the Body and Political Terror in Northern Ireland*. Chicago: University of Chicago Press.
- Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar 1979. *Den kultiverade människan*. Malmö: Gleerups.
- Glynos, Jason & Howarth, David 2007. *Logics of critical explanation in social and political theory*. New York: Routledge.
- Glynos, Jason 2008. "Ideological fantasy at work". *Journal of Political Ideologies*, 13(3), pp. 275–296.
<https://doi.org/10.1080/13569310802376961>
- Glynos Jason 2001. "The grip of ideology: A Lacanian approach to the theory of ideology". *Journal of Political Ideologies* 6(2), pp. 191–214.
DOI:10.1080/13569310125440
- Gramigna, Remo 2013. "Toilet cultures: boundaries, dirt and disgust". In: Kannike, Anu & Laviolette, Patrick (eds), *Things in Culture, Culture in Things*, University of Tartu Press.
- Gustafsson, Niklas 2008. *Upplevelseindustri – Marknadens logik och organisatoriska förutsättningar. En teoretisk genomgång av sektorns grundläggande struktur*. Institutet för tillväxtpolitiska studier.
- Inglis, David 2002. "Dirt and denigration: The faecal imagery and rhetorics of abuse". *Postcolonial Studies*, 5(2), pp. 207–21.
- Kelly, Daniel 2011. *Yuck! The Nature and Moral Significance of Disgust*. Cambridge & London: The MIT Press.
- Kolnai, Aurel 2004. *On Disgust*. In: Smith, Barry & Korsmeyer, Carolyn (eds). Chicago and La Salle, Ill.: Open Court. Originally published in German in 1929.
- Laclau, Ernesto & Mouffe, Chantalle, 1985. *Hegemony and socialist strategy: toward a radical democratic politics*. London: Verso.
- Laclau, Ernesto 2000. 'Identity and Hegemony', in J. Butler *et al.* (eds) *Contingency, Hegemony, Universality*, London: Verso.
- Laclau, Ernesto 2005. *On populist reason*. London & New York: Verso.
- Lutz, Helma 2011. *The New Maids. Transnational Women and the Care Economy*. London and New York: Zed Books.
- Majlard, Jan 2019. Stadens toaletter blev 20 miljoner dyrare. *Svenska Dagbladet*, 190130.

- Marciniak, Katarzyna 2008. "Foreign Women and Toilets". *Feminist Media Studies*, 8(4): 337–356.
<https://doi.org/10.1080/14680770802420279>
- McGinn, Colin 2011. *The Meaning of Disgust*. Oxford University Press.
- Menninghaus, Winfried 2003. *Disgust. The Theory and History of a Strong Sensation*. Albany: State University of New York Press.
- Mohr, Sebastian 2016. "Containing Sperm — Managing Legitimacy: Lust, Disgust, and Hybridity at Danish Sperm Banks". *Journal of Contemporary Ethnography*, 45(3), pp. 319–342.
<https://doi.org/10.1177/0891241614558517>
- Molotch, Harvey 2010. "Introduction. Learning from the Loo". In: Molotch, Harvey & Norén, Laura, (eds.), 2010. *Toilet. Public Restrooms and the Politics of Sharing*. New York University Press.
- Miller, Susan B. 2004. *Disgust. The gatekeeper emotion*. London: The Analytic Press.
- Persson, Ida 2019. Så äckliga är stans supertoaletter. *Mitt i Södermalm*, 190212.
- Pine, Joseph B. and Gilmore, James H. 2011 [1999]. *The Experience Economy*. Harvard Business Review Press.
- Schapper, Jan 2012. "The writing is on the wall: the text(ure) of women's toilets in Australia". *Gender, Place & Culture*, 19(4) pp. 494–517.
<https://doi.org/10.1080/0966369X.2011.610094>
- Sennett, Richard 1999. *När karaktären krackelerar. Personliga konsekvenser av att arbeta i den nya kapitalismen*. Stockholm: Atlas.
- Stavrakakis, Yannis 1999. *Lacan and the Political*. London: Routledge.
- Terrizzi, John A., Shook, Natalies J. & Ventis, Larry 2010. "Disgust: A predictor of social conservatism and prejudicial attitudes toward homosexuals". *Personality and Individual Differences*, 49(6), pp. 587–592. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2010.05.24>
- Žižek, Slavoj 1998. *The Sublime Object of Ideology*. London: Verso.

Summary

This paper is about what disgust means for how people talk about and act in toilets. The overall purpose is to map and analyze meanings attributed to toilets, primarily public, but also semi-public, variants (semi-public are toilets that are publicly available under certain conditions, for example for guests at a restaurant). A more specific purpose is to investigate how disgust organizes these meanings as well as people's toilet practices.

The main material is based on interviews with 11 people who clean or have cleaned toilets professionally in different places and in different contexts, for example at shopping centers, companies, institutions and ships. The paper is also based on media material collected with the help of the database retriever.nu and a search on "public toilets". In addition, observations have been made in public toilets, such as at airports, training facilities and bus stations. Theoretically, the paper is based on a discourse-theoretical perspective that focuses on logics, i.e. organizing principles possible to identify in different practices and discourses.

According to the results, a cultural logic of disgust characterizes notions of toilets and toilet practices, which means that toilet visitors strive to distance themselves ritually, symbolically and practically from the materiality of the toilet. As an example, toilet visitors create distance to a presumed contaminated toilet seat by hovering, i.e. by performing their needs without touching the toilet seat with the buttocks. Non-contact technologies such as automatic soap dispensers fulfill a similar distancing function.

Keywords: discourse theory, logics, interviews, media, observations

Nyckelord: diskursteori, logik, intervjuer, medier, observationer

LENA MARANDER-EKLUND

Snor som sjukdomssymtom

Äckligt eller neutralt?

Inledning

Nästan alla är snuviga och snoriga ibland – ändå uppfattar en del människor snor som tämligen äckligt. Ett spädbarns snor anser vi nästan är gulligt, men vi ser det också som ett tecken på att barnet inte är friskt. Ens eget snor betraktar vi för det mesta som ett tecken på sjukdom, eller som en reaktion på omslag i temperaturen – att näsan börjar rinna då vi går in i värmen då det är kallt ute – eller som en följd av tårar. Allt detta är något som vi alla då och då måste dras med.

Inställningen till snor och att snyta sig har varierat i olika tider. I Norbert Elias studie i *Sedernas historia* (1989:242–247) framgår att det på 1400-talet i Mellaneuropa uppfattades som opassande att snyta sig i bordduken, på 1500-talet som bondskt att snyta med fingrarna, och på 1600-talet omnämns att man bör undvika att snyta sig och spotta när man befinner sig tillsammans med andra människor. Om det ändå behöver göras ska det ske i en ren näsduk. Tanken var att uppföra sig fint i motsats till simpelt och ohyfsat. Att snyta sig med handen uppfattades som ohyfsat (Elias 1989:248).

Jonas Frykman och Orvar Löfgren skriver i *Den kultiverade människan* (2019 [1979]) att snor och att snyta sig inte uppfattades som varken vämjeligt eller äckligt i den så kallade bondevärlden. Snoret snöts med fingrar eller torkades upp med tröjärmen. Snor och snytande började uppfattades som något privat och ofint först i samband med den pryda, renliga och disciplinerade borgaren träder fram under 1800-talets slut (Frykman & Löfgren 2019 [1979]:188–190, 197). Snor blir då orent och opassande. Snoret kom att uppfattas som något groteskt; en kroppsvätska utom kontroll som inte passar in i klassisk estetik (Danielsson 2006:27). Man kan säga att snoret, i civilisationsprocessen, förvandlades till något äckligt, en motsats till det förfinade.

Snor är främst ett resultat av en virusinfektion, en förkylning. I Ulf Ellerviks bok *Äckligt. Berättelser om slem, snor och andra sekret* (2021) återges hur snor bildas och vilka beståndsdelar det består av. Snor är på så sätt en kroppslig materialitet. I samband med pandemier har snor en allvarligare dimension. Så var det i samband med sjukdomen tuberkulos och i samband med Coronaviruset som jag går in på senare. Med snor avser jag allt det slem som rinner ur näsan, oberoende färg och konsistens, och som kan grävas därur.

I denna artikel fokuserar jag på hur snor omtalas i samband med förkylning och boten av densamma samt hur det omtalas i samband med Coronaviruset. Syftet med artikeln är att studera hur snor laddas med olika kulturella betydelser i samband med dessa sjukdomar. Jag har avgränsat studien till att handla om snor som sjukdomssymtom och bot mot densamma och kommer att diskutera huruvida snor uppfattas som äckligt, farligt eller som något neutralt. Jag kommer även att diskutera de praktiker och föreställningar som är kopplade till snor. Hur snoret omtalas i materialet blir för mig en ledtråd dels till det förgångna, dels till nutid. Jag använder mig således av en kulturhistorisk metod då jag studerar det äldre källmaterial (Jönsson & Nilsson 2017). I samband med förkylningsbot rör jag mig tidsmässigt från slutet av 1600-talet till idag. Då snor i samband med Corona studeras handlar det tidsmässigt om den första Corona-vårens första vecka, i mars 2020. I arti-

keln används olika teoretiska perspektiv som diskuteras i respektive delkapitel. I analysen av materialet fokuserar jag på hur snoret omtalas i de olika materialtyperna. Frågelistmaterialet analyseras kulturanalytiskt (Nilsson & Marander-Eklund 2018) då snor ges olika betydelser i tid och rum.

I studien använder jag mig av olika typer av material. Snor i samband med förkylning analyseras med utgångspunkt i folkmedicinuppteckningar, frågelistsvar och läkar- och huskursböcker från olika tider. Detta avsnitt baserar sig i hög utsträckning på min publicerade licentiatavhandling om föreställningar kring och botemetoder mot förkylning (Marander-Eklund 1993). Av central betydelse här är frågelistan *Folkmedicin idag* som resulterade i 106 svar (IF 1990/006), där jag bad människor med egna ord skriva om sina upplevelser av att bemästra förkylning (om frågelistan se Hagström & Marander-Eklund 2005). Dessutom gjorde jag ett i upprop i dagspressen *Huskurer mot förkylning* (IF 1991/1). I uppropet bad jag läsare att skriva om hur de botade och lindrade förkylning. Uppropet resulterade i 63 svar. Utöver dessa frågelistor används traditionsuppteckningar från Kulturvetenskapliga arkivet Culturas samlingar (KIVÅ, IF), samt SLS Arkiv med fokus på förkylningsbot och en frågelista om kaffedrickande från år 1968. Dessutom utgår analysen från läkar- och huskursböcker. De äldre läkar- och huskursböckerna representeras av sådana som, enligt bouppteckningar, fanns i finländska hem på 1700-1800-talen (Marander-Eklund 1993:35). Under denna tid var skillnaden mellan läkar- och huskursböcker ganska liten. Det folkliga och det lärda gick in i varandra, samtidigt som det under denna tid var acceptabelt att kompilera andras verk. Därför kunde både läkar- och huskursböcker innehålla dels gammal munkmedicin, dels fragment ur äldre utländska skrifter (Darelius 1760). Mitt material består av ett urval av äldre läkar- och huskursböcker som var aktuella under 1700- och 1800-talen.

Snor i samband med Coronaviruset baserar sig på svar på frågelistan *Coronaviruset i vardagen* utsänd av Kulturvetenskapliga arkivet Cultura vid Åbo Akademi. Listan publicerades den 12 mars 2020 och resulterade i drygt 350 svar. Av dessa var 206 svar svensksprå-

kiga och det är de som analyseras i artikeln. Artikeln är strukturerad enligt följande: inledningsvis diskuteras snor och äckel på ett allmänt plan, sedan går jag in på snor som ett sjukdomssymptom i samband med förkylning och slutligen på snor i relation till Coronaviruset.

Snor och det äckliga

Snor uppfattas som komiskt och roligt, speciellt av barn, och det finns skämt om snor (Engholm & Falk 2015). Snor eller snarare slem spelar en viss roll i skräck- och sci-fi-filmer där slemmet ofta är en formlös massa som kan sluka allt som kommer i dess väg. På så sätt ges snoret eller slemmet monstruösa drag (jfr Henriksson & Sund 2018). Snormonster existerar också som dekalor och logotyper. Snoret kan också förstås som något nästan heroiskt, som till exempel då en skidlöpare vunnit ett mästerskap. Om man åkt skidor i 50 kilometer och vunnit ett guld spelar det inte så stor roll att snoret frusit fast i eventuell skägg. Men snor uppfattas också som äckligt, ofint och groteskt som jag inledningsvis var inne på.

Hur kan äckel förstås kulturanalytiskt? En ordboksdefinition av äckel anger att det innebär en kraftig obehagskänsla som påminner om illamående och som också kan medföra illamående (*Svensk ordbok* [online]). När jag började skriva denna artikel gjorde tanken på snor att jag mådde lite illa hela tiden – men jag blev van. Äckel förorsakas av något motbjudande sinnesintryck, känsla, lukt och syn, och resulterar i avsmak eller vämjelse. I samband med att man konfronteras med något äckligt är det lätt hänt att man gör en äckelgrimas (SAOL [online]). Etymologiskt härleds äckel på engelska *digust*, ur något som smakar illa, *bad taste*. (Ahmed 2014:83). Vår relation till äckel är enligt psykologerna fundamental, men samtidigt kommenterar de att äckel är en relativt utforskad känsla (Rozin et al. 1999:9–11).

Psykologiskt sätt var äckel ursprungligen kopplat till mat och det som maten vidrört, att man blir äcklad av förskämd eller ohygieniskt tillredd och annorlunda mat. Det här beror på att vi ska

vara försiktiga med vad vi stoppar i munnen för att inte få patogener i oss som gör oss sjuka (Rozin et al. 1999:11–15). Samtidigt som äckel är något som alla människor någon gång känner, har den också skiftande betydelser i tid och rum. Studier som gjorts i olika länder visar att det som vi anser är äckligt varierar. Vi reagerar på mat som annorlunda, sådant som vi inte är vana vid att äta. Vi har en motvilja mot att inmundiga det som vi uppfattar som motbjudande. (Elwood & Olatunji 2009). Äckel är dock inte endast kopplat till mat¹. Trots att vi uppfattar det äckliga som motbjudande finns det också en tjuskraft i det. Enligt Jonas Danielsson fascinerar vi av det äckliga, speciellt om det är överdrivet – massor av blod och massor av spyor. Det finns en lockelse i att bli äcklad just på grund av att de flesta ogillar äckel. Då blir äckel underhållning (Danielsson 2006:85–86). Sara Ahmed påpekar att äckel, som många andra känslor, klibbar sig fast och gör något med oss² (Ahmed 2004).

Man kan göra skillnad på äckel som är farligt (fekalier, skämd mat) och moraliskt äckel. Moraliskt äckel har en social funktion och är ett resultat av en kulturell process – att vi känner vämjelse för sådant som vi uppfattar som ett avvikande beteende och något smutsigt (Danielsson 2006:88–89). Det här gör vi för att vi lärt oss att t.ex. kroppsvätskor är äckliga och på grund att vi distanserat oss från det som kanske en gång uppfattades som mer eller mindre naturligt (Douglas 1997). Jag återkommer till moraliskt äckel samt äckel och fara.

I min analys av snor som sjukdomssymtom, diskuterar jag om snor framställs som äckligt i materialet. I klassikern *Renhet och fara* (1997) påpekar Mary Douglas att binära oppositioner, såsom renhet och smuts, formar människors sätt att klassificera omgivningen och hur de orienterar sig i vardagen. Smuts har enligt Douglas en moralisk dimension och genom att städa försöker vi upprätthålla en moralisk ordning. Smuts är också relationellt, och hur vi förhåller oss till smuts beror på var det finns. Snor i näsan är på rätt plats medan snoret tillsammans med viruset i en nysning eller rinnande ur näsan gör att snoret hamnar på fel plats. Snoret i en näsduk är på rätt plats men om näsduken ligger synligt på ett bord eller på

golvet, det vill säga på annan plats än en skräpkorg, är det på fel plats. Då är snoret smuts i såväl metaforisk som moralisk betydelse. Renhet innebär att snoret och snoriga näsdukar städas undan från ytor och händerna tvättas eller så förhindras snoret och viruset att spridas genom användning av effektiva ansiktsmasker.

Människan känner aversion mot det som det som inte passar in i fördefinierade kategorier (Douglas 1997:58–59). Av denna orsak känner vi obehag för det som har sitt ursprung i kroppen och som är dallrigt, slemmigt, kletigt och halvflytande (Menninghaus 2003:10, 39). Här är vi förstås olika – en del anser att dallrig aladåb eller slemmig gröt är en god basföda medan andra tycker att det är äckligt. Snor är slemmigt, kletigt och halvflytande och ett sekret som kommer ur kroppen och kan av denna orsak uppfattas som äckligt. Frågan är om snoret i materialet framställs som äckligt.

Snor som sjukdomssymtom

I detta avsnitt studerar jag hur snor omtalas i samband med förkylning, det vill säga snuva. Snor är ett slem som bildas i slemhinnan i näsan och som ökar i samband med inflammation och resulterar i snuva.³ Också om man inte är förkyld producerar människan ca en liter snor varje dag trots att vi inte tänker på att vi sväljer snor (Engholm & Falk 2015:12). Snuva och snor är en del av att vara förkyld som beror på många olika virus, men ibland också bakterier. Till sjukdomsbilden hör en riklig snuva, feber och svullna körtlar i halsen. Sjukdomen kräver ingen speciell behandling och symtomen går i regel över på en vecka eller två. (*Läkäktieteellinen* 1988:434–435).

I detta avsnitt kommer jag att översiktligt⁴ presentera vilka betydelser man gett begreppen snuva och snor samt förkylning – eftersom de är sammanlänkade – i olika tider. Jag inleder med hur snuva och förkylning presenteras i äldre läkar- och huskursböcker, för att sedan gå över till hur det i äldre traditionsuppteckningar har meddelats att snuva och förkylning botas eller lindras. Till slut presenterar jag de praktiker i samband med snuva, det vill säga de

botemetoder eller snarast symtomlindrande kurer som förhäskade under senare delen av 1900-talet och fram till nutid. Frågan om botemetoder mot snuva är aningen knepig då snuva och det tillhörande snoret inte går att bota, eftersom det är fråga om en virus-infektion. Däremot finns lindrande medel och metoder mot förkylning och snuva.

Ordet förkylning härstammar från ordet förkyla som innebär för det första en nedsättning av temperaturen, att bli kall, för det andra att man ådrar sig en förkylning, och för det tredje att ta skada av avkylning. Begreppet är känt sedan slutet av 1500-talet. (SAOB [online]). Begreppet förkylning har således flera betydelser. Förkylningen presenteras enligt SAOB för första gången i text i Lindhs *Huus-apotek och Läkie-bok* från år 1675. Här anges att det var levern som på grund av grov mat förorsakade slem, det vill säga förkylning, i blodet. Det som vi i dag avser med förkylning kallades tidigare för fluss, flussfeber eller katarr (SAOB [online]). Fluss betyder flytande, eller flytning. Det är både fråga om vätskeavsöndring samt sjukdomen fluss eller katarr. I Lindhs läkarbok framgår att katarr är: ”affallande flus ifrån hufvudet/hwilcken sig på gummnen/näsan eller brystet säncker/och thesamme förstoppar” (Lindh 1675:33). Tanken här är att flussens har sitt ursprung i huvudet och sedan rinner ned som snor i näsa eller bröst med stockning som följd, det vill säga snuva och hosta.

I samma läkarbok omnämns malörten som botemetod mot fluss. Den skulle då användas utvärtes (Lindh 1675:37). Malörten (*artemisia absinthium*), som är besläktad med gräbo, är en starkt luktnad ört. Det är också den ört som rikligast omnämns i uppteckningar om förkylningsbot – då i form av invärtes botemetod. Örten fick igång svettning och intogs bland gemene man i form av malörtskaffe eller malörtsbrännvin. Kombinationen kaffe, brännvin och malört ansågs bota nästan vad som helst. Det smakade: ”beskt och jäkligt men hade god effekt” (SLS 933:407, 430). Det tidsmässiga avståndet mellan läkarboken från 1675 och traditionsuppteckningen från 1968 (SLS 933: Frågelista om kaffedrickning) är stort. Här bör påpekas två saker. För det första var läkarböckerna på 1600-

talet avsedda för en bred allmänhet och skiljelinjen mellan lärd och folklig läkekonst var inte så stor (Lundqvist 1923:43). Dessutom var malörten inte speciellt vanligt förekommande som kur i de äldre huskurs- och läkarböckerna. Däremot förekom andra värmande kurer i dem (Marander-Eklund 1993:48). För det andra levde de tankegångar som presenterades i läkarböckerna länge kvar bland gemene man, vilket framkommer bland annat i uppteckningar (Ibid.:35–36).

Vid förkylning, som ansågs förorsakas av nedkylning, uppfattades således snoret härstamma från huvudet och rinna ner i näsa och luftvägar. Botemedlet gick ut på värmande och svettframkallande kurer. Här finns orsak att stanna upp och begrunda sättet att tänka en aning. Förkylningen eller flussen uppfattades som en kall sjukdom och skulle botas med värme. Tanken på snorets ursprung i hjärnan går tillbaka på humoralpatologiska tankegångar, något som var förhärskade läkarvetenskapen fram till 1800-talets mitt, men också långt efter det i folkliga föreställningar om sjukdom och sjukdomsbot (Fåhraeus 1962–63:7ff; Fåhraeus u.å.:21 ff). Däremot omtalas varken snoret eller snuvan på något sätt som äckligt.

Enligt den humoralpatologiska läran bildades snoret i hjärnan. Humoralpatologin var ett slags elementlära, som utvecklades i Grekland av Hippokrates (ca 460–377 f.v.t.) och som utgjorde grunden för den medicinska kunskapen i 1300 år. Dessa tankar har satt starka spår i vår uppfattning om förkylning. Enligt humoralpatologin byggs universum upp av fyra element, som alla motsvarar en egenskap: jord (det torra), vatten (det våta), luft (det kalla) och eld (det varma). Grundelementen representeras i människan av vätskorna som är av fyra slag: det röda blodet hemmahörande i hjärtat, den gula gallan hemmahörande i levern, den svarta gallan hemmahörande i mjälten och det vita slemmet med ursprung i hjärnan. För att bibehålla hälsan skulle kroppsvätskorna hållas i balans. I samband med sjukdom skulle den överflödiga vätskan, blodet eller slemmet, ut ur kroppen. Sjukdomsorsaken ansågs vara förändringar i blodet, den sjukes blod innehöll slem. Slemmet med ursprung i hjärnan, hade – eftersom människan står upprätt – runnit ner

endera till näsan och gett upphov till snuva eller till bröstet och resulterat i hosta. För grekerna var orsaken till förkylning klar, kyla och fukt ledde till tillväxt av slem i organismen. Terapin, boten, gick framförallt ut på åderlåtning, blodiglar, användningen av kräk- och laxermedel, samt att åstadkomma svettning med hjälp av värmande och starka drycker. (Fåhraeus 1962–63:7–15ff; Fåhraeus u.å.:21–23). Här är det egentligen praktikerna i samband med boten, åtminstone sett ur dagens perspektiv, som ter sig äckliga snarare än sjukdomen och symtomen i sig. Boten ter sig som äcklig eftersom det handlar om maskar, blod, avföring och svett, det vill säga djur som i regel uppfattas som vämjeliga samt olika kroppsvätskor och fekalier.

I läkarböckerna presenteras många örter som botemedel mot förkylning. De rekommenderades för att på så vis åstadkomma svettning och för att fördela flussen, det vill säga få stockningen av slemmet att avta. Örter som användes var fläder, lindblomma eller en blandning bestående av kanelbark, muskot, ingefära, nejlika, kalmus, lagerbär, rosmarin, salvia, lavendel och brännvin. Blandningen sattes på flaska och inbakades i en deg som sedan sattes i en ugn. När blandningen väl var klar användes vätskan utvärtes för att bstryka ”flussiga” ställen – det vill säga ställen där slemmet hade stockat sig ([Bröms] 1767:8–9; Lindh 1675:1–2). Kaffe och brännvin förekom inte ofta för invärtes bruk i de äldre läkarböckerna. Istället varnas för användning av alkohol i samband med förkylning (Hartman 1963 [1765]:150). Ångandning rekommenderades t.ex. med hett vatten och kamomill eller att fläder, tobak, sprit eller kamferpulver skulle dras in i näsan (Haartman 1963 [1765]:318ff). Omslag av stekt rödlök under fotbladen eller senapsdeg i nacken eller under fötterna anges också som botemetod (Haartman 1963 [1765]:154). Slemmet skulle då ut ur kroppen, från näsan eller bröstet, via fötterna. Även avföringsmedel, åderlåtning och spansk fluga rekommenderades om flussen var svår och febern hög (Darrelus 1760:138; Nordblad 1833:46). Dessa kurer är typiska för humoralpatologin. Slemmet eller snoret omtalas som något sjukt och som skulle ut ur kroppen med hjälp av värme eller via avföringen eller blodet.

I folkmedicinuppteckningarna finns en del botemetoder mot snuva, förutom den vanligaste malörten som presenterades ovan. Kaffe och kaffekask förekommer som botemedel i uppteckningarna (SLS 933; KIVÅ 1037). Även spritblandningar med kamfer, salt eller socker användes (SLS 27; KIVÅ 1055). Överlag användes brännvin som värmande medel och universalmedel, även till barn (IF 1991/1:38). Dessutom kunde en hemmagjord blandning användas: ”Vid hosta och förkylning kokades en medicin av ingefära, salmiakpulver, lök, några droppar terpentin samt mjölk (KIVÅ 1397). Här kunde själva botemedlet, t.ex. lökmjölk, omtalas som något äckligt, att det smakade illa, men däremot omtalas inte själva snoret som äckligt. Andra botemedel var ingefära, honung, citron och svartvinbär. Apotekprodukter användes också t.ex. ”slagvatten, brännvin, kamferdroppar, kamfer, Mixtura simplex, Hoffmansdroppar och Riga balsam” (SLS 27:150). Andra kurer gick ut på inhaleringar av t.ex. ångan från kokande surmjölk, ångan av het terpentin eller röken från en linnelapp (SLS 297:4; KIVÅ 2561; SLS 1150:2). Snus omtalas om effektivt mot snuva (SLS 1286). Bröstet kunde smörjas med terpentin eller kamfer eller så skulle fötterna värmas framför brasan. Fötterna skulle då smörjas med stearin, smör eller så kunde kluvna och saltade strömmingar bindas under foten (SLS 297:3–5). I tiden före mitten av 1850-talet och också i uppteckningar senare än så, liknar de kurer som rekommenderas i läkarböcker och folkmedicinuppteckningar och frågelistsvar varandra relativt mycket. Undantaget här var användningen av sprit och malört⁵ som främst var en folklig botemetod. Intressant är att spriten förekommer i traditionsuppteckningarna men inte alls i de äldre huskurs- och läkarböckerna. Varför det är så kan jag tyvärr inte svara på.

Vissa av kurerne finns kvar i senare tids användning av huskurer mot förkylning. Malörten har försvunnit helt och hållet och nämns ganska sällan i frågelistmaterialet från 1990-talets början. Nu är vitlöken botemedel nummer ett. Vitlök blandas i dryck med honung eller äts som rå, används i mat eller intas i form av vitlökskapslar. I materialet berättar en person född på 1940-talet: ”Vid första minsta tecken till förkylning tar jag + familjen genast ett varmt fotbad med vitlök [...]. Dessutom en varm vitlöksdrink (1 klyfta skivad i

ett glas hett vatten som får dra sig 5–10 min. , silas och dricks)” (IF 1991/1:45). Lökmjölk, som smakade vämjeligt, nämner informanterna var bekant från deras barndom. Samtidigt är den ovanlig i de äldre uppteckningarna. Alkohol nämns ganska få gånger, då i form av toddy. Typisk för frågelistsvaren är att den snoriga och förkylda människan inte tyr sig endast till en metod. Så här berättar en kvinna född på 1920-talet: ”Jag ’botar’ och lindrar förkylningar med kamomillte, dels dricker, dels gurglar jag, tar Disperin tabletter eller Albyl [...], inhalerar med Tintura Benjui och Vicks nässtift. Hostan lindras med Vick Formula hostmedicin...” (IF 1991/1:56). Informanten är tydligt medveten om att förkylning egentligen inte kan botas eftersom hon skriver bota inom citationstecken. I ett annat svar anges också många olika kurer såsom vitlöken men också solhattsextrakt, vila och dryck samt C-vitamin och honung (IF 1991/1:45).

Om svaren var från idag, 30 år senare än frågelistsvaren, skulle antagligen listan vara lika lång men apoteksprodukterna aningen andra. Bland annat är det idag relativt erkänt att zink förkortar sjukdomsförloppet (Hulisz 2004). Det var det inte då frågelistan var aktuell i början på 1990-talet. Idag finns en mängd huskursböcker och nätsajter som ger råd om förkylningsbot. Här förekommer sådant som redan nämnts: ingefära, honung, nässprej, vitlök, varma drycker, glass och tv-serier. (7 huskurer). Råden går ut på att lindra symtomen men också att se på tv-serier som ett sätt att fördriva tiden medan man vilar. Dagens läkarråd går ut på att vila, använda nässpray, pröva på halstabletter och att använda febernedsättande preparat om man har svårt att sova. Hostmediciner är de mer tveksamma till. I övrigt är det bara att vänta att förkylningen går över, på en till två veckor (1177 Vårdguiden). Här är fokus snarare på det angenäma och välsmakande framom starka och beska (och på så vis äckliga) medikamenter.

Sammanfattningsvis kan säga att det skett en betydelseförskjutning i begreppet förkylning, från att ha varit en sjukdomsorsak till själva sjukdomen. Tidigare, från 1600-talet framöver, kallades förkylning för fluss. Fortfarande talar man åtminstone i Svenskfinland om att

vara flunssiga när man är förkyld. Snor uppfattas både i äldre och färskare läkarböcker som ett sjukdomssymtom; så också i folkmedicinuppteckningarna. Förkylningen med påföljande snor uppfattas som kall och boten går då ut på att tillföra värme för att på så sätt få sjukdomen ur kroppen. Denna humoralpatologiska tankegång lever i viss grad kvar i det folkliga sättet att se på åkomsten. Huskuren nummer ett, den värmande malörten har bytts ut mot vitlök på senare tid som ett sätt att stoppa förkylningen och snoret. Kurerna beskrivs i vissa fall som äckliga, att de smakade illa. Däremot omnämns inte snuvan och snoret som något äckligt. Fokus ligger i stället på föreställningen om en kall sjukdom som ska botas med starkt och äckligt smakande och värmande medikamenter. Snoret som ett sjukdomssymtom framställs i det material som gäller för idag som något vardagligt och som man ska försöka lindra – snarare än som något äckligt. Snoret ges i detta material, oberoende om det handlar om äldre eller nyare läkarböcker eller traditionsmaterial, betydelse som ett neutralt tecken på sjukdom som ska åtgärdas och/eller lindas genom olika kurer, vilka kan uppfattas som rituella praktiker. Sjukdomen kräver en kur. Även om kuren inte är verksamt botemedel, så lindrar den för tillfället och håller snoret borta.

Snor och fara

I samband med att vi våren 2020 blev medvetna om Coronaviruset, har snor idag fått en för oss ny dimension – det bedömdes som direkt farligt. På så sätt skiljer sig Covid-19 som sjukdom från vanlig förkylning⁶ som kan vara besvärlig men som mycket sällan är dödlig. Att snor och spott uppfattas som farligt är däremot inget nytt. I alla tider har snor och spott spridit sjukdomar fastän kunskapen om detta inte alltid varit så utbredd. Speciellt spottet uppfattades som en fara då tuberkulosen grasserade under 1800-talets slut och 1900-talets början (Puranen 1984). Då uppmanades människor att inte spotta på golvet och speciella spottkoppar användes för att det besmittade spottet inte skulle sprida sjukdomen vidare.

Mässingsskylt. Helsingfors stadsmuseum.
1900.

Myndigheterna blandade sig under denna tid i hemmens hygieniska förhållanden, något som uppfattades som både pinsamt och kränkande (Lähteenmäki 2004:201).

På ett liknande sätt har nysningar och hostningar laddats med en ny kulturell betydelse som farliga i samband med Corona-pandemin. Det är speciellt farligt att nysa och hosta (Samino 2021:56). I samband med en nysning flyger viruset relativt långt eftersom det skjuts iväg med kraft och eftersom det är luftburet. I en artikel som analyserar de metaforer som används i samband med talet om coronaviruset, sägs att det liknas vid en skogsbrand som sprider sig utom kontroll (Ibid).

Jag kommer nu att analysera vilka kulturella betydelser snoret ges i frågelistan *Coronaviruset i vardagen*⁷. Listan publicerades den 12 mars 2020 just innan samhällets stängdes ner. Drygt 350 svar kom in under en knapp vecka. Här används de svenskspråkiga svaren, 206 stycken – de flesta skrivna av unga, relativt välutbildade kvinnor. Merparten av svaren är daterade 15 mars, dvs. dagen innan undantagstillstånd infördes i Finland. I frågelistan uppmanades människor att beskriva sin vardag i relation till viruset och svaren speglar svararnas känslor, tankar och vardagliga praktiker i en brytningstid. I frågelistsvaren gestaltas en ordning som kan tolkas som

kulturellt meningsskapande. Jag har här fokuserat på svar där ord såsom snor, nysningar och hosta används. Jag har även gjort sökningar i materialet med hjälp av orden äckel, äckligt, otäckt, näsduk och usch.

Det är få frågelistsvar som anger att viruset och det som därmed följer är äckligt. En kvinna i 30-års ålder skriver om äckel i sammanhanget:

Jag läste i nån tidning om jag minns rätt, att ett virus från Wuhan har påträffats. Första tanken var fy vad äckligt men jag trodde inte det skulle spridas såhär. Jag var väl naiv i tanken då jag trodde det skulle stanna i Asien... (Svar 168).

Här är det själva sjukdomen som är äcklig, men samtidigt är viruset då, den 15.3.2020, långt borta i Asien. Här finns en dynamik mellan oss här hemma och de andra där borta (jfr Nilsson & Marander-Eklund 2021). I ett svar används ordet läskigt: Ju närmare viruset kommer "...desto läskigare blev det" (Svar 98). Användningen av ordet läskigt innebär något hemskt eller otäckt, något som ligger ganska nära det äckliga. I endast ett svar används ordet otäckt:

Med en stor nyhet kommer förstås också rykten och konspirationer, såsom att personen som upptäckte viruset tystades ner, och att antalet insjuknade därför steg så hastigt. Det tycker jag är otäckt. (Svar 13).

I det första exemplet är det viruset som är det otäcka och skrämmande, inte snoret i sig. I det andra svaret (svar 13) består det otäcka i att förnekelse och bristande åtgärder ansågs bidra till en skenande spridning av viruset.

Uppenbart i detta material är att svararna försökte undvika andra snuviga personer. Så här berättar en man född 1985:

Jag var till butiken i morse för att veckohandla och blev mycket upprörd över en uppenbart förkyld ung man som stod och hostade och snorade i butiken trots rådande situation, något som jag annars inte ens skulle ha lagt märke till... (Svar 74).

Förutom det farliga i andras hostande och nysande framgår ur svaret en förhöjd sensibilitet. Det som tidigare var normalt, att ibland snora och hosta också bland andra människor, är nu kulturellt laddat med något annat, en fara som gör andra människor upprörda. Snorandet resulterar i ett affektivt beteende. En kvinna född 1996 berättar:

Just nu har jag försatt mig själv i karantän under de kommande dagarna, för att försäkra mig om att jag inte är smittad, så att jag kan åka hem och hälsa på min familj, där en del familjemedlemmar är i riskzonen. För att orka går jag ändå ut och gå och försöker hålla minst en meters avstånd från andra. Ändå stöter man på folk (speciellt män) som utan någon tanke på andra, hostar rakt ut i ansiktet på andra. Detta förekommer alltså ofta. Hur svårt ska det vara? (Svar 43).

Att någon hostar på en uppfattas som ett icke-önskvärt beteende med drag av fara. Andra informanter uppfattade inte coronaviruset krävde speciella försiktighetsåtgärder. En kvinna född 1969 skriver: ”Jag agerar som under normal influensatid, tvättar händer och ser till att inte vara alltför nära någon som hostar och snorar.” (Svar 103).

Den som hostar och nyser är alltid den Andra som betar sig oansvarigt och är en potentiell smittobärare. Själv agerar man enligt egen bedömning förnuftigt och ansvarsfullt (jfr Nilsson & Marander-Eklund 2021). Samtidigt som snoret och sjukdomen uppfattas som farligt menar ändå en del svarare att vi inte ska överdriva farorna. En kvinna född 1994 skriver om skämt i samband med Coronaviruset:

[det finns] skämt om att det är jättedålig timing att ha snuva eller allergier just nu. Sånt tycker jag är lustigt och avdramatiserar grejen. Jag satt på bussen häromdagen och blev nervös då chauffören hostade, men insåg sedan att haha, det är ju löjligt. (Svar 122).

Det här hänger också ihop med att det under denna tid (12–15.3.2020) inte ännu riktigt var klart hur farlig sjukdomen egentli-

gen är. En kvinna född 1974 är kritisk till rapporteringen om antal smittade eftersom rapporteringen inte följdes av någon förklaring. Här förstås snor som ett lindrigt sjukdomstecken i relation till det livsfarliga coronaviruset:

I början rapporterades det bara om hur många som är smittade, men ingenstans sades det vad det betyder. Folk ville veta om en smittad låg på intensivvården eller om man bara snorade lite. Detta spädde garanterat på paniken innan det framkom tillräckligt tydligt hur smittan visar sig. (Svar 107)

Mycket har förändrats under de snart tre år vi levt med coronaviruset. I frågelistmaterialet var det främst fråga om att genom god handhygien undvika smitta och att agera på sådant sätt att karantän inte skulle behöva bli ett alternativ. En möjlig karantän uppfattades i början av pandemin som det obehagliga. Själva sjukdomen kändes i detta skede som fjärran. I mars 2020 var det redan bekant att viruset är farligt och kan vara dödligt. En kvinna född på 1990-talet påpekar att det finns en dynamik mellan fara och trygghet: ”Första tanken är att allt [restriktionerna] är överreaktioner, då dödligheten är låg, men dock så existerar den och därför behöver vi vara försiktiga...” (Svar 92).

Ansiktsmaskerna som vi i Finland blev vana vid under den tid i takt med pandemins utveckling, men i mars 2020 var de ännu inte ett alternativ (Mäenpää 2020). Genom självreglering och modifiering av vardagens mikropraktiker, bland annat genom handtvätt med rituella drag, försökte människorna återskapa en känsla av ordning i tillvaron (jfr Douglas 1997). Snoret, nysningarna och hostan skulle undvikas och tvättas bort. Det smutsiga skulle kontrolleras och bli rent. Det obehagliga och skrämmande viruset förekom långt borta i Asien, samtidigt som det med hög hastighet närmade sig oss.

Sammanfattande diskussion

I denna artikel har jag diskuterat hur snor i relation till sjukdom laddas med kulturella betydelser i olika tider och olika samman-

hang. Det centrala har varit att se på snor i relation till sjukdom, förkylning och förekomsten och följderna av Coronaviruset. Utgångspunkten i analysen var om snor uppfattats och uppfattas som äckligt, något vämjeligt. Eftersom snor är en kroppsvätska, det är slemmigt och trögflytande kunde det uppfattas som äckligt (Meninghaus 2003). Snor och snytande hänger ihop. Snytandet kan ses som en kulturellt laddad praktik som sett olika ut i olika tider. Snoret blev äckligt i samband med att kroppsvätskorna⁸ började förstås som något privat, som ett led i kultivering av människan i slutet av 1800- och början av 1900-talet (Frykman & Löfgren 2019 [1979]). Om snoret uppfattas som något privat i paritet med andra kroppsvätskor, ges snoret betydelse inte bara som äckligt utan också som något ohysat, moraliskt förkastligt och till och med stigmatiserande.

I de två fallstudier, förkylningsbot under olika tider samt Coronaviruset våren 2020 som jag undersökt i denna artikel, beskrivs snoret väldigt neutralt. I huskurs- och läkarböckerna samt i traditionsuppteckningarna omtalas snoret och snuvan som något som ska åtgärdas eftersom en stockning av snor innebär dels att vätskorna i enlighet med de humoralpatologiska tankegångarna inte är i balans. Snoret uppfattades som ett tecken på sjukdom, som gör det svårt att andas och behovet av att snyta sig ofta kan göra näsan öm. Men framför allt omtalas snor som ett tecken på sjukdom snarare än som moraliskt äckel. I det material som handlar om snorets laddning i relation till Coronaviruset framställs det som farligt och otäckt men inte egentligen äckligt. De andra hostande och snoriga människorna framställs som omdömeslösa, otäcka och potentiellt farliga.

Den neutrala beskrivningen av snor kan bero på att jag studerat snor i relation till sjukdom och inte i relation till barnuppfostran, eller vad som anses vara sedesamt uppförande, hyfs och pli. Att läkarböcker inte ojar sig över snorets eventuella äcklighet är ganska givet. Sjukdomar och botemetoder framställs sakligt och neutralt. Så görs under hela den tid som undersöks, från 1600-talets slut till idag. Mer uppseendeväckande är att snor inte heller i traditions-

uppteckningarna, som ger en folklig syn på saken, framställs som äckligt. Intressant är att snor i sammanhanget kunde kvala in som äckel i materialet, men gör det ändå inte. Medikamenten, blodiglar, kräkmedel, det beska och illasmakande, kan däremot uppfattas som äckliga åtminstone sedda ur dagens perspektiv. Samtidigt måste vi komma ihåg att frågorna i frågelistan gällde hur man botar och lindrar förkylning, inte vad man anser om sjukdomen eller dess symtom.

Ett sätt att förklara varför snor inte sammanlänkas med äckel när det gäller sjukdom är att det egna snoret inte uppfattas som äckligt. Det egna snoret, är något mycket trivialt och vardagligt och inte speciellt uppseendeväckande. Det kan vara besvärande men är ändå främst ett tecken på sjukdom. Däremot kan en annan persons snor uppfattas som tämligen äckligt. Då uppfattar man det inte främst som ett tecken på sjukdom, utan som moraliskt äckel. Snoret är en kroppsvätska, en formlös massa, det är slemmigt och utgör en anomali mellan det våta och det torra vilket ger det monstruösa drag (jfr Henriksson & Sund 2018). Av denna orsak kunde snoret kvalificera sig som äckligt. Det egna snoret är då rätt plats och därför neutralt, medan andras snor är på fel plats och därför både smutsigt och äckligt, eller till och med farligt (Douglas 1997). Snoret hos en annan person gör att hela personen uppfattas som äcklig. Andra vuxna personers snor upplevs som äckligt speciellt om det befinner sig på fel plats, det vill säga utanför näsan, men heller inte prydligt i en näsduk. En använd näsduk är acceptabel i en persons hand medan den är äcklig på ett bord eller på golvet. Hur man snyter sig och hur man gör sig av med näsduken är betydelsebärande praktiker i sammanhanget. Om det görs på fel sätt kan näsduken vara moraliskt äcklig men också rent av livsfarligt. Snor uppfattas som äckligt, ett neutralt sjukdomssymtom och något farligt beroende på historisk kontext, vem det gäller och vilken situationen är.

Källor och litteratur

Opublicerade

Helsingfors, Svenska litteratursällskapet i Finland, SLS Arkiv

SLS 27, 297

SLS 933 Frågelista om kaffedrickning. Sammanställd av Bo Lönnqvist 1968.

SLS 1150, 1286

Åbo, Åbo Akademi, Folkloristiska institutionen

Marander-Eklund, Lena 1993: *Från malörtsbrännvin till vitlökskaplar. Huskurer mot förkylning*. Opublicerad filosofie licentiat-avhandling i nordisk folkloristik.

Åbo, Åbo Akademi, Kulturvetenskapliga arkivet Cultura

IF 1990/006:1-109 Svar på frågelistan Folkmedicin idag

IF 1991/001:1-63 Svar på uppropet Huskurer mot förkylning

KIVÅ 1037, 1055, 1397, 2561

KIVÅM 6236:1–229 Svar på frågelistan Coronaviruset i vardagen

Publicerade

1177 *Vårdguiden*. <https://www.1177.se/Stockholm/sjukdomar--besvar/infektioner/forkylning-och-influensa/forkylning/> Läst 2.11.2021.

7 *huskurer* <https://www.happygreen.se/magazine/item/7-huskurer-vid-forkylning-med-Ingredienser-som-du-har-hemma/> Läst 2.11.2021.

Ahmed, Sara 2004. *The cultural politics of emotion*. Edinburgh:

Edinburgh university press.

[Bröms, Per] 1767. *Den Sluga och den Förståndiga Gubbe; som lärar de oförfarna både i Städerna och på Landet, at igenom hwarjehanda Hus-Curer, hela och bota mångfaldiga Sjukdomar, så wäl hos Människor som fänad...* Stockholm.

Danielsson, Jonas 2006. *Skräckskönt. Om kärleken till groteska filmer : en etnologisk studie*. Umeå: Umeå universitet.

Darelius, Johan Anders af 1760. *Socken-Apothek och någre hus-curer, utgifne under Kongl. Collegii Medici*. Stockholm.

Douglas, Mary 1997. *Renhet och fara. En analys av begreppen orenande och tabu*. Nora: Nya Doxa.

- Elias, Norbert 1989. *Sedernas historia. Del 1: Civilisations teori*. Stockholm: Atlantis.
- Ellervik, Ulf 2021. *Äckligt. Berättelser om slem, snor och andra sekret*. Stockholm: Fri tanke.
- Elwood, Lisa & Olatunji Bunmi 2009. A cross-cultural perspective on disgust. In: *Disgust and Its Disorders. Theory, Assessment, and Treatment Implications*. Eds. Bunmi O. Olatunji, Dean McKay. American Psychological Association. <https://www.jstor.org/stable/j.ctv1chrv0w.10>
- Engholm, Bengt-Erik & Falk, Jojo 2015. *Snor*. Stockholm: Natur och kultur.
- Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar 2019 [1979]. *Den kultiverade människan*. Lund: Gleerups.
- Fåhraeus, Robin 1962–63. Basic facts concerning humoral pathology and relics of these in the language in folk-medicine. I: *Papers on folk-medicine* ed. C-H Tillhagen. Stockholm: Nordiska museet.
- Fåhraeus, Robin [u.å.]: *Blodet i läkekonstens historia*. Helsingfors: Natur och kultur.
- Haartman, Johan 1963 [1765]. *Haartmans läkarebok av år 1765*. Malmö
- Hagström, Charlotte & Marander-Eklund, Lena 2005. *Frågelistan som källa och metod*. Lund: Studentlitteratur.
- Henriksson, Blanka & Sund, Ann-Helen 2018. "It's alive!". Om upptäckten av ett fettberg i Londons kloaker. I: *Budkavlen* 2018. DOI: <https://doi.org/10.37447/bk.90635>
- Hulisz, Darrell 2004. Efficacy of Zinc Against Common Cold Viruses. An Overview. I: *Journal of American Pharmacists Association*, vol. 44, issue 5 pp 594–603. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1544319115317908>
- Jönsson, Lars-Eric & Nilsson, Fredrik 2017. *Kulturhistoria. En etnologisk metodbok*. Lund: Lunds universitet. https://lucris.lub.lu.se/ws/portalfiles/portal/22627445/Kulturhistoria_webb.pdf
- Lindh, Carl 1675. *Huus-apotek och Läkie-bok*. Visingsborg.
- Lundqvist, Martin 1923. *Om vår gamla folkmedicin 1*. Stockholm: Verdandis småskrifter 275.
- Lähtenmäki, Maria 2004. En sjukdomsdrabbad familj i norr. Hur förebyggandet av tuberkulos påverkade allmogens levnadsvanor. I: *Historisk tidskrift för Finland*. 2004/3.

- Lääketieteellinen* 1988. *Lääketieteellinen mikrobiologia*. Toim. Olli. Mäkelä et al. Helsinki: Duodecim.
- Menninghaus, Winfried 2003. *Digust. The theory and history of a strong sensation*. Albany: State university of New York UP.
- Mäenpää, Annika 2020. Munskyddsanvändningen ur ett autoetnografiskt perspektiv. I: *Laboratorium* 2/2020. <https://bragelaboratorium.com/2020/12/21/munskyddsanvandning-ur-ett-autoetnografiskt-perspektiv/>
- Nationalencyklopedin*. [online]. Sökord Malört. Läst den 2.2.2022.
- Nilsson, Fredrik & Marander-Eklund, Lena 2019. ”Vad håller folk på med?” En studie av Coronaviruset, självreglering och kulturella stereotyper. I: *Tidskrift för kulturforskning* 2019/1. <http://ojs.novus.no/index.php/TFK/issue/view/238/58>
- Nordblad, Carl 1833. *Sundhets-lärobok för menige man...* Stockholm.
- Puranen, Bi 1984. *Tuberkulos. En sjukdoms förekomst och dess orsaker. Sverige 1750–1980*. Umeå: Umeå universitet.
- Rozin, P., Haidt, J., & McCauley, C. R. 1999. Disgust: The body and soul emotion. In: T. Dalgleish & M. J. Power Eds. *Handbook of cognition and emotion*, John Wiley & Sons Ltd. <https://doi.org/10.1002/0470013494.ch21>
- Samino, Elena 2021. ”Not soldiers but fire-fighters”. Metaphors and Covid-19. I: *Health communication* vol 36, 1 pp. 50–58. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/10410236.2020.1844989>
- SAOL [online] <https://www.svenskaakademien.se/svenska-spraket/svenska-akademiens-ordlista-saol/saol-14-pa-natet>
- Svensk ordbok* [online] Sökord äckel. Läst den 26.10.2022 <https://svenska.se/tre/?sok=%C3%A4ckel&pz=2>

Noter

1 I Indien uppfattas slitna kläder som äckliga, i Storbritannien anser man fulla människor vara äckliga medan man i Nederländerna uppfattar droganvändare som äckliga. I alla de länder som jämförs i undersökningen uppfattas avföring och urin som äckligt. Snor fanns inte med på listan i någon av länderna, kanske beroende på att trots att det uppfattas som äckligt men har en annan nyansskillnad; det uppfattas inte jämförelsevist som så gravt. (Elwood & Olatunji 2009:111)

2 För att något ska kunna kategoriseras som äckligt krävs en talakt som repeteras, t.ex. uttrycket ”usch vad äckligt”. Den som får höra att något är äckligt, är alltid en annan person än en själv, som sedan förväntas upprepa talakten. Då blir människan en del av den grupp som anser något särskilt vara äckligt. (Ahmed 2004: 92–100). Det här innebär i förlängningen att vi kan anse olika saker vara äckliga, men också att barn genom repetition får lära sig att t.ex. snor är äckligt trots att de som små egentligen tycker att det är roligt (jfr Engholm & Falk 2015). Denna typ av analys skulle vara intressant att utföra men mitt material är inte av den karaktären att det tillåter det.

3 Läkarvetenskapen gör skillnad på allergisk snuva och icke-allergiskt snuva som beror på inflammation eller på yttre faktorer – att näsan kan börja rinna då man kommer utifrån in i värmen eller som ett resultat av starka lukter (*Lääketieteellinen* 1988).

4 För den som vill fördjupa sig i folkliga föreställningar mot förkylning och bote-metoder rekommenderar jag den opublicerade avhandlingen *Från malörtsbrännvin till vitlökskapslar – huskurer mot förkylning* (Marander-Eklund 1993). Idén till avhandlingen kom från de år jag arbetade på apotek på 1980-talet. Då kom jag underfund med att trots att det inte finns ett egentligt botemedel mot förkylning fanns det en uppsjö av handköpspreparat som rekommenderades till snuviga kunder. Även andra typer av huskurer kunde rekommenderas av farmaceuterna eller så hade kunderna egna tankar om vad som hjälper mot förkylning.

5 Malörten var en beståndsdel i alkoholdrycken Absint. Under början av 1900-talet var konsumtionen av Absint stor och den förbjöds i många länder på grund av det narkotiska ämnet tujon som ingår i malörten (*Nationalencyklopedin*).

6 Det är också skillnad på förkylning som beror på förkylningsvirus och på influensa som är en allvarligare form av infektion.

7 Frågelistsvaren är arkiverade med accessionsnumret KIVÅ M6236:1–229. I texten anges undernummer till respektive svar.

8 Huruvida snor uppfattas som äckligt är sannolikt också en klassmarkör även idag. Det här går tillbaka på huruvida man uppfattar snor som något privat, något som man visar upp bland människor, eller som något som helt enkelt hör till kroppens funktioner (jfr Frykman & Löfgren 2019 [1979]).

Summary

In this article, I will discuss snot in relation to common cold and in relation to the Coronavirus. The object of the article is to look at how snot is charged with different cultural meanings when talking about common cold and the Coronavirus. The study is delimited to study snot in relation to illness and cures of it. I will discuss whether snot is looked upon as something disgusting, dangerous or something neutral.

Keywords: snot, disgust, illness

Nyckelord: snor, äckligt, sjukdom

SANNA LILLBROÄNDA-ANNALA

Fy, en fästing!

Äckel i kroppsliga och affektiva möten mellan fästing, sällskapsdjur och människa

Vår katt Wilma hade hostat sporadiskt i några dagar och jag hade följt med hennes allmäntillstånd. När hon låg på klätterställningen i vardagsrummet och började hosta, beslöt jag att granska henne närmare. Kanske satt ett grästrå fast i hennes hals? När jag tog tag i hennes huvud och käke för att öppna munnen, kände jag att hon hade en knöl på underkäken. ”Usch, en fästing” var min första tanke. ”Kanske hon hostar på grund av den.” Det var en fästing som satt fast på vänstra sidan av hennes underkäke. På den tiden hade jag ännu ingen fästingpincett, så jag ringde till vår granne som jag visste att hade en sådan. Deras hund brukade ha många fästingar och han var van att avlägsna dem. Fästingen som Wilma hade var så pass stor att den hade suttit fast i flera dagar. Att få bort fästingen från katten var ingen lätt uppgift eftersom den satt hårt fast. Därför fick vi hålla på ett tag och det gjorde säkert ont att riva lös den eftersom Wilma konstant försökte slingra sig undan. Grannen påminde mig om att det är viktigt att vi får bort fästingen i sin helhet. Så snart vi hade avlägsnat den, i sin helhet med huvud och kropp, spolade jag ner fästingen i wc-stolen. Wilma slutade hosta men det som fanns kvar var ett relativt stort rött hål i huden som jag putsade med desinficeringsmedel.

Jag inleder denna artikel med ett personligt minne av ett av mina få konkreta möten med fästingar. Detta minne dök genast upp när äckel utannonserades som tema för Budkavlen 2022. Incidenten inträffade för många år sedan men jag har en stark minnesbild av hur kroppsligt och affektivt laddad den var. Fästingen framkallade känslor av äckel, frustration och även rädsla som fick mig att agera. Eftersom katten är viktig och kär ville jag avlägsna fästingen så snabbt som möjligt. Senare, när jag inom forskningsprojektet *Människor och fästingar under antropocen* har arbetat med frågor som berör förhållandet mellan människor och fästingar, har min bild av fästingar blivit mer nyanserad. Numera är min första reaktion inte äckel utan närmast förvåning, även om jag vistas i fästingtäta områden.

Fästingsäsongen i Finland inleds på våren när temperaturen överstiger 5 plusgrader och pågår till sena hösten. Redan en tid innan säsongen kommer i gång är fästingar ett återkommande diskussionsämne i tidningsreportage och nätdiskussioner, där de för det mesta beskrivs som motbjudande. Fästingar väcker allmän oro och rädsla, ofta på grund av den hälsorisk de utgör för både människor och sällskapsdjur. I Finland, så väl som i många andra europeiska länder, kan fästingararterna *Ixodes ricinus* och *Ixodes persulcatus* smitta människor och djur med fästingburen hjärninflammation och borrelios (Guglielmone et al. 2013; Estrada-Peña et al. (eds.) 2017).

I denna artikel analyserar jag med hjälp av frågelistsvar och medie-material hur äcklighet förknippad med fästingar konstrueras, förhandlas och hanteras. Vad är det med fästingarna som upplevs som äckligt? Vad ger äcklet upphov till och vad händer med äcklet? Jag diskuterar förhållandet mellan fästingar, sällskapsdjur och människor genom att fokusera på hur kroppsliga och affektiva möten med fästingar ger upphov till olika materiella och sociokulturella praktiker.

Artikeln tar sin utgångspunkt i att människor och andra djur är i ständig samverkan (Haraway 2008:16ff; Ingold 2013:8ff;18) och att människors relationer till andra djur formas av mångsidighet

och komplexitet (Charles & Aull Davies 2011:72–73). Artikeln ska därför ses som ett bidrag till det växande forskningsfältet kulturella djurstudier, som kontextualiserar och problematiserar människans relationer till andra djur och arter, och deras relation till oss. Djuren har alltid intagit en plats inom traditionsvetenskaperna men det är först under senare år som djuren i sig och relationen mellan människa och djur har blivit föremål för intresse i etnologiska, folkloristiska samt kulturanalytiska och kulturhistoriska studier (Hagelstam & Lillbroända-Annala 2020:7; Ekström & Kaijser 2018). I en internationell forskningskontext går kulturella djurstudier under namnet Human–Animal Studies (se t.ex. Marvin & McHugh 2014).

Kulturella djurstudier aktualiserar frågor om hur djur klassificeras och värderas, dvs. hur vi förhåller oss till djur, hur vi pratar om djur och vilka praktiker som uppstår i möten med djur. Studierna diskuterar också spänningar och konfliktfyllda känslor som uppstår i relationen till djur (Ekström & Kaijser 2018; Räsänen et al. 2020).

Kulturella djurstudier har hittills framför allt fokuserat på sällskaps- eller hushållsdjur men ett nytt fokus inom fältet är studier som även rör vilda arter (Malamud 2013; Lähdemäki 2020; Lundquist 2018). Denna artikel kombinerar både det domesticerade och det vilda genom att analysera den mellanartsliga relationen människa–fästing–sällskapsdjur. Domesticeringen av bland annat hundar och katter har inneburit att deras liv har flätats samman med människornas i en kulturellt präglad process i vilken relationerna till och föreställningarna om dem kontinuerligt reproduceras (Berglund 2006:14-15).

Berättelser om äckel som material

I artikeln använder jag frågelistsvar samt diskussionsinlägg och kommentarer från diskussionsforumet *vauva.fi* som material. Frågelistmaterialet är insamlat av Svenska litteratursällskapet i Finland (SLS) och Finska litteratursällskapet (SKS) 2019. SLS-materialet består av 43 svar och SKS-materialet av 121 svar. Svar skickades in från hela Finland men främst från kusttrakterna och skärgården

där fästingar förekommer i rikliga mängder. I frågelistorna ställdes frågor om fästingar förr och nu, hurdana erfarenheter människorna har av dem och vad som händer i möten med fästingar. Frågor ställdes även om fästingrelaterade sjukdomar, om hur svararna ser på förhållandet mellan fästingar, andra djur och klimatförändring samt hur fästingar figurerar i medier av olika slag.

Materialet från diskussionsforumet *vauva.fi* består av sammanlagt 84 diskussionsinlägg med kommentarer som publicerats i kategorin ”Aihe vapaa” (sv. Ämnet är fritt)¹. Diskussionsforumet är ett av Finlands största och upprätthålls av Sanoma Media Finland Oy. Jag har valt ut citat ur både frågelistsvaren och från diskussionsforumet för att demonstrera och diskutera hur äcklet konstrueras och förankras i fästingar och vad äcklet ger upphov till.

Jag analyserar källmaterialet kulturanalytiskt vilket möjliggör en detaljerad analys av sociomateriella och kulturella praktiker situationerade i människors vardag. Denna vardag finns rikligt tillgänglig i tidningsartiklarnas kommentarsfält och i frågelistvar. Genom användningen av kvalitativt material är det möjligt att få fram erfarenhetsbaserad information om människornas rutiner och engagemang i olika rumsliga, sociala och tidsliga miljöer. Att lyfta fram erfarenhetsbaserade, vardagliga praktiker är viktigt eftersom de ökar polyfonin i fästingdebatten och hjälper oss att förstå små, marginella, undandömda men dock betydande saker som har att göra med relationen människa–djur.

Garry Marvin och Susan McHugh anser att relationerna mellan djur och människor förhandlas fram och involverar komplexa idéer om vad det innebär att vara djur och att vara människa (Marvin & McHugh 2014:2). Ett fokus på djur och på deras relationer till människor på ett vardagsnära plan ökar kunskapen om var gränsdragningarna för dessa kategorier dras både socialt och kulturellt. Frågorna som uppstår i relation till fästingar aktualiserar därmed både större och mindre existentiella och samhällliga frågor. I spänningsfältet mellan djur och människa eller natur och kultur kan vi få syn på centrala aspekter i vårt sätt att leva, tänka, agera och

ta ansvar (jfr Hörnfeldt 2018:223; Ingridsdotter & Silow Kallenberg 2020:35).

Äckel, kropp och affekt

There is a range of nonhuman animals who are despised or feared or mocked because we have constructed them as the disgusting “other” in our anthropocentric fantasies of existence. We like to imagine that we are in control of our homes, gardens, forests, parks, landscapes, and urban spaces, and we are determined to serve as gatekeepers, or wardens, adjudicating which species are allowed and which are banned, which are prized and which are denigrated. These decisions are often based on our prejudices, our taste, and our habits (Malamud 2013:ix).

Så här inleder litteraturvetaren Randy Malamud förordet till antologin *Trash Animals* (2013) där forskare problematiserar varför en del vilda djurarter anses som smutsiga, invasiva eller värdelösa, och hur förhållandet mellan dessa arter och människan påverkas av en kategorisering i så kallade ”skräpdjur”. Fästingen placeras långt från karismatiska djur och flaggskeppsarter såsom Världsnaturfondens jättepanda (Lundquist 2018:13; Moore & Kosut 2013:83). Fästingen uppfattas som ett skräpdjur helt i avsaknad av karisma (jmf. Lorimer 2007 och 2015).

Vi skapar på olika sätt avstånd till djur som upplevs som skrämmande, farliga eller exotiska. Gränzonen där vi möter andra arter kallar Donna Haraway (2008) för en *kontaktzon* eller *kontaktyta* (som jag väljer att kalla den). Haraway använder termen för att begreppsliggöra relationen mellan mänskliga och icke-mänskliga djur som en ömsesidig konstitueringsprocess. Den möjliggörs i en rumsligt och temporalt avgränsad sfär som dels intensifierar, dels komplicerar interaktionen mellan olika parter som befinner sig i ett ojämnt förhållande till varandra (Haraway 2008:216–217).

På dessa kontaktytor skapas och upprätthålls gränser mellan det mänskliga och det djuriska, det tama och vilda, det gulliga och äck-

liga (Hagelstam & Lillbroända-Annala 2020; Lähdemäki 2020; Joy 2014; Göransson 2017; Fenske & Tschofen 2020; Takula 2020). I många fästingminnen definieras fästingen som äcklig genom att kroppen *attackeras* och *invaderas* av fästingen. När fästingen biter sig fast i våra eller sällskapsdjurens kroppar överskrids gränsen till det mest intima, och händer detta hemma överskrids gränsen även för det mest privata rummet.

Praktikerna som möten med fästingar frambringar är intimt förankrade i affekt, vilket har beskrivits som en slags ”protokänsla”, som föregår våra emotioner och där emotionen är vår tolkning av affekten. Affekt kan då förstås som en kroppslig, fysisk reaktion som beskrivs genom emotioner. (Frykman & Povrzanović Frykman 2016:14, Thrift 2008:221, Wetherell 2012:2–3) Filosofen Brian Massumi som även har haft ett stort inflytande på teorier kring affekt, definierar affekt som ”intensitet”. Han beskriver denna intensitet som en reaktion som sker i kroppen i samband med att kroppen utsätts för yttre stimuli. Massumi menar därför att affekt är en omedveten kroppslig intensitet som bara kan upplevas men inte namnges (Massumi 1995:88–95). I relation till fästingar framkallar denna intensitet ett agerande där äckelkänslan bearbetas och bemästras genom olika rituella handlingar.

Kultur- och samhällsteoretikern Sara Ahmed skriver i *The Cultural Politics of Emotion* att emotioner skapas i kontakt med någon eller något och de har effekter. Därmed behöver vi förstå emotioner genom att fokusera på *vad de gör* snarare än vad de är. Ahmed menar vidare att emotioner bör förstås som både rörliga och klibbiga. För en del kan en emotion vara flyktig och tillfällig, för någon annan kan den innebära en fixering – den klibbar fast (Ahmed 2004:7–13). Kanske kan vi hävda att äcklighet är en känsla som klibbat fast vid fästingen, åtminstone är detta vad många berättelser om verkliga eller tänkta möten med fästingar ger intryck av. Detta kan förstås utgående från Ahmeds tolkning så att emotioner fungerar som ett sätt att skapa samförstånd kring hur något är genom att vi människor delar erfarenheter och upplevelser som liknar varandra och påverkas av varandra (Schmitz & Ahmed 2014:101).

Kroppen som utsätts och kroppen som utsätter

I frågeslistsvar och i nätdiskussioner är kroppen starkt framträdande både i form av kroppen som utsätts och kroppen som utsätter. Kroppen intar en nyckelposition i berättelser om hur äckligheten kring fästingen konstrueras och hanteras. På mänskrokroppen eller på hundens kropp är fästingen malplacerad, en ”body out of place” (Power 2007:217). Fästingen på kroppen överskrider en intim gräns och skapar oordning i tillvaron. Denna oordning frambringar förutom känslor av äckel även känslor av rädsla. Kroppen blir därmed *kontaktytan* för människan, sällskapsdjuren och fästingarna (Haraway 2008:216).

Det är inte enbart i kontakten med mänskrokroppen eller med sällskapsdjurets kropp som fästingen blir äcklig utan det är också fästingens kropp som ger upphov till äckel. Utseendet hos olika insekter och småkryp, utseendet i form av kroppslig obekantskap (eng. bodily unfamiliarity and foreignness), påverkar vår inställning till dem (Kellert 1993, Arrindell 2000).

Jag är rädd för fästingar på grund av deras utseende. Sjukdomarna de förorsakar är jag inte så rädd för, men så fruktansvärt det skulle vara att behöva avlägsna kräket som ser så hemskt ut från en själv eller från hunden. Hrrr (vauva.fi, 30.4.2019).

Fästingens kropp och hur den ser ut framkallar rädsla och avsky och tanken om beröring är frånstötande. Detta leder till praktiker som avser att skapa distans eller skydda. Bo Nilsson (2022) skriver i sin artikel om allmänna toaletter och med hänvisning till Susan Miller (2004) att det äckliga förknippas med risker, faror och hot och att distansering och ritualisering är sätt att skydda huden – kroppens första försvarslinje – från dessa hot och risker. Behovet av distansering är därmed uppenbart i citatet där fästingarna anses utsätta sagespersonerna för trakasseri. I källmaterialet finns rika exempel på liknande praktiker, men framför allt kombineras äcklighet med andra känslor, såsom att vara trakasserad.

Jag har bott i Kontiolax kommun sedan 1990. Aldrig tidigare har fästingar stört vårt liv – för att inte tala om mina barn, mig själv, min man eller våra husdjur. För fem år sedan ca 2014 började fästingtrakasserierna och de pågick från våren fram till midsommaren. Under det värsta året hade jag två fästingar samtidigt vid hårfästet och fästingar i nacken, på ryggen och på sidorna. Midsommaraftonen 2017 kände jag smärta på bröstet, kikade på det och såg en äcklig blodsugare där... Vår lilla hund har haft flera fästingar i år 2019. Det känns som att de letar efter den mest utsatta platsen på kroppen för att sätta sig fast: det fanns stora fästingar kring hundens öga och underläpp, och också på hundens panna och hals (SKS 065).

Här påminns vi återigen om hur så kallade skräpdjur eller djur definierade som skadedjur framkallar känslor av osäkerhet, rädsla, avsky och motvilja (jmf Kellert 1993:849). Till detta ska, för fästingens del, läggas att hälsoaspekter, såsom till exempel faran med fästingburna sjukdomar, förs fram på olika sätt i materialet.

Jag är livrädd för fästingar! De är så äckliga och dessutom bär de på sjukdomar. Jag har en gång haft en stor fästing på min mage och jag trodde att jag skulle bli galen eftersom den inte ville släppa taget hur jag än försökte vifta bort den. Jag hade förmodligen något slags fästingfobi efter det där och det var därför jag kontrollerade alla små spår på huden [som kunde bero på fästingar] (vauva.fi, 28.5.2018).

Förutom de konkreta erfarenheterna med fästingar som många personer har erbjuder materialet också en intressant dimension förknippad med det kroppsliga – den föreställda kontakten med fästingen – där känslan av äckel och rädsla framträder även om ett konkret möte aldrig har ägt rum. Förutom att vi påverkas av det vi ser påverkas vi även av det vi hör.

Jag minns att jag var aningen rädd för fästingar när jag var yngre och tyckte att högt gräs var äckligt. Jag vet inte om de här känslorna framkallades av det min mamma sa, för jag minns att hon tyckte att fästingar var väldigt äckliga, eller om det var nyheterna

som påverkade. Det kan också vara så att jag, efter att ha sett förstörade bilder av fästingar i insekts- och djurböcker, blev förskräckt av tanken på att ha en så äcklig varelse på min hud (SKS 029).

Den föreställda kontakten med fästingen som genom olika intryck blir levande i föreställningen om vad en fästing är, hur den ser och vad den gör, kan ha långvariga och betydande följder såsom i citatet ovan. Fästingen som ett monster träder fram i avbildningar där proportionerna hos ett litet kryp mångdubblas.

Äcklets rumsliga dimension

Äcklet som fästingen framkallar får i många svar och inlägg även en rumslig koppling. Rummet, i de flesta fall hemmet eller naturen, blir en förlängning av kroppen där kroppen medvetet eller omedvetet utsätts för fästingen. Hemmet förstås både som ett fysiskt och materiellt rum men även som ett betydelsebärande rum (Kjær 2009; Marander-Eklund 2014:19). På kroppen är fästingen malplacerad materia (Douglas 2001), vilket framgår med tydlighet i citatet nedan som beskriver oväntade och överraskande möten med fästingen.

Vi bor i Tölö, och min kompis barn fick en fästing på huvudet på en innergård i Tölö sommaren 2011. Då kändes det ännu som en 'freak accident', sådant händer inte! Sommaren 2017 var vi på föräldrarnas sommarstuga och på kvällen när jag skulle gå och lägga mig kände jag att jag hade något skräp mellan bröstet under bh:n. När jag tittade närmare visade det sig vara en fästing. Jag fick panik och det kändes äckligt och jag fick ångest. Mina föräldrar (strax under 70 vid den tiden) fick inte alls panik. Min mamma hade visserligen haft en fästing i nacken en natt som hon inte kunde bli av med själv; mamma sov över natten och på morgonen åkte de [föräldrarna] till hälsocentralen där fästingen togs bort. ÄCKLIGT! Jag fick äntligen bort fästingen med en tång och tvättade bettstället noggrant. Mitt barn, då 7 år gammalt, sov redan men jag inspekterade honom noggrant i ljuset av en fick-

lampa. Jag googlade hela natten på fästinggrejer, kände ångest och var väldigt besviken på mig själv – hur kunde jag göra bort mig så ordentligt? Jag kände att jag hade misslyckats när jag inte hade lagt märke till fästingen tidigare (SKS N014).

Erfarenheten av fästingen på fel ställe förankras i citatet till stadsmiljö, till stugan och till intima ställen på kroppen. I citatet syns även det affektiva, hur fästingen på stugan framkallar både starka reaktioner hos sagespersonen och ambivalenta reaktioner hos personens föräldrar. Förutom att hemmet och stugan framstår som rum där fästingar inte hör hemma blir hälsocentralen ett viktigt rum för hanteringen av fästingen. Det är där fästingen kan avlägsnas. Ett annat rum som framträder i citatet är nätet som ett betydelsefullt rum för att leta fram information.

Ett hem kan ses som en blandning av mänskliga och icke-mänskliga aktörer och möten som inkluderar både människor, andra djurarter och hemmets materialitet (Power 2007; Ingström 2014). Det för med sig att hemmet är dynamiskt, föränderligt och kan bli kontroversiellt. Emma R. Power talar om gränser och om att överskrida gränser i sin artikel om skadedjur i australiensiska hem. Djuren som vi människor kategoriserar som skadliga stör människors upplevelser av hemmet.

Jag har nu kollat igenom nätet utan att hitta ett svar. Jag märkte en fästing på hunden på kvällen. Den hade hunnit äta sig stor. Min avsikt var att avlägsna fästingen när barnen hade gått och lagt sig. Fästingen hade lösgjort sig innan jag hann [göra något]. Nu rör sig den feta fästingen, som var stor som en ärt, någonstans i lägenheten. Kan någon berätta i vilka förhållanden en fästing gärna lägger ägg. Här snurrar jag på nu med barnen och är hysterisk för snart lägger det äckliga kräket ägg i något trevligt mörkt hörn. Hjälp (vauva.fi, 22.5.2016).

Fästingen och dess kropp som livnärt sig i hemmet och genomgått en transformation från liten till stor utmanar och destabiliserar uppfattningen om vad ett hem är och de praktiker som förknippas

med hem. Hemmet som en trygg plats rubbas därmed av osäkerhets känslan och förlusten av kontroll som fästingen för med sig.

Fästingageranden och agens

Fästingen beskrivs i materialet som snabb, listig och manipulativ. Tappar man kontrollen över fästingen, den egna kroppen eller i ett rumsligt sammanhang förstärks känslan av rädsla och aversion – precis som med skadedjuren i hemmen. Genom att man försöker återskapa ordning vill man samtidigt åtgärda fästingen som befinner sig på fel ställe i ett hem eller på kroppen. Genom att fästingar ständigt överskrider gränsen till det intima och privata utmanar fästingen kroppens integritet och hemmets autonomi (jmf Kaika 2004).

Själv är jag rädd för fästingar. Eller rädsla är fel ord, jag avskyr dem och tycker de är äckliga. Jag höll på att bli galen när jag hade en fruktansvärt stor fästing nära underlivet och jag kunde inte få bort den hur jag än försökte. Även min 2-åriga dotter hade en liten fästing fast i nacken och mannen tog bort den eftersom jag inte kunde röra vid den själv. På den tiden var jag också rädd för sjukdomarna som fästingar bar på men fästingen satt fast [på dottern] en så kort tid så hon fick väl ingenting. Flickan är redan 9 år gammal. Jag vill fortfarande inte ha en fästing på varken mig själv eller mina närmaste och ja, jag undviker gräs och gör fästingkontroller (vauva.fi, 30.4.2019).

Fästingkontrollerna som sagespersonen i föregående citat är inne på berättar om att möten med fästingar inte enbart påverkar kroppsligt och affektivt utan även engagerar oss och sätter oss i rörelse på olika sätt. Fästingkontroller blir återkommande ritualer för många med vars hjälp vi kan hitta fästingar för att sedan avlägsna dem.

Finns det något äckligare i krypvärlden än fästingar? Jag har ännu inte kommit på något. Jag har inte ens kommit på en bra anledning till varför de skulle vara nödvändiga för den här planeten! Åh, den där sorglösa tiden i barndomen, ingen pratade om fäs-

tingar, man förargades bara över bromsar. Min första hund kom till mitt barndomshem på 80-talet och ingen pratade om fästingar. Vi visste lyckligtvis inte att djävulen redan skrattade bakom ryggen på oss. En annan hund kom på 90-talet och då pratades det redan lite [om fästingar] och i slutet av 90-talet stötte jag på en fästing för första gången. Vi hade gått på Fölisön med vår dåvarande tax och där ville hunden simma. Hemma låg hunden på soffan och jag krafsade på den. VAD HAR DEN DÄR PÅ LÅRBENET?!? Jag höll på att spy, en fläskig fästing hade sugit sig in i hundens innerlår! Jag kunde verkligen inte röra vid den, hämtade dammsugaren, vred den på max och riktade skافتet mot hunden. Fästingen lossnade inte. Jag ringde till min man som var på jobb. Som tur var han nära och kunde komma. Han avlägsnade fästingen snabbt och återvände till jobbet. Jag blev kvar och mådde illa och visste att det inte skulle finnas någon återvändo till det som varit förr utan min oskyldiga värld var hädanefter påverkad av rädslan för fästingen (SKS 038).

Mötet mellan människa och fästing framkallar ett agerande där både människan och fästingen tilldelas agens. ”Djävulen skrattade bakom ryggen på oss” för tankarna till något förutsägbart men oväntat för människan. Fästingen som sitter fast på hunden sätter äcklet i rörelse genom att personen tar tag i en dammsugare för att suga lös fästingen och genom att engagera mannen som hjälp.

Citatet visar även på en förändring från en sorglös barndom utan fästingar till en vuxentillvaro där fästingen framkallar ångest och rädsla. I detta minne är även hunden en central aktör genom vilken sagespersonen kommer i konkret kontakt med fästingen. För mannen ter sig mötet med fästingen som ett flyktigt och odramatiskt möte, som en uppgift som han gör vid sidan om annat arbete, medan mötet med fästingen för sagespersonen blir en mycket mer dramatisk händelse med fysiska symptom av illamående och trauma för livet.

Möten med fästingarna genererar därmed olika handlings- och bemästrandestrategier som genom erfarenhet och förvärvat kunskap tas i bruk och upprätthålls. Följande citat visar att sagespersonen

har kunnat återskapa ordning och kontroll genom att agera snabbt och proaktivt i en tillvaro där fästingar förekommer och aktivt undviks.

En gång när min hund låg bredvid mina fötter kände jag efter en stund att någon gick på min vad, en fästing! Troligen kom den från hunden. Jag får inte panik mera, jag dödar dem omedelbart, men åh, vad glad jag blir när den första kylan kommer! Den innebär en sorglös promenad i skogen, inte ett hysteriskt granskande av varje svart prick. Och att man inte konstant behöver inspektera huden, känna på den och duscha sig. Vintern, den ädlaste av årstiderna! Ja, det där lilla kräket hindrar mig från att gå obekymrat i skogen på sommaren, hindrar mig från att låta hunden springa fritt på ängar och längs med bäckar, hindrar mig från att sitta på gräsmattan, får mig att fråga om fästingar av hundägare som jag möter och får mig att läsa fästingartiklar i tidningarna. Jag är hysterisk, men tack Gud för ett par månader och så börjar en underbar höst och sedan är det redan vinter. Min motvilja är stor, även om jag har få möten [med fästingar] och inte ens har tagit vaccinet. Kan ingen professor komma på ett sätt att göra sig av med dem, för alltid! (SKS 038).

Äcklet som dödas

De gångerna som jag har berättat för någon om fästingen som avlägsnades från katten Wilma har jag fått frågan ”Visst dödade du fästingen innan du slängde bort den?”. Frågan ter sig som viktig för många och förekommer även i materialet. Även om fästingen framkallade omedelbara känslor av äckel och rädsla hos mig tänkte jag aldrig på att jag borde ha tagit livet av fästingen. Att klämma ihop en stor, blodfylld fästing mellan fingrarna eller att döda den på något annat vis känns äckligt i sig men även onödigt. Varför döda?

Enligt Sara Ahmed (2004:63–64) framställs ”den andra” ofta som ett hot där rädslan för detta hot återupprättar avstånd. Det vi inte känner och det vi är rädda för kan till och med rättfärdiga våld. Rädslans politik och frågan om den andra utgör komponenter i den

kulturella logiken. Fästingen anses inte vara ett karismastiskt djur (jfr Sherfey 2020; Lundquist 2018), vilket till synes ger oss rätten att döda. När ett djur eller en art beskrivs som människoötande (Linell & Alleau 2015:357; Strandén-Backa 2020:69) får djuret en särstatus, som i fallet med fästingarna även leder till morbida särbehandling.

Förhållningssättet till olika djurarter anammats redan i barndomen då barnen socialiseras in i att uppskatta och älska vissa arter och att förakta och ogilla andra. Ingen påstår sig tycka om fästingar och det förväntas vi oss inte heller. I stället fungerar det äckliga med fästingen som en motor för att behandla den på ett brutalt och oempatiskt sätt.

Som en nyans kan jag berätta hur vi gick tillväga med fästingar när jag var barn. Vi hade en traditionell vedspis i mitt hem där det, förståeligt nog, eldades varje dag eftersom all mat tillreddes på spisen. När vi hade hittat en riktigt svullen fästing från till exempel vår katt och vi fick lös den, så släppte vi ner fästingen på den heta spisplattan. Det var där den sprack sönder så skönt och så klart brann till aska till slut. Föräldrarna gillade visserligen inte riktigt den här leken, för det blev en otrevlig fläck på plattan för en tid framåt. Sådana lekar hade man som barn med fästingar. Man kunde väl säga att vi levde med fästingarna enligt lite samma principer som med vår dåvarande granne i öst: enligt god överenskommelse (SKS 049b).

Att studera människors förhållanden till andra djur och hur vi påverkas av deras karisma åskådliggör därför vårt etiska landskap samt de sociala ordningar och kulturella förväntningar som finns (Löfgren 1985; Sherfey 2020:145). Fästingen går ofta döden till mötes i mötet med människan. Genom en rituell handling återtas kontroll över det otäcka – precis som i fallet med de offentliga toaletterna. Kontroll återvinns genom att decimera hotet och en liknande tendens är synlig även i sätten att handskas med fästingar. Fästingen som jagar och attackerar oss i hopp om att kunna livnära sig på vårt blod förs fram i svar och kommentarer som något som man har rätt att döda, även på de mest brutala sätt.

Den mest speciella plats där jag har träffat en fästing är på köksgolvet i vår bostad i ett höghus i södra Helsingfors. En fastighetsskötare kom in via gården för att reparera de små bristerna i våra fönsterbågar. På golvet lämnade han efter sig en enormt stor fästing. Vi hämtade snabbt tändstickor och brände upp det lilla djuret och de miljontals bebisarna i dess stora kropp. Så här borde man göra enligt instruktionerna (SKS 097b).

Det framkommer inte varifrån dessa instruktioner är hämtade. En snabbsökning på nätet visar att åtminstone en privat läkarstation faktiskt rekommenderar att fästingen bränns upp (Mehiläinen 2022). Däremot är vår högsta statliga hälsomyndighet, Institutet för hälsa och välfärd (THL 2022), mera diskret i sin rekommendation och nämner att fästingen kan spolans ner i wc-stolen. För några år sedan kunde man även till forskare vid Åbo universitet skicka levande eller döda fästingar som frystes ner i forskningssyfte (Puuti-aistutkimus).

Sätten att handskas med fästingen och döden de går till mötes kan ses i ljuset av begreppet *killable*, dvs. dödbar som Donna Haraway skriver om i *When Species Meet* (2008). Att en annan art uppfattas som dödbar legitimerar, rationaliserar och professionaliserar dödandet. Förhållningssättet objektifierar och avindividualiserar den andra och distanserar även dödandet från våldet som förosakar döden (Haraway 2008:82-85; McGregor 2020).

Jag var kanske 10–12 år gammal (i slutet av 1980-talet, kanske i början av 90-talet) när en fästing bet mig på sommarstugan i Ingå på magen strax under naveln. Då var fästingpincetter och liknande inte alls lika kända och vaccinationerna var inte heller vardag – kanske man inte heller var rädd för fästingburna sjukdomar på den tiden. Allt prövades i alla fall: att ”skruva” bort fästingen, att dränka den i smör och att bara dra i den – av vilket min hud på magen bara tøjde medan fästingen satt fast. Slutligen föreslogs det att en vitlöksklyfta skulle krossas och appliceras med gasbinda och plåster ovanpå fästingen. Med det här arrangemanget sov jag över natten med resultatet att vitlökssyrorna frätte (om än smärtfritt) min hud under natten. Kanske fästingen dog eller så lossna-

de den bara, jag minns inte - men vitlökspåstret som ett sätt [att avlägsna fästingen med] stannade kvar i mitt minne! (SKS 102).

Materialitet och handlingssätt framstår som viktiga för att både avlägsna fästingar och för att bli av med dem efter avlägsnandet. Skruvandet, dränkandet och frätandet testas som metoder för att eliminera fästingen. Praktikerna och det materiella sammanvävs i kroppsliga och affektiva ritualer som skapar distans till det äckliga, det farliga och det hotfulla. Förutom att nästa citat handlar om att döda en fästing och dess avkommor, berättar det också om ett hatiskt och sadistiskt förhållningssätt till fästingen.

Jag hatade fästingarna så mycket att jag delade fästingen i två bitar med en pincett och kastade sedan resterna i eldstaden. De [fästingen och dess ungar] blev nog inte kvar för att springa i stugan eller på gården (SKS 078b).

Det makabra dödandet av fästingar blir underhållning och performans såsom hummern i grytan i Simon Ekströms bok *Humrarna och evigheten: Kulturhistoriska essäer om konsumtion, begär och död* (2017). Brutala och morbida handlingar uttrycker hämnd och makt men berättar också om distanseringspraktiker där man framför allt distanserar sig mentalt och empatiskt från fästingen.

Avslutning

I denna artikel har jag analyserat varför fästingar framkallar äckel och hur äcklet får oss att reagera och agera på olika sätt. Fästingen väcker avsky när den livnär sig på oss och våra bästa vänner och överskrider gränsen till det privata. Äcklet som en stark känsla kopplas intimt ihop med kropp och affekt då den blodsugande och uppsvällda fästing kroppen upplevs som äcklig samtidigt som hundägaren förhåller sig affektivt och empatiskt till hunden som fästingen sugit blod ur. I enlighet med Sara Ahmed har känsloraktionerna analyserats genom att fokusera på *vad de gör* snarare än vad de är. Det är i mötet med fästingen som de affektiva responserna blir rörliga och klibbar fast – precis som fästingen som rör sig

på våra kroppar eller i våra hem och biter sig fast på oss och våra sällskapsdjur. För en del människor är dessa möten med fästingar flyktiga och vardagliga, medan de för andra är omtumlande och traumatiserande.

De starka känsloreaktionerna som fästingar framkallar utmanar oss både fysiskt och mentalt och skapar obalans och kontrollförlust i vår vardag. I strävan efter att återskapa ordning och kontroll aktiveras olika sociokulturella, rumsliga och materiella praktiker. Dessa praktiker involverar även ordningsframkallande beteende och distanseringspraktiker för att hålla kroppen och rummet så fästingsfritt som möjligt. Praktiker blir ritualiserade, återkommande rutiner under fästingsäsongen som ökar trygghetskänslan i mötet med den lilla fästingen och den stora vämjelsen. Förhållningssättet till fästingen är antropocentriskt där människokroppen bör skyddas och hjälpas medan fästingkroppen utsätts för en våldsam och även morbida behandling.

Artikeln bidrar till forskningsfältet kulturella djurstudier och aktualiserar frågor om hur vi människor förhåller oss till djur och hur mellanartsliga relationer byggs upp. Analysen visar även hur det affektiva skapar spänningar, konflikter och gränser mellan det mänskliga och det djuriska där det antropocentriska förhållningssättet träder starkt fram. Fästingens äcklighet är kulturellt uppbyggd och inlärd. Vi lär oss att undvika det okända och det farliga och det som upplevs som äckligt och fränstötande. Fästingar saknar karisma i våra ögon och likställs med så kallade skräpdjur och invasiva arter – med anomalier som varken anses hör hemma i naturen eller i kulturen. En fästing på kroppen eller i hemmet – till och med i naturen – är en fästing i fel kontext. Frågan om huruvida fästingen är äcklig och hur äcklig den är, är därmed inte en enbart en fråga om en känsla och vad denna känsla gör med oss. Frågan om fästingens äcklighet aktualiserar samhällsrelaterade frågor om människans påverkan, makt och ansvar i förhållande till andra arter och världen vi delar med dem.

Källor och litteratur

Opublicerade

Helsingfors, Svenska litteratursällskapet i Finland, SLS Arkiv

Frågelista 2342 ”Fästingtider hej-hej” 2019

Helsingfors, Finska litteratursällskapet i Finland, SKS Arkiv

Frågelista ”Punkit tulevat!” (sv. Fästingarna kommer!) 2019

Publicerade

Ahmed, Sara 2004. *The cultural politics of emotion*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Arrindell, Willem A. 2000. “Phobic Dimensions: IV. The Structure of Animal Fears.” *Behaviour Research and Therapy* 38, s. 509–530.

Berglund, Sara 2006. *Vägen till vinnarcirkeln: travhästen och dess människor mellan sport och spel*. Lund: Lunds universitet.

Charles, Nickie & Aull Davies, Charlotte 2011. “My Family and Other Animals: Pets as a Kin”. Bob Carter & Nickie Charles (red.). *Human and Other Animals*. London: Palgrave Macmillan.

Douglas, Mary 2001 (1966). *Purity and danger. An analysis of concept of pollution and taboo*. London: Routledge.

Ekström, Simon 2017. *Humrarna och evigheten: Kulturhistoriska essäer om konsumtion, begär och död*. Göteborg/Stockholm: Makadam.

Ekström, Simon & Kaijser, Lars (red.) 2018. *Djur. Berörande och kulturella smärtpunkter*. Stockholm/Göteborg: Makadam.

Estrada-Peña, Agustin et al. (eds.) 2017. *Ticks of Europe and North Africa: A guide to species identification*. Springer Cham. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-63760-0>

Fenske, Michaela & Tschofen, Bernhard 2020. *Managing the return of the wild. Human Encounters with Wolves in Europe*. London & New York, New York: Routledge.

Frykman, Jonas & Povrzanovic Frykman, Maja. 2016. ”Affect and Material Culture. Perspectives and Strategies.” *Sensitive objects: Affect and material culture*. Lund, Sweden: Nordic Academic Press, s. 9–30.

- Guglielmone, Alberto A. et al 2013. *The Hard Ticks of the World: (Acari: Ixodida: Ixodidae)*. Springer Dordrecht. <https://doi.org/10.1007/978-94-007-7497-1>
- Göransson, Michell 2017. *Ätbara Andra*. Göteborg & Stockholm: Makadam.
- Haraway, Donna 2008. *When Species Meet*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Hagelstam, Sonja & Lillbroända-Annala, Sanna 2020. "Människor och djur. Kulturella perspektiv på arter i samspel." *Budkavlen*, årgång 99, 1–10.
- Hörnfeldt, Helena 2018. "Skrämmande djur. Kulturella aspekter på zoofobi." *Djur. Berörande möten och kulturella smärtpunkter*. Göteborg och Stockholm: Makadam, s. 199–229.
- Ingold, Tim 2013. "Prospect." *Biosocial Becomings. Integrating Social and Biological Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 1–21. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139198394>
- Ingridsdotter, Jenny & Silow Kallenberg, Kim 2020. "I magen på en häst. Mellanartsliga relationer som civilisationskritik." *Budkavlen*, årgång 99, s. 34–62.
- Ingström, Pia 2014. *Känslor äger rum: Liv i hem, stuga och villa*. [Helsingfors]: Schildts & Söderströms.
- Joy, Melanie 2014. *Varför vi älskar hundar, äter grisar och klär oss i kor. En introduktion till karnismen*. Stockholm: Karneval.
- Kaika, Maria 2004. "Interrogating the Geographies of the Familiar: Domesticating Nature and Constructing the Autonomy of the Modern Home." *International Journal of Urban and Regional Research* 28(2), s. 265–286.
- Kellert, Steven R. 1993. "Values and Perceptions of Invertebrates." *Conservation Biology* 7(4), s. 845–855.
- Kjær, Sarah Holst 2009. *Sådan Er Det at Elske: En Kulturanalyse Af Parforhold*. København: Museum Tusulanum.
- Linell, John D.C. & Alleau, Julien 2015. "Predators that kill humans. Myth, reality, context and the politics of wolf attacks on people." *Problematic wildlife*. Springer: Cham, s. 357–371.
- Lorimer, Jamie 2015. *Wildlife in the Anthropocene: Conservation after nature*. Minneapolis, Minnesota; London, [England]: University of Minnesota Press.

- Lorimer, Jamie 2007. "Nonhuman charisma." *Environment and Planning D: Society and Space*. Vol 25, s. 911–932.
- Lundquist, Elin 2018. *Flyktiga möten: Fågelskådning, epistemisk gemenskap och icke-mänsklig karisma*. Stockholm: Institutionen för etnologi, religionshistoria och genusvetenskap, Stockholms universitet.
- Lähdemäki, Heta 2020. *Susien paikat. Ihminen ja susi 1900-luvun Suomessa*. Jyväskylän yliopisto: Nykykulttuurin tutkimuskeskuksen julkaisuja 127.
- Löfgren, Orvar 1985. "Our friends in nature. Class and animal symbolism." *Ethnos. Journal of Anthropology*, 50 (3–4).
- Malamud, Randy 2013. Johnson, P. D. & Nagy, K. (eds.). *Trash animals: How we live with nature's filthy, feral, invasive, and unwanted species*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Marander-Eklund, Lena. 2014. *Att vara hemma och fru: En studie av kvinnligt liv i 1950-talets Finland*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Marvin, Garry och Susan McHugh 2014. *Routledge Handbook of Human-Animal Studies*. Milton Park, Abingdon: Taylor and Francis.
- Massumi, Brian 1995. "The Autonomy of Affect." *Cultural Critique*, 31, s. 83–109.
- McGregor, Andrew 2020. "'Killable.' An A to Z of Shadow Places Concepts." 5f8e83c1c7a0c28eadb015ba_Killable - Andrew McGregor (Final Proof).pdf (webflow.com), (23.3.2022).
- Mehiläinen 2022, "Puriko punkki? Vältä virheet, toimi nopeasti ja kirjaa puremakohta ylös." <https://www.mehilainen.fi/lehdistotiedotteet/puriko-punkki-valta-virheet-toimi-nopeasti-ja-kirjaa-puremakohtaylos> (13.3.2022).
- Miller, Susan B. 2004. *Disgust. The gatekeeper emotion*. London: The Analytic Pre.
- Moore, Lisa Jean & Kosut, Mary 2014. "Among the colony: Ethnographic fieldwork, urban bees and intra-species mindfulness." *Ethnography*, 15(4), s. 516–539.
- Människor och fästingar under antropocen. <https://sites.utu.fi/huti/sv/> (10.9.2022)
- Nilsson, Bo 2022. "Om offentliga toaletter. Äckel som kulturell logik och distansering som strategi." *Budkavlen*, årgång 101.

- Power, Emma R. 2007. "Pests and Home-making: Depictions of Pests in Homemaker Magazines." *Home Cultures*, vol. 4 (3), s. 213–236.
- Puutiaistutkimus, Turun yliopisto. <https://sites.utu.fi/puutiaiset/sv/> (31.3.2022)
- Räsänen, Tuomas et al. 2020. *Kanssakulkijat: Monilajisten kohtaamisten jäljillä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Schmitz, Sigrid & Ahmed, Sara 2014. "Affect/Emotion: Orientation Matters. A Conversation between Sigrid Schmitz and Sara Ahmed." *FZG*, 2-1014, s. 97–108.
- Sherfey, Paul 2020. "Odlia tillsammans. Att rädda världen och skapa ett "bi-tydelsefullt" liv." *Budkavlen*, årgång 99, s. 144–169.
- Strandén-Backa, Sofie 2020. "'Bara en fot och en känga.' Vargdödade barn i Finland i folktradition och mediematerial." *Budkavlen*, årgång 99, s. 63–89.
- Takula, Mia 2020. *Susien mailla*. Jyväskylä: Docendo.
- THL 2022, https://thl.fi/documents/533963/1449651/Puutiaiset+ja+taudit+esite_28.6.2016.pdf/66c00783-1b8f-4487-939f-aa5c26c459be (30.3.2022)
- Thrift, Nigel 2008. *Non-representational theory: Space, politics, affect*. London; New York: Routledge.
- Vauva.fi
"Täyteen syönyt punkki sisätiloissa", 22.5.2016
"Varoitusta! Nuori nuori punkki (nymfi) voi olla vain 1 millimetrin pituinen", 28.5.2018
"En jaksa punkkihysteriaa", 30.4.2019
- Videngar, Angela Becarra 2013. *Fictions of Destruction. Post-1945 Narrative and Disaster in the Collective Imaginary*. The Department of Comparative Literature: Stanford University.
- Wetherell, Margaret 2012. *Affect and emotion: A new social science understanding*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.

Noter

1 Sanoma Media Finland Oy modererar inga inlägg eller kommentarer utan de publiceras som sådana. Alla skribenter bör dock följa deras allmänna regler för god diskussionspraxis (vauva.fi 2020). Det krävs ingen registrering för att publicera ett inlägg i forumet där ämnet är fritt, men däremot krävs registrering för de flesta av diskussionsforumen. Trots detta kan man förbli anonym i sina kommentarer. Vem som helst kan även starta en ny diskussionstråd eller skriva en kommentar i en redan existerande diskussion. En huvudtråd kan bestå av flera diskussionstrådar där diskussionsdeltagare kommenterar varandras kommentarer. Materialet som analyseras är därmed offentligt och ur forskningsetisk synvinkel är det inte möjligt att spåra vem som skrivit och kommenterar vad. Eftersom diskussionerna på vauva.fi pågår på finska har jag översatt citaten till svenska.

Summary

This article focuses on why ticks evoke disgust and how this strong emotion makes us react and act in different ways. By feeding on us and our companion animals ticks cross the line of privacy and intimacy. By focusing on what disgust as an emotion does, it is possible to detect and analyze affective responses related to body and space. The strong emotional reactions caused by ticks create imbalance and loss of control in our everyday lives. In the efforts of re-creating order and control various practices are activated. These practices become ritualized, reoccurring routines during the tick season that last from early Spring until late Autumn. The practices also involve order-inducing behavior and distancing practices to keep the body and the space around us tick-free. The approach to ticks is anthropocentric, where the human body is protected against ticks while the body of the tick is subjected to violent and morbid treatment.

The research material for this article consists of questionnaires and media material, through which an in-depth understanding of the relationship of humans, ticks and companion animals can be reached. This article can be seen as a contribution to the research field of Human-Animal Studies by raising questions about how humans relate to animals and how interspecies relationships are built. The affective responses to ticks create tensions, conflicts and boundaries between humans and non-humans. Disgust is culturally constructed and driven, and we learn to avoid the dangerous and the unknown. The lack of a certain tick charisma equalizes ticks with so called trash animals and invasive species, who are neither considered belonging in nature or culture. Therefore, the question of ticks as disgusting is not merely a question of an emotional reaction and what this emotion does with us. Instead, the question brings forth existential and societal dilemmas about the influence, power and responsibility of humans in multispecies relations.

Keywords: tick, disgust, body, affect

Nyckelord: fästing, äckel, kropp, affekt

EMMA ELEONORASDOTTER

Instrumentalisering av äckel

Bajs och betelnöt

”Knark är bajs”¹. Så löd en slogan författad av en statlig kampanj i Sverige 2003-2007, *Mobilisering mot narkotika*. Kampanjen kan tolkas som en instrumentalisering av äckel som kulturell kraft, temat för denna utgåva av Budkavlen. Genom att likställa ”bajs” med ”knark” behäftas de olika potentiellt lockande drogerna med fränstötande egenskaper som drogerna i sig själva inte innefattar. Exkrementer är illaluktande, klibbiga och fulla av bakterier, till skillnad från droger som oftast förknippas med små och relativt luktlösa objekt som vita pulver, växtdelar eller tabletter. Om de senare inte var laddade med kraftfulla kulturella betydelser kunde de te sig tämligen harmlösa att nyfiket närma sig, men om de vore klibbiga och luktade avföring skulle de flesta vända sig bort. Kampanjen kan således tolkas som en orienteringsinstruktion som uppmanar till avståndstagande. Om faran med droger kan sägas inträda när drogen införs i en kropp finns en uppenbar poäng med att söka motverka närhet. Utan närhet, ingen fara. Men om närhet inträffar innefattar den följaktligen inte enbart fara för hälsan utan också faran att bli ett med det äckliga.

Antalet dödsfall på grund av droger är höga i Sverige, bland de högsta i Europa enligt den europeiska statistiken (EMCDDA 2021).

Denna statistik lider av oklarheter eftersom olika typer av mätningar i olika länder gör jämförelser svåra (CAN 2017), men trots detta står det klart att människor i Sverige dör av droger. En lång rad forskare pekar ut bristen på tillgång till vård som en viktig orsak till att det förhåller sig så (Johnson 2005, Heilig 2017, Richert 2013 med flera). Att vara ett med det äckliga kan med andra ord tolkas som livsfarligt, delvis på grund av att samhället vänder sig bort.

I denna artikel undersöker jag äckel i relation till droger och droganvändare med utgångspunkt i frågorna: Hur blir vissa droger äckligt knark, och vad gör äcklet med användare? Dessa frågor utvecklar diskussioner som jag fört i min avhandling *”Det hade ju aldrig hänt annars” Om kvinnor, klass och droger* (Eleonorasdotter 2021), som bygger på intervjuer med tolv droganvändande kvinnor i åldrarna 25-65 år. Frågorna besvaras i tre delar som fokuserar på olika skillnadsskapanden och dess effekter, med utgångspunkt i olika typer av material. Den första, ”I närhet av äckel”, är en fördjupande diskussion om kampanjen ”Knark är bajs” utifrån filosofen Sarah Ahmeds fenomenologiskt inspirerade kritiska kulturteori, som belyser betydelsen av närhet och avstånd för uppkomsten av äckel (2006, 2014). Diskussionen sätter fokus på hur skillnader mellan läkemedel och droger tar sig uttryck och därmed reproduceras kulturellt. Den andra diskussionen, ”Att välja sin närhet” utgår från två exempel från avhandlingen, där intervjupersoner diskuterar skillnaden mellan de psykoaktiva substanser de själva använder och sådana de avhåller sig ifrån. Dessa visar på hur droger såväl som läkemedel ingår i komplexa system av betydelser såsom exempelvis det naturliga respektive det onaturliga, och framgångsrika sociala sammanhang respektive social misär. Dessa betydelser kan framkalla starkare känslor och därmed utgöra starkare incitament för potentiella konsumenter att komma nära eller ta avstånd än legalitet-illegalitet. Den tredje diskussionen, ”Det kulturellt främmande” utgår från listningen av betelnöt - en icke narkotikaklassificerad, psykoaktiv växtedel som ger milda effekter och är ovanlig i Sverige - i ett informationsblad som tillhandahölls av en vårdcentral. Diskussionen visar hur föreställningar om hotfullhet kopplas till rasifierad kultur med betydelse för hur risker med droger uppfattas

och reproduceras. Den avslutande diskussionen argumenterar för ett kulturanalytiskt perspektiv på det nödvändiga skillnadsskapandet vad gäller droger, som oundvikligen också handlar om de människor som konsumerar dem.

I närhet av äckel

Som det inledande exemplet - ”knark är bajs” - visar har äckel inte bara en direkt känslomässig verkan, under pågående upplevelse, utan har även betydelse för hur vi rör oss för att undvika eller konfrontera upplevelser av äckel. Ahmed understryker betydelsen av närhet för att äckel ska manifesteras. Hon skriver:

It is not that an object we might encounter is inherently disgusting; rather, an object becomes disgusting through its contact with other objects that have already, as it were, been designated as disgusting before the encounter has taken place. (Ahmed, 2014:87)

Hon menar således att äcklet uppkommer genom närhet i flera led, fram till upplevelsen som också förutsätter närhet. Närmare bestämt en riskfylld närhet som, om äcklet inte markeras, kan komma att säkra äcklets fortlevnad genom att den egna kroppen blir äcklig (2014: 94). I en drogkontext uppkommer alltså frågan: vad är det som drogerna vidrört för att bli äckliga? Langare, smugglare och en undre värld, är tre av de mest uppenbara svaren. Men dessa svar har alla att göra med droger. Är det då så att ursprunget till äcklet ändå kan härledas till faran i drogerna själva, till kännedomen om deras farmakologiska effekter? Efter årtionden av kampanjer mot droganvändning, som trots de vitt skilda praktiker och substanser som innefattas i begreppet vanligtvis beskrivs som ett sammanhållet fenomen, kan det verka självklart att drogers relation till äckel har uppenbara skäl. Just detta, det självklara, innebär dock ofta dolda - och underbeforskade - kulturella praktiker och förhållningssätt som hänger samman med större samhälleliga frågor (Ehn, Löfgren och Wilk, 2014) och jag kommer att visa på komplicerade relationer mellan verksamma substanser och droger/knark/bajs, och hur dess användare tar form och värderas.

De verksamma ämnen som finns i illegala droger, det vill säga knark, kan huvudsakligen även återfinnas i läkemedel. 16% av svenska folket hämtade ut narkotikaklassade läkemedel enligt apotekets statistik under 2019. Dessa läkemedel innehåller företrädesvis opioider, amfetaminer och bensodiazepiner, det vill säga just de substanser som betraktas som de mest problematiska drogerna i Sverige. Användning av dessa läkemedel på sjukhus är inte inräknad. Det är med andra ord vanligt att via receptförskrivning vara påverkad av de mest beryktade narkotiska substanserna. Samtidigt är de kulturella innebörderna av knark respektive läkemedel väsensskilda. En statlig kampanjslogan som lyder ”narkotikaklassade läkemedel är bajs” är svår att tänka sig. Tvärt om ”är” läkemedel per definition välgörande för hälsan - medel som läker. Exkrementliknelsen handlar inte om verksamma ämnen utan om en kontextuell och kulturell tolkning som ger äcklet dess riktning. Men vad riktar då äcklet sig mot om det inte är mot de verksamma substanserna? Hur kan vi veta vad som är en äcklig drog respektive ett läkande medel?

Själva svårigheterna med att avgränsa det äckliga från det icke-äckliga utan att komma nära, menar Ahmed, utgör det hot som framkallar äcklet (2014:84-86). Uppkommen närhet till något som visar sig otänkbart markeras således av känslan av äckel och en rörelse bort från det otänkbara. Ahmed jämför det äckliga med Julia Kristevas begrepp abjekt, som begrepp för det som ratats, som upplevs hotfullt på samma sätt när det kommer nära. Det är som om huden inte var ett tillräckligt skydd, vi måste distansera oss från det äckliga. Ahmed menar att det äckliga på detta sätt inte nödvändigtvis hotar göra intrång, utan snarare har förmåga att vända oss ut och in (Ibid:85). Jag tolkar denna hotfulla ut-och-in-rörelse som en sårbarhet för att förlora identiteten. En sådan sårbarhet har mångdubbla betydelser i relation till droganvändning som kopplas till kriminalitet, psykisk ohälsa, stigma och många andra skräckinjagande livssituationer och tillstånd. Arbetet med gränsdragningar blir därför i fråga om droger oerhört laddat, samtidigt som gränserna kan vara synnerligen svåra att dra. Att använda illegalt införskaffade, narkotikaklassade läkemedel är vanligare än att använ-

da någon av de illegalt producerade drogerna (CAN 2019a). När ungdomar får frågan om de använt droger det senaste året svarar ungefär hälften så många ja, än när de svarar specifikt på frågan om de använt narkotikaklassade läkemedel som inte skrivits ut till dem själva. Centralförbundet för alkohol- och narkotikaupplysning skriver att förklaringen kan ligga i att ungdomarna inte vet om att narkotikaklassade läkemedel är att betrakta som narkotika (CAN 2019b:59 f). Blisterförpackningar och piller kan med andra ord fungera som symbol för legitimitet.

Droger hotar dessutom med just intrång i kroppen, och effekter som temporärt kan förändra personliga uttryckssätt och beteenden. De farmakologiska effekterna av substanser som både säljs som icke hotfulla läkemedel och på den illegala drogmarknaden som hotfulla droger måste därför också särskiljas för att performativ äcklighet ska undslippas. Sociologen Elizabeth Ettore använder begreppet ”embodied deviance” för att diskutera hur droganvändning därför kan utgöra en kroppslig erfarenhet av moralisk underlägsenhet (2015).

Att välja sin närhet

Under arbetet med min avhandling visade sig den grundläggande frågan om vad som är en drog och inte, respektive vad som är ”bajs” i bemärkelsen otänkbart och vad som inte är det vara brännande och föremål för skilda synsätt (2021). De tolv droganvändande intervjupersonerna, vars bidrag avhandlingen bygger på, efterlevde strikta, subjektiva regelverk som kategoriserade olika substanser och upplevelser av påverkan utifrån uppfattningar om hälsa, moral och risk. Om den statliga kampanjens identifikation av ”knark” som bajs bygger på närhet till en undre värld, visade sig flera intervjupersoner snarare uppfatta läkemedel - med sina kopplingar till sjukdom, kemi, förskrivning och läkemedelsindustri - som äckliga, medan preparat som införskaffats illegalt eller vid sidan om rutinerna för läkemedel föredrogs.

En intervjuperson, 65-åriga Nanne som nyss pensionerats från sitt jobb som journalist, hävdade exempelvis att ”Cannabis är ingen drog” med hänvisning till dess naturliga ursprung och upplevda medicinska effekter. Samtidigt var hon starkt kritisk till de smärtlindrande opioidtabletter hon får på recept och beskrev deras effekt bland annat som ”olustighet” och ”Det känns bara fel i hela kroppen” (Eleonorasdotter, 2021, s 264). Kritik mot ”piller” som falska vägar till kemisk lycka, och argument för cannabis som naturligt och därför bra, formulerades redan på 1960-talet (Lindgren, 1993, s 171). Det bygger delvis på en modernitetskritik där det nya, industriella och moderna framställs som hotfullt mot människans såväl som samhällets hälsotillstånd (Nilsson G 2011, Nilsson F 2011). Men Nannes uttalande om cannabis bygger också på en uppfattning om vad som är en drog och inte, där drogbegreppet representerar något negativt som inte kan appliceras på cannabis, enligt henne, eftersom cannabis kommer av naturen och har medicinska fördelar. Opium, som utgör basen för ett flertal opioidläkemedel, är en annan substans som växer naturligt i form av den vanliga opiumvallmon, och används medicinskt i stor skala över hela världen. Nanne är djupt kritisk till opioider överlag och använder endast motvilligt sina receptförskrivna morfintabletter när smärtorna blir för svåra. Argumentet handlar med andra ord om något mer än det naturliga och den medicinska användbarheten. Jag tolkar henne som att det handlar om en upplevelse av cannabis som lierad med Nanne, snarare än med läkemedelsindustrin och förskrivning. Denna industri som oundvikligen tjänar pengar på långvariga hälsoproblem blir återkommande föremål för kritik². Kritiken mot den giriga industrin förekommer parallellt med moraliska argument om att det är bättre att reda sig på naturliga sätt. Idéhistorikern Isabelle Ståhl skriver i en krönika i Svenska Dagbladet om sin användning av antidepressiva läkemedel:

Jag har själv känt tvekan och skuld över att ta min medicin, att jag inte tagit tag i mig själv ordentligt, att jag inte gått till botten med problemen, att jag köpt läkemedelsföretagens propaganda eller att jag lever ett onaturligt, kemiskt förfalskat liv. (Ståhl 2017)

Det kemiska blir i en sådan tolkning synonymt med att anta en falsk identitet som förespråkas av kommersiella intressen, ett lurendrejeri som förvränger det naturliga jaget. Äckel kan därför komma att riktas mot läkemedel som varit i kontakt med lurendrejare snarare än mot rusgivande växtdelar som förknippas med naturen.

Bokförläggaren Pernilla vill heller inte använda narkotikaklassade läkemedel. Däremot använder hon vissa illegala droger, såsom illegalt införskaffat amfetamin. När hon jämför amfetamin med crack³, som hon inte vill använda, framkommer att distinktionen görs utifrån de personer hon förknippar dessa droger med, och deras sociala status. Hon klargör sin bild av att crack är en riskfylld drog som används av socialt och ekonomiskt utsatta:

[...] jag har sett för mycket sociala strukturer kring det [crack]. Människor som bestjäl sina egna mödrar på det de har för att sälja, för en hit till av en skitdrog på restprodukter. (Eleonorasdotter, 2021, s 291)

Samtidigt oroar hon sig inte för den egna vänskapskretsens amfetaminanvändning eftersom ingen som står henne nära har ”trillat dit”.

[...] jag har varit i så pass många sammanhang där folk använder det, innan jag ens själv hade provat visste jag att folk inte är beroende. (Ibid)

Amfetamin är just den drog som gav upphov till begreppet knark. Det var författarinnan Birgitta Stenberg som myntade begreppet utifrån ett ljud – ”knark, knark” - från käkarna hos personer som, likt henne själv, hade ett beroende av amfetamin (Lindstrand, 2001, s 49, Stenberg 1969/2017). Pernillas gränssättande handlar inte om att bestämma vad som är en drog och inte, utan snarare om vad som är ”bajs”, och det senare placeras i socialt utsatta miljöer som skiljer sig från hennes egen bekantskapskrets.

Det kulturellt främmande

Det som av någon definieras som en drog respektive bajs i bemärkelsen äckligt, behöver med andra ord inte vara det för någon annan, samtidigt som ”drog” kan betyda olika saker. Oklarheterna om vad som är en drog, respektive vad som är ”bajs” och varför är inte enbart ett dilemma för droganvändarna själva, utan gör avtryck i alla typer av skrifter från forskningsrapporter till statliga dokument. Ett exempel som visar hur öppet för tolkningar detta fält är, som också tas upp i avhandlingen, är ett informationsblad som jag av en slump hittade på en vårdcentral under avhandlings-skrivandet. Det var avsett för patienter som var osäkra på huruvida deras användning av psykoaktiva substanser var att betrakta som droganvändning eller ej. För att patienten skulle kunna kryssa i rätt ruta vid ja/nej-frågan ”Använder du droger?” följde därför två sidor droginformation med som bilaga (Framtagen av Berman et. al. vid KI, 2002). Bilagans rubrik - ”Droglista” - och tillhörande koncisa förklaringar var i det skedet av min forskning som att hitta en skatt. Svart på vitt kunde jag ta del av ett svenskt, nutida vårdperspektiv i frågan, ett perspektiv med syfte att försöka lösa problemet med drogbegreppets komplexitet. Underrubriken lyder: ”(Obs! Ej alkohol)” och tar därmed tydlig ställning mot att blanda in alkohol i frågan om drogdefinitioner. Många droger saknas i listan men exempelvis betelnöt, en tropisk växt som färgar munnen starkt röd och ger ett mildt rus som bland annat liknats vid kaffe och tobak (Rohel, 2017), var upptecknad trots att den är både laglig och dessutom ovanlig i Sverige.

Varför finns betelnöt med i ”Droglista”, som inte listar vare sig kaffe, tobak eller alkohol? När jag bildgooglar ”betelnöt” blir skärmen full av bilder av betelpalmen. Insprängda bland dessa bilder ler framför allt medelålders kvinnor från Papua Nya Guinea mot kameran, med blodröda munnar och trasiga tänder. Tandläkartidningen varnar, under en bild av en man, för att frekvent betelnötstuggande lett till ökade fall av muncancer i Papua Nya Guinea (2018). Bilderna är uteslutande tagna i tropisk miljö. Ett annat exempel från listan är kokablad, som också endast har en lätt uppiggande effekt. Redan

på 1500-talet importerades kokablad till Europa från sina växtplatser i Sydamerika, utan att dra till sig något intresse (Courtwright, 2002). Bladen - som traditionellt plockas och konsumeras direkt från busken - förstördes av transporten och jag har inte hittat någon information om att detta problem lösts eller om att kokablad importeras till Sverige heller i nutid. Informationen i listan gav med andra ord intryck av att vara delvis irrelevant ur hälsoperspektiv.

Ahmed inleder sitt kapitel om äckel i boken *The Cultural Politics of Emotion* (2014) med ett citat av Charles Darwin. Han beskriver i en anda av tankfull fascination det äckel han känner när en ”naken vilde” – som dock medges se ut att inte vara smutsig - i Argentina vidrör hans mat, och hur denna ”vilde” samtidigt synbart äcklas av att vidröra Darwins konserverade köttträtt. Darwins slutsats är att det okända framkallar äckel. Ahmed belyser hur ”det okända” skiljer sig åt i exemplet. Den ena äcklas av en viss konsistens, emedan den andra äcklas av den förstas närhet. Äcklet gentemot ”vilden” anspelar på historiska konnotationer av smuts, trots att smuts uttryckligen inte var närvarande.

[...] if disgust is about gut feelings, then our relation to our guts is not direct, but is mediated by ideas that are already implicated in the very impressions we make of others and the way those impressions surface as bodies. (2014:83)

Upplevelser av äckel, menar alltså Ahmed, bygger på föreställningar om andra objekt, inklusive människor. Om ”Droglista” bygger på en liknande logik som kampanjen ”Knark är bajs”, det vill säga att vissa preparat bör avskiljas som farliga, inte på grund av verksamma ämnen utan på grund av konnotationer av smutsighet, hamnar objekt som tidigare utdömts som smutsiga i centrum för betydelsen av drogen.

Forskaren i socialt arbete Johan Nordgren har forskat om khat, en drog som odlas vid Afrikas horn och ger ett milt uppiggande rus. I artikeln ”Targeting khat or targeting Somalis? [...]” (2017) skriver han att skandinaviska myndigheters arbete mot khat siktar in sig på personer med somalisk bakgrund, vilket gjort att sociala problem

i en grupp som i hög grad stigmatiseras genom rasism, snarare kommit att tolkas som specifika kulturella problem kopplade till khatanvändning. Detta menar han bygger på negativa föreställningar om somaliska invandrare och föreställningar om deras behov av integration. När gruppen diskursivt sammankopplas med en drog som kriminaliserats kan de därmed blir föremål för åtgärder som snarare riktar in sig på somalier än khatanvändning. Betelnöt och kokablad används alltså, vad jag erfar, knappast i Sverige. Ändå beskrivs faran med att närma sig dessa genom att de upptagits i den begränsade droglistan (jfr Läkemedelsverkets förteckningar, LVFS, www.lakemedelsverket.se).

En syn på droger som kulturellt främmande i Sverige och därför hotfulla var ett bärande element redan när visionen om ett narkotikafritt samhälle utformades mellan 1960 och 1980-talet, menar flera forskare (Lindgren, 1993, Tham 1995, Edman 2012). Journalisten Magnus Linton för i sin bok *Knark – en svensk historia* (2015) samman olika forskares arbeten om hur betydelsen av droger och droganvändning kommit att ändras över tid - från en marginell företeelse som främst förknippades med läkare fram till 1960-talet, till att därefter snabbt bli "samhällets fiende nummer ett". Förändringen har bland annat tolkats som en reaktion mot att kriminella började använda amfetamin och cannabisanvändning bland unga (se Lindgren 1003, Edman och Olsson 2014). Oron över ökad spridning fick fäste och ledde till stränga åtgärder. Linton menar att "svenskhets" definierat genom karaktärsdrag såsom självkontroll, oberoende och hög arbetsmoral konstruerade ett "vi", som hotades av de nya föreställningarna om droger som epidemiska som då tog form, och om droganvändaren som smittsam. Droganvändaren kom enligt Linton att uppfattas som att denna "deltar i en främmande kultur vars ursprung, hem, historia, folk och värderingar inte hör hemma i det territorium det föreställda vi:et gör anspråk på." (2015, s 68). Om den som använder droger (obs, ej alkohol) förflyttas till en främmande kultur ligger droglistans inkludering av betelnöt och kokablad i linje med en sådan föreställning, oavsett effekt eller tillgänglighet. Det blir med andra ord enkelt att dra gränsen mellan drog och icke-drog när droger sticker ut som kul-

turellt främmande. Det som däremot blir svårt är gränsdragningar som gäller preparat som säljs både lagligt och olagligt i Sverige, och dessutom kan ha skrivits ut till patienter av samma inrättning som tillhandahåller ”Droglista”.

Skillnadsskapandets effekter

Droglistan tillhandahåller inte enbart information om vad som är en drog och inte, utan också vem som är en droganvändare respektive en medicinerande patient. I förklaringarna av hur patienten kan avgöra om användningen av narkotikaklassificerade läkemedel som skrivits ut till dem själva definieras som droganvändning eller ej uppges att användning med syfte att ”må bra” är att betrakta som droganvändning. Detta gäller dock inte, enligt en textrad i slutet av dokumentet, om läkemedlet tagits ”i rätt mängd”. Då läkemedel mot ångest och andra psykiska symtom som får patienten att må dåligt, ofta är narkotikaklassade och ges med syfte att patienten ska må bättre beskriver jag detta i avhandlingen som ett problematiskt ansvar som läggs på patienten (2021). Vad är ”rätt mängd”? Är läkemedlets effekt att patienten efter intag mår bra, eller är det så att patienten efter intaget ”mår bra”, och därmed är droganvändare? Det finns en uppenbar risk att vårdens ansträngningar att särskilja illegitim droganvändning från legitim läkemedelsanvändning leder till osäkerhet hos den patient som mår bättre av sin medicin.

Samtidigt framgår det tydligt att varken substanser eller effekter är centrala för vad som är en drog eller droganvändning, utan kulturella tolkningar som skapar skillnader. Skillnaderna kan vara reella och beteckna avståndet mellan riskfyllda, destruktiva handlingar eller dess motsats, en strävan efter hälsa enligt rådgivning av experter och de senaste forskningsrönen. Den dödligaste droggruppen opioider är, samtidigt som den kan befinna sig i en spruta på en offentlig toalett, mycket vanlig i läkemedel och används till exempel vid barnafödande och allehanda smärttillstånd. Begrepp som gör skillnad behövs för att kunna tala om olika praktiker med olika syften och konsekvenser, men dessa skillnader är inte nödvändigtvis

solklara och instrumentalisering av äckel skapar också konsekvenser såsom moraliskt fördömande respektive legitimitet, och alla de känslor som kopplas till det utdömda respektive det godtagna (Douglas 2002). Det finns ett uppenbart behov av just kulturanalytisk forskning inom detta område, som granskar det till synes självklara och förgivettagna. Värderingarna av droger och dess användare kan, oavsett drogernas potentiella skadlighet för liv och hälsa, utgå från och förstärka särskiljande strukturella föreställningar om människovärde som passerar obemärkta när de lämnas ogranskade, och de kan vara på liv och död.

Referenser

- Ahmed, Sara (2006). *Queer Phenomenology: Orientations, Objects, Others*. Durham NC: Duke University Press.
- Ahmed, Sara (2014). *The Cultural Politics of Emotion*. 2. uppl. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- CAN (2017) *Drogutvecklingen i Sverige 2017. CAN rapport 164*. Stockholm: Centralförbundet för alkohol- och narkotikaupplysning
- CAN (2019a) *Drogutvecklingen i Sverige 2019. CAN Rapport 180*. Stockholm: Centralförbundet för alkohol- och narkotikaupplysning.
- CAN (2019b) *Skolelevers drogvvanor 2019. CAN rapport 187*. Stockholm: Centralförbundet för alkohol- och narkotikaupplysning.
- Douglas, Mary (1966, ny utgåva 2002). *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. London/New York: Routledge.
- Edman, Johan (2012). *Vård och ideologi. Narkomanvården som politiskt slagfält*. Umeå: Boréa Bokförlag.
- Edman, Johan & Olsson, Börje (2014). The Swedish Drug Problem: Conceptual understanding and Problem Handling, 1839-2011. *Nordic Studies on Alcohol & Drugs/Nordisk Alkohol- & Narkotikatidskrift*, 31(5/6), s. 503–526.
- Ehn, Billy, Orvar Löfgren & Richard Wilk (2015). *Exploring Everyday Life: Strategies for Ethnography and Cultural Analysis*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- EMCDDA (2021). Drug-related deaths and mortality in Europe: Update from the EMCDDA expert network. Luxembourg: Publications Office

- of the European Union. <https://www.emcdda.europa.eu/system/files/publications/13762/TD0221591ENN.pdf> SBN 978-92-9497-605-5 doi: 10.2810/777564
- Ettorre, Elizabeth (2015). Embodied Deviance, Gender, and Epistemologies of Ignorance: Re-Visioning Drugs Use in a Neurochemical, Unjust World. *Substance Use & Misuse*, (50), s. 794–805.
- Fischman, Marian W. (2009). Cocaine. I Korsmeyer, Pamela & Henry R. Kranzler (red.) *Drugs, Alcohol & Addictive Behavior*. Vol 1. Farmington Hills: Gale.
- Fischman, Marian W. (2009). Crack. I Korsmeyer, Pamela & Henry R. Kranzler (red.) *Drugs, Alcohol & Addictive Behavior*. Vol 1. Farmington Hills: Gale.
- Hagström, Maria (2018). Beteltuggning skördar liv. *Tandläkartidningen*, 8/2018, s. 9–12. *Tandläkartidningen/Tandläkarnas Service AB*.
- Heilig, Markus (2017). *Dogmer som dödar*. I Eklund, Niklas & Mikaela Hildebrand (red.) *Dogmer som dödar: vägval för svensk narkotikapolitik*. Stockholm: Verbal förlag.
- Johnson, Björn (2005). *Metadon på liv och död: En bok om narkomanvård och narkotikapolitik i Sverige*. Lund: Studentlitteratur.
- Lindstrand, Örn (2001). Birgitta Stenberg: ”Knark fick jag gratis”. *Socialpolitik*, (2), s. 48–50.
- Nilsson, Fredrik (2011). *I ett bolster av fett: En kulturhistoria om övervikt, manlighet och klass*. Lund: Sekel bokförlag
- Nilsson, Gabriella (2011). Den fetmadrivande miljön: Kulturella föreställningar om samhället i populärmedicinska texter om övervikt och fetma. *Socialmedicinsk tidskrift*, 88(3), s. 207–216.
- Radden, Keefe Patrick (2022). *Empire of Pain: The secret history of the Sackler dynasty*. Basingstoke, Hampshire: Picador.
- Richert, Torkel (2013). Humanitet måste gå före ideologi: om överdosprojektet i Malmö. I Johnson, Björn, & Philip Lalander (red.) *Med narkotikan som följeslagare: Femton texter till Bengt Svensson*. Malmö: Holmbergs.
- Rohel, Jaclyn (2017). Empire and the Reordering of Edibility: Deconstructing Betel Quid Through Metropolitan Discourses of Intoxication, *Global Food History*, 3:2, 150-170, DOI: 10.1080/20549547.2017.1353317

- Skeggs, Beverley (2004). *Class, Self, Culture*. London: Routledge.
- Stenberg, Birgitta (1969, ny utgåva 2017). *Rapport*. Stockholm: Norstedts.
- Ståhl, Isabelle (2017). Till pillrets försvar: Är kemiskt välmående sämre? *Svenska Dagbladet*, 2017-09-17. <https://www.svd.se/a/GddVJ/till-pillrets-forsvar-ar-kemiskt-valmaende-samre>

Noter

- 1 För utförliga fördjupande diskussioner om betydelser av begreppet knark och andra drogrelaterade begrepp, se Eleonorasdotter 2021, exempelvis s 144ff.
- 2 Se tex Radden Keefe, 2022, om Sachlerfamiljens utveckling av läkemedelsföretaget Purdue Pharma och opioidläkemedlet Oxycontin.
- 3 Den beryktade drogen crack är små klumpar som tillverkas av kokablad och har samma farmakologiska egenskaper som högstatusdrogen kokain. Enlig kokainforskaren Marian W. Fischman har crackets form möjliggjort försäljning av mycket små kvantiteter som röks och ger intensiva men kortvariga rus. De små kvantiteterna har i sin tur möjliggjort inköp för små summor och popularitet bland fattiga. Detta till skillnad från kokain som är dyrt och vanligtvis intas på mindre effektiva sätt, genom sniffning (2009:327, 423).

Summary

Illegal drugs are disgusting, while legal and medical drugs are not. This is a message that has long been promoted in Sweden and has become a self-evident claim, even though the active substances in legal and illegal drugs can be the same. What is then the difference between a threatening, disgusting drug and a non-threatening medical cure? In this article, proximity and distance to objects already designated as disgusting is analysed as key to how drugs acquire disgustingness, in line with Sara Ahmed's queer phenomenology. In the same way as drugs themselves, users of drugs can acquire disgust. To avoid disgustingness, disgust must be shown if a proximate drug, or user of a drug, turns out to be disgusting, making judgements of whether or not a drug is disgusting a matter of human value as well as valuation. If the source of the threatening is placed in previous contacts, a line of affects and assessments is central, transforming the discussion about a certain substance into a discussion about proximities. Perceptions of a corrupt medical industry, for example, can direct disgust towards prescription medicines from the point of view of users of illegal drugs. Medical facilities, conversely, can provide information that relies on assumptions of threatening otherness regarding drugs that are far from Western medicine. Betelnut – a mild stimulant that is uncommon and legal in Sweden – listed alongside notorious drugs such as heroin and crack in an information folder handed out at a hospital, serves as an example of how a drug can be perceived as threatening without reference to pharmacology or illegality. Campaigns that strive to make people reject drugs to keep them safe from potential drug-related harm, can in this way instrumentalise disgust in ways that relate to constructions of race and class. Instrumentalisations of disgust can thus pose a risk for some, while others are kept away from the disgusting.

Keywords: drugs, disgust, medicine, racialization, betelnut, difference-making

Nyckelord: knark, äckel, läkemedel, rasifiering, betelnöt, skillnadsskapande

KRISTINA ÖHMAN

Billigt blask och pipbloss

Om rökning och alkoholförtäring i Starlets serier

Mellan åren 1966–96 gavs tidningen *Starlet* ut i Sverige, med en läsarkrets som till största delen utgjordes av tjejer i 10–14-årsåldern. De flesta av tidningens sidor bestod av serier – fristående berättelser av olika genrer, skrivna och illustrerade av olika författare och tecknare, tryckta i svartvitt. Den här artikeln handlar om ett särskilt motiv i *Starlet*serierna: skildringen av alkoholförtäring och rökning. Ibland står dessa i centrum i serien, men oftast är konsumtionen ett inslag som inte kommenteras, utan ingår som ett slags rekvisita. Rökningen och alkoholens främsta funktion är då dess symbolvärde, där bruket konnoterar någonting särskilt – en position, en egenskap, eller en händelse. Rökning och alkohol förekom löpande i *Starlets* serier, och i denna artikel diskuteras ett material insamlat från en drygt 25 år lång period (1968–1994). Materialet utgör inte samtliga förekomster av tobak och alkohol i *Starlets* serier, utan är exempel från en större korpus. Jag diskuterar här äcklet som en känsla och en reaktion på ett gränsöverskridande beteende, och vilken funktion den kan ha fyllt i serierna. Att någonting beskrivs som ”äckligt” innebär här att det framkallar en känsla av avsmak och aversion hos utomstående. Med avstamp i socialantropologen Mary Douglas smutsbegrepp, och förståelsen av smuts

som ett brott mot ordning och därmed en gränsöverskridning, har jag för avsikt att utforska hur denna överskridning är kontextuellt beroende. Vad gör rökandet och alkoholen i *Starlets* serier, och med vem? Douglas (1966/2001; 1975) menar att äckel är en reaktion på *smuts*, och smuts är i sin tur något som är på fel plats. Ingenting är smutsigt i sig själv, objektet blir smutsigt när det lyfts ur sin vedertagna kontext in i ett annat sammanhang (Douglas 1966/2001:2, 37; Ehn & Löfgren 2001:56f; Frykman & Löfgren 1979:135).

Fest efter veckans slit

Men vilken alkohol- och tobakskonsumtion är det som reageras på med äckel i *Starlet*? Man kan börja med att vända sig till det bruk som klassas som normalt, det som utgör en baslinje att förhålla sig till. I *Starlets* serier finns under hela utgivningsperioden flera sammanhang där alkoholkonsumtion framställs positivt. I dessa fall markerar alkoholen en behaglig situation, och/eller en överordnad position hos den som förtär den. Detta synliggörs i nedanstående exempel från serien "Ingen är som du" (1972). En man och en

Bild 1. "Ingen är som du" (1972).

kvinnan har precis börjat dejta, och läsaren får se utsnitt från paret träffar. I bildelementet längst till vänster tycks paret vara på dansrestaurang, och medan de dansar tätt intill varandra syns i förgrunden ett halvfullt glas.

I den mittersta scenen skildras mannen och kvinnan på restaurang, och medan han håller hennes händer står en ishink med (förslagsvis) champagne, samt två glas, på bordet. Alkoholen kommenteras inte i texten, men genom bilderna framställs den som ett återkommande inslag i de speciella tillfällena som paret romantiska möten tycks utgöra. På träffen som skildras längst till höger är mannen och kvinnan på en djurpark och vid detta tillfälle förekommer ingen alkohol i bilden. Det är tydligt att den hör till ett särskilt sammanhang – en restaurang är en plats där deras träff kan anta en högtidligare form än på en djurpark, och champagneflaskan konnoterar en firande stämning i uppvaktningen. Vid den här tiden publicerade *Starlet* brittiska serier som hade översatts till svenska, men på grund av dess frekventa förekomst i flickrummen är det likväl intressant att ställa den mot den svenska samtidens alkoholpolitik. Samma år som ”Ingen är som du” publicerades i *Starlet* infördes en åldersgräns på 18 år för alkoholserving och -inköp i Sverige, och året innan hade Systembolagets kampanj ”Spola kröken” lanserats. Båda dessa insatser hade syftet att minska den svenska ungdomens alkoholförtäring. Åldersaspekten i alkoholkonsumtion blev senare mer uttalad i *Starlet*, som i följande exempel från serien ”Skrockfulla Sandra och skeptiske Stene” (1992), där alkohol konsumeras i hemmet (bild 2).

I scenen skildras två vuxna och två ungdomar runt ett middagsbord. Berättarrösten förklarar: ”På fredagarna var det extra festligt hos Stene. Vit duk på bordet, tända ljus, god mat och vin till dom vuxna.” De vuxna firar arbetsveckans slut med vin till maten – mitt på bordet står en vinflaska, och de två vuxnas glas är halvfulla med mörk vätska. Ungdomarnas glas innehåller i stället ljus dryck – kanske mjölk eller vatten. En av de vuxna understryker att festligheten är en belöning ”efter veckans slit”. I texten framgår att fredagarna alltid är lite ”extra festlig[a]” i familjen, vilket indikerar

Bild 2. "Skrockfulla Sandra och skeptiske Stene" (1992).

en förståelse för att vin inte konsumeras på vardagar. Det ordnade alkoholdrickandet är därmed en fritidspraktik, den manifesterar helgens och ledighetens inträde. Dessa två exempel visar hur all alkoholförtäring som skildras i *Starlets* serier inte är att förstås som negativt laddad, utan att den i vissa kontexter snarare markerar ett slags högtidlighet, hemmavid såväl som på lokal. Den positivt laddade alkoholen är omgärdad av gränsdragningar mellan arbete och fritid, uppvaktning och vardag, vuxen och ungdom. På andra sidan gränsen förstås den desto oftare som problematisk och äcklig. Alkoholkonsumtionen är således också en rituell praktik, som upp- rättar och markerar gränser och övergångarna mellan dessa.

Den alkoholmissbrukande underklassen

En annan gräns som framträder med tobaken och alkoholen är den mellan klasspositioner. Medel- och överklass dricker årgångsvin och champagne i goda, och lika förmögna, vänners lag, medan arbetarklassen konsumerar öl och billigare vinpavor. I bild kombineras det senare inte sällan med ett ovårdat utseende: slitna eller smutsiga kläder, otvättat hår, skäggstubb och rökslöjor från den ständigt pågående cigarettrökningen, som för att signalera att det äckliga drickandet går hand i hand med den smutsiga kroppen och andra ovårdade beteenden. Det är genom klasspositionen som det äckliga rökandet och drickandet manifesteras som tydligast: det utförs i synnerhet av arbetarklassen. Bilden av medelklassen som kapabel till måttfull konsumtion diskuteras av Alison Winch (2013:23), samt Beverley Skeggs (2000:135, 160), där fetma har förståtts som en arbetarklassens disposition. Deras matvanor har ansetts tyda på bristande självdisciplin och viljestyrka. *Starlet*serierna följer ett liknande narrativ i fråga om tobak och alkohol – medelklassen blir aldrig full och kräks, medelklassens rökning är måttfull och de behöver inte ägna sig åt rökavvänjning. Hotet om den beroendeframkallande konsumtionen är med andra ord kontextberoende.

Arbetarklassens konsumtion är mer kopplad till kroppen, inte minst genom följdhandlingar som hosta, illamående och kräkning. Omåttligheten och resultatet av den bristande kontrollen bevitnas med avsmak (bild 8), eller förfasas över (bild 15). Här förstås konsumtionen som ett smutsigt normbrott, då den inte fogar sig i den accepterade strukturen gällande sociala beteenden. Ovan (bild 1–2) visas hur medelklassens konsumtion associeras med nöje, elegans och välbehag, men när arbetarklassen konsumerar alkoholhaltiga drycker kan praktiken få en annan laddning som möts med olust, oro och känsla av äckel.

Alkohol- och tobaksmisbrukare i *Starlets* serier kan vara män såväl som kvinnor. Exempel på detta återfinns i två serier från 1978 respektive 1983: I serien ”En julsaga” (1978) följer läsaren hemlöse Tor som spenderar sitt socialbidrag på sprit. När han en snöig vinterdag blir inbjuden av en främmande tjej, Malin, att fira jul tillsammans

med henne och hennes medelklassfamilj har han för avsikt att använda sitt socialbidrag till bad och rena kläder, för att vara ren och snygg till bjudningen. Trots sina goda föresatser köper han alkohol i stället, och "[super] upp vartenda öre i rädslan för kylan och ensamheten", och tillbringar resten av serien i samma yttre skick. Att han går omkring otvättad och orakad i smutsiga kläder påminns läsaren om vid ett flertal tillfällen, som när han väljer att köpa en totemask för att dölja sin "orakade nuna bakom". Malins lillebror beskriver senare Tor som "jätteskaggig och smutsig". Tors ovårdade yttre speglar inte ett fult beteende, men den smutsiga kroppsligheten är en följd av hans bristande måttlighet. Dock framstår Tor som mer sympatisk än Malins föräldrar, som föredrar att tillbringa julen för sig själva i den ombonade villan med marsipankonfekt, hyacinter och en "perfekt griljerad skinka". Den missbrukande alkoholförtäringen leder därför här till en fysiskt disponerad smutsighet, med ett solkigt och ovårdat yttre, men läsaren kan se att det inte nödvändigtvis sträcker sig till vämjeliga inre kvaliteter.

Ett annat alkoholmissbruk framställs i "En hjälpande hand" (1983), där 15-åriga Tomas bor tillsammans med sin lillasyster och deras ensamstående mamma Lena "i en liten hyreslägenhet" (bild 3).

Bild 3. "En hjälpande hand" (1983).

Tomas får ta stort ansvar för hemmet då Lena är alkoholist och ofta inte i stånd att utföra hushållssysslor. Lena har ett jobb, men gestaltas som illamående och iklädd morgonrock, och det antyds i text att hon ofta sjukskriver sig från arbetet.

Den kroppsliga konsekvensen av Lenas missbruk tar sig uttryck i hennes ständiga huvudvärk, och att hon i serien sällan har på sig någonting annat än sin morgonrock. Som följd av bakfyllan kan hon inte heller ta hand om sitt hem, varpå matlagning, tvätt och städning faller på Tomas och hans vän Viveka. Äcklet är också explicit närvarande, när Viveka hör två vuxna kritisera Lena utbrister hon: ”Ni kan sitta här i er trygga kokong och snacka skit om folk som har det jättesvårt! Hon är minsann inte alls så äcklig som ni försöker göra henne till!”

Den stökiga lägenheten och ovårdade klädseln blir en följd av Lenas missbruk, tills hon i seriens sluttamp bestämmer sig för att ändra livsstil och sluta dricka.

Tobaksattributen som gränsdragare

Likt alkoholförtäringen, finns det sätt att röka ”rätt” i *Starlets* serier. Rökningen med positiva konnotationer förekommer, likt champagnen och vinet, i en firandekontext, och med vuxna konsumenter. Detta manifesteras tydligast med pipan och cigarren, där den förra indikerar en mognad hos rökaren, och den senare en högtidlig situation eller förmögen konsument (jfr Torell 2002:126f, 156). Pipa och cigarr konsumeras inte av arbetarklass, utan hör till medel- och överklassens praktiker. Även en genusmarkering framgår, då tjejer och kvinnor uteslutande begagnar sig av cigaretter i den mån att de röker. Det kvinnliga rökandet värderas därigenom lägre än männens, då de aldrig har möjligheten att praktisera den positivt laddade rökningen, utan kan som bäst utöva ett slags icke-anmärkningsvärd rökning.

Rökningen och dess attribut blir en gränsdragare mellan sociala positioner, och kan därutöver markera individuella egenskaper:

Bild 4. ”Det finns alltid en annan” (1974).

särskilt pipan framställs i kontexter där konsumenten skildras som vis och klok (bild 4). Piprökningen reageras aldrig på med äckel, utan förstås tvärtom som gemytlig och förtroendeingivande. Detta tangerar vad etnologen Ulrika Torell (2002:156) finner gällande framställningen av rökning i 1970-talets veckopress: ”[Det är] påfallande ofta den äldre generationens män i fadersroller som framträder med pipa. I hemmiljö och privat miljö syns rökande morfäder och farfäder”. Pipan i serierna bekräftar människans kompetens, och signalerar för läsaren att de besitter erfarenheter och mognad som kvalificerar dem som rådgivare i de frågor som diskuteras. Det är värt att notera att då kvinnor aldrig framställs som piprökare i *Starlet*serierna är detta en strikt maskulint kodad visdomsindikator, och därtill en som inte är begränsad till 1970-talet. Betydelskillnaden i olika rökvanor framgår i ”Ofta tänker jag på Elin” (1980):

I serien samtalar en vuxen man med en grupp ungdomar, som bär olika nazistsymboler utan att ha någon större kunskap om vad det handlar om. Mannen, som röker en pipa, diskuterar med ungdomarna, med förhoppningen att de ska rannsaka sina accessoarer

och slentrianmässiga påståenden om de får lära sig mer om ämnet. Sida vid sida med den piprökande mannen står en av ungdomarna, som tänder sin cigarett med en tändare bärande ett hakkors (bild 5). Cigaretten understryker hans position som en ungdom på glid (Torell 2002:238f). Vid sidan av tändaren ligger mannens pratbubbla, i vilken han påpekar att man inte har rätt att diskriminera folk på grund av etnicitet. Mannen med en pipa i munnen bildar således motbilden till killen med en cigarett, precis som hans förnuftiga uttalande hamnar sida vid sida med killens antisemitiska tändartryck. Deras respektive rökdon signalerar olika mognadspositioner, vilket ytterligare understryks av deras uttalanden och accessoar. Den unga killens cigarrettrökning kontrasterar mot den äldre mannens förtroendeingivande pipa.

Bild 5. "Ofta tänker jag på Elin" (1980).

Cigarettrökningen blir så ett medel som kan understryka eller indikera en osympatisk sida hos konsumenten. Torell (2002:238f, även Tinkler 2006:146) refererar till detta som ”kriminalitetscigaretten eller skurkcigaretten”, då ungdomar på glid och andra kriminella skildras med cigaretter i 1980-talets veckopress. På 1980-talet röntes ett uppsving i antalet rökande ungdomar i Sverige – trots 1970-talets tilltag för att minska rökningen i samma grupp, genom till exempel varningstexter på cigarettpaketen. Möjligtvis kan detta förstås som en anledning till den unga skurkcigaretten i *Starlets* serier, emellertid har den rökande antagonisten förekommit även tidigare. Skildringar av antagonistiska tjejs rökande är inget undantag: i serien ”Det viskande huset” (1968) skildras en intrigant kvinnlig antagonist rökande en cigarett med ett munstycke, medan hon smider sina ränker (bild 6).

Vid tillkomsten av dessa seriebilder med rökare på 1960- och 70-talen kände man redan till rökningens hälsovådliga verkningar på kroppen (Tinkler 2006:133, 185–197; Torell 2002:105), vilket ger cigarettens ytterligare symbolvärde. Att gestalta antagonister som

Bild 6. ”Det viskande huset” (1968).

rökande – och särskilt cigarettökande – blir att markera en karaktär: Det yttre bruket av ett ohälsosamt attribut signalerar karaktärens, precis som rökningens, vådliga kvalitet. Cigaretterns smutsiga egenskap – en produkt genom vilken karaktären suger in gift och svärтар ner lungorna – speglar den fördärliga insidan. Detta gift sprider antagonisterna i sin tur sedan vidare till andra, genom den passiva rökning som omgivningen utsätts för.

Den klibbiga konsumtionen

Likt hur berusning och problematisk alkoholförtäring framför allt är en arbetarklassens praktik, är ett tobaksberoende kopplat till den lägre klassens rökning. Denna förstås som oordnad, där rökarna i större utsträckning har ett beroende av att röka och måste, till exempel, ta en cigarett för att lugna sig (Tinkler 2006:145f). De uppvisar således mindre kontroll över sitt rökande, sitt begär och sitt liv. Pip- eller cigarrkonsumenten uttrycker inte något behov av att röka, och får inte heller några omdömen från utomstående om att de borde sluta med sin tobakskonsumtion, även om den förekommer så ofta att den är att förstås som en vana. Det är således den ungdomskodade cigarettökningen som berättelserna framför allt tycks vilja avråda från. Inte heller framställs cigarrökning som producerande tunga rökslöjor. Cigarr- och piprökningen smutsar inte ner rummet och omgivningen i samma utsträckning som cigaretter i serierna (jfr bild 11). En pipa eller en cigarr kan ge upphov till en mindre rökpelare i direkt förankring till rökdonet, men det lägger sig inte som en dimma i rummet, enligt *Starlets* illustrationer. Inte heller börjar rökaren, eller de som befinner sig i närheten, att hosta. Rökningen av pipa och cigarr höljer inte andra i rummet i äcklig rök och lukt, och den passiva rökningens skadeverkningar förekommer inte i detta rum. Följaktligen förstås rökningen som oordnad och äcklig först när den praktiseras av en arbetarklass. Cigarettökaren kan reageras på med äckel, men piprökaren besparas samma reaktion genom att de båda praktikerna repetitivt laddas med respektive betydelse tills de har blivit klibbiga, övergripande konnotationer (Ahmed 2014:87).

Bild 7. "En osviklig metod" (1979).

Man äcklas av tanken på att något ska klibba fast vid en (jfr Ahmed 2014:89–92, se även Tomkins 1963:131; Miller 1993:711; Miller 1997:5), som röklukten, att andas ner tjäran i lungorna genom passiv rökning, att den äckliga smaken av alkohol och tobak ska dröja kvar. Cigarettröken klibbar fast, och hår, kläder och andedräkt luktar illa. 1979 publicerade *Starlet* serien "En osviklig metod" (bild 7), om två unga protagonisterna som ska sluta röka. Vid den här tiden tryckte *Starlet* serier skrivna specifikt för tidningen, av svenska serieförfattare. Samma år hade "genom särskild tvångslagstiftning [tobaksbolagen] ålagts en plikt att informera om tobakens skadeverkningar" (motion till den svenska riksdagen, 1985/86:So447), och varningstext med upplysningar om tobakskonsumtionens hälsorisker var tvungen att ingå i reklamtexter. En åldersgräns för tobaksinköp hade ännu inte satts, vilket gör att de unga rökarna i *Starlets* serier på 1970- och 80-talen inte var särskilt anmärkningsvärda. Dock hade andelen rökande ungdomar minskat på 1970-talet, så dessa serier med rökande (och drickande) ungdomar kan ses ingå i en pågående samhällsdiskurs där man värnar om att begränsa deras tillgång till (och intresse för) sagda produkter. Cigaretternas kultur-

historia är sammankopplad med ungdomskulturen – tjuvrökningen och det första klumpiga, trevande blosset – varför den syns så frekvent i ungdomsmedia. Med de ungas rökning kan ett begär efter frihet utläsas, där tobakskonsumtionen står för någonting coolt och åtråvärt (jfr Klinkmann 2019:68f; Danesi 1994:86; Danesi 2018:3f), och även ett motstånd mot den underordnade ungdomspositionen. Cigaretten och rökningen signalerar för de unga en mognad, en vuxenhet, och att som ungdom praktisera denna blir ett rebellskap, där de överskrider åldersgränserna och utmanar den ordning som strukturerats för dem av de vuxna (jfr Danesi 1994:90; Danesi 2018:4f; Ngai 2005:332–335; Willis 1981:18f). Genom att röka och dricka bryter de mot en åldersnorm, vilket i sin tur uppfyller en annan föreställning och iscensätter en revolterande och experimenterande ungdom. I de politiska åtgärdernas, marknadsföringarnas, samt populärmedias tilltal synliggörs en medvetenhet om denna skuggdiskurs, där cigarettens och spritens symbolvärde inom ungdomskulturen var känd och någonting som togs i beaktande, antingen det handlade om att uppmuntra till eller avskräcka från konsumtion.

Hotet mot ordningen

Den oordnade konsumtionen av tobak och alkohol leder till en explicit känsla av äckel (från åskådare) och illamående (av konsumenten). Hosta, bakfylla och kräkningar uttrycks, och en vämjelig reaktion på smak och lukt som kopplas till rökning och drickande förekommer i serierna – av konsumenter såväl som av närstående och förbipasserande åskådare. När en kvinna i eleganta kläder står på stan och röker i ”En osviklig metod” (1979) reagerar omgivningen starkt på detta, och menar att det ”förstör intrycket”. Ett genusdisponerat beteende framträder, där en välklädd mans pipa eller cigarr blir en statussymbol, medan den eleganta kvinnan – som enbart kan röka cigaretter – bryter mot den förväntade bilden av henne om hon röker.

Bild 8. "En osviktig metod" (1979).

Skeggs (2000) och Penny Tinkler (2006:133, 143) har båda påpekat den historiskt starka kopplingen mellan kroppslig skötsel och den kvinnliga förfiningen, där den feminina respektabiliteten är nära förknippad med medelklassens kvinnokropp och hanteringen av

denna. Omgivningens utslag om den rökande karaktärens respektabilitet kommer omedelbart: ”Vad det förstör intrycket när en så parant och välklädd kvinna röker på gatan.,” säger en av de förbipasserande männen. Karaktären Majkens kvinnliga förfining har uppnåtts med kläderna, men den förstörs genom dissonansen som den hälsovådliga rökningen åstadkommer. Hennes eleganta yttre förlorar sitt symbolvärde när det höljs i den cigaretttrök som omgivningen reagerar på med äckel.

I *Starlets* serier kan, som visats, män såväl som kvinnor missbruka alkohol och tobak, men de delar klassposition. Den missbrukande alkoholförtäringen som en hotbild förankras i arbetarklassens alkoholism, där deras drickande inte bara är farligt för dem själva utan även för andra. I serien ”Titti åker på en nit” (1980) förälskar sig protagonisten Titti, 14 år, i den jämnåriga karaktären Alf, en kille som till skillnad från Titti är en van alkoholkonsument. När de ska träffas en kväll för att gå ut och dansa börjar Alf att dricka redan innan de ens kommit till diskot, och söker förmå Titti att pröva (bild 9).

Bild 9. ”Titti åker på en nit” (1980).

Han insisterar ihärdigt varpå hon ger med sig och smakar, och Alf fortsätter att truga i henne alkohol. Den missbrukande killen är i detta narrativ en hotbild gentemot den skötsamma tjejen – alkoholen och konsumenten blir en oordning som hotar protagonistens ordnade tillvaro. Kontrasten dem emellan framgår än tydligare första gången Titti kommer hem till Alf. Alfs pappa är en ökad alkoholist – och dessutom den som har försett Alf med öl – och han öppnar ytterdörren för Titti, onykter och orakad (bild 10).

Det är tidigt på morgonen, men Alfs pappa och hans lika ovärdade vänner sitter och dricker och spelar kort, illustrerade med rökslöjor över sig vilket även indikerar tobakskonsumtion. En bristande moral signaleras genom en mängd simultant utövade laster, och den tvivelaktiga karaktären förstärks ytterligare av att de kallar Titti för ”goding” och ber henne att vara med dem i stället för med Alf. Här blir således det ovärdade yttre en indikator för en lika ovärdad insida, till skillnad från Tor i ”En julsaga”. När de vuxna i serien ”Skrockfulla Sandra och skeptiske Stene” (1992) framställer alkoholkonsumtion som en vuxen praktik, gör Alfs pappa inte samma

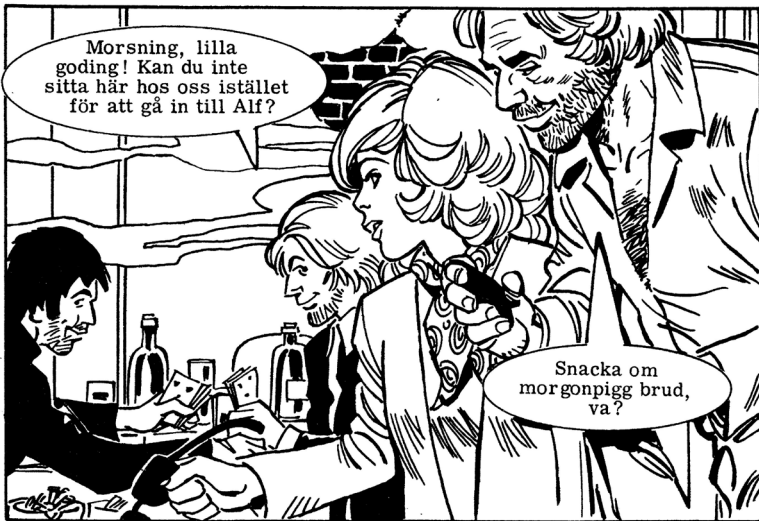

Bild 10. ”Titti åker på en nit” (1980).

gränsdragning. Hans uppträdande banar väg för sonen att följa i hans fotspår. Tillvaron hemmavid ter sig också annorlunda för Alf. Medan Stenes medelklassfamilj håller bostaden ren och snygg, och drar gränser mellan ungdom/vuxen och vardag/helg genom alkoholkonsumtion så är Alfs hem stökigt. Detta illustreras genom rökslöjor, spräckt målarfärg på väggen och kläder slängda över en stol – och hans vanor ekar faderns. Senare i serien beskriver Alfs pappa Titti som ”skaplig brud den här gången, [...] Mycket bättre än den förra!” vilket indikerar ett intresse från Alfs pappa för de unga tjejer som Alf tar hem. Alfs beteende ekar även detta, med återkommande sexuella påtryckningar. Serien slutar med att Titti lämnar Alf och rubricerar hela upplevelsen som ”en läxa” hon lärt sig. I sista rutan tittar hon ut mot betraktaren, vilket antyder att denna sensmoral även är den som läsaren ska ta med sig. Vad läxan konkret är uttrycks dock inte explicit, utan får uttolkas av läsaren.

1976 började alkoholkonsumtionen bland unga att sjunka i Sverige, och uppmättes som lägst på 1980-talet (Centralförbundet för alkohol- och narkotikaupplysning). Flera åtgärder utfördes med syftet att minska ungdomsfylleriet: 1977 slutade mellanölet att säljas i Sverige, som en insats mot ungdomars alkoholintag, och samma år infördes ett reklamförbud mot alkohol (Lundqvist 2002:13, 17, 22, 30f). Tydligt är att ungdomsdrickandet var en samhällsfråga. *Starlet*seriernas narrativ som framställer en motbjudande alkoholförtäring som en flerfaldig riskfaktor bland unga kunde stärka den samhälleliga diskursen gällande unga och alkohol.

Det äckliga drickandet

Den oordnade alkoholförtäringen är den som konsumenten inte har kontroll över, vilket visar sig genom berusningen och ungdomars fylledrickande: fulla personer gestaltas oftast som jobbiga, högljudda och ett problem. Varken vinet vid medelklassmiddagen, sherryn på konstgalleriets invigning eller champagnen vid det tju-siga bröllopet leder till berusning. De berusade människorna är i

Bild 11. "En helt vanlig olycka" (1994). Notera ölflaskan i bakfickan!

stället alkoholister; ligister; eller unga som inte har fått ordning på och kontroll över sitt alkoholintag ännu.

De som dricker okontrollerat framställs som opålitliga i flera avseenden, som när den alkoholiserade Lundberg utsätter sig själv och andra för fara genom att dyka upp full till jobbet och därefter manövrera farliga verktyg (bild 11). Hans sluddrande tal, ordval och ovårdade utseende förstärker den frånstötande framtoningen. Lundberg försummar därmed, likt Tomas mamma i "En hjälpande hand", sitt arbete som följd av sitt drickande. När alkoholförtäringen markerade en gräns mellan fritid och arbete för medelklassen överskrider en del av arbetarklassens oordnade konsumtion denna gräns, och Lundberg tar med öl till sitt arbete medan Tomas mamma helt underlåter att gå till jobbet. Därtill förekommer flertalet *Starlet*serier som gestaltar ungdomar som stjälar sprit. I serien "Objudna gäster" (1981), följer två killar oombett och på eget initiativ med protagonisterna Katti och Lena hem. Tjejerna försöker få killarna att gå, men i stället börjar de länsa husets barskåp.

Bild 12. "Objudna gäster" (1981).

Alkoholen kan även leda till andra beteenden som förstås som okontrollerade och äckliga. I "Kär och svartsjuk" (1982) blir protagonisten Magnus upprörd sedan hans flickvän Lotta får mycket uppmärksamhet från andra killar på skoldansen. I ett för honom okaraktäristiskt försök att döva svartsjukan börjar Magnus att dricka sprit medan hon dansar med andra killar, och han betar sig därefter illa mot henne. Lotta vill gå hem, och under promenaden berättar han varför han betedde sig som han gjorde. Lotta försäkrar att Magnus inte har någon anledning att vara svartsjuk, varpå de blir sams och pussas. Hon påpekar att han inte smakar så gott, och han lovar att det är sista gången han gör så.

I detta serieexempel är äcklet explicit framskrivet. Lotta finner Magnus beteende – såväl som hans lukt och smak – motbjudande. Samma reaktion uttrycker Titti i "Titti åker på en nit" (1980), där hon "mår illa av Alfs ölstinkande andedräkt och vill komma ut ur rummet så fort som möjligt." Äcklet som Titti känner av ölen understryks ytterligare när hon själv får smaka: "Bläää! Fy, det där var ju inte ett dugg gott. Bara beskt ..."

Bild 13. "Kär och svartsjuk" (1982).

Precis som Titti uttrycker Lotta vämjelse för lukt och smak kopplad till alkohol – och Magnus förtäring av den. "Den där vindofthen ... usch!!" tänker hon för sig själv när hon och Magnus står och pratar om kvällen, utanför hennes port. När han ger henne en godnattkysst konstaterar hon att vinsmaken inte tilltalar henne (bild 14).

Rökningen och alkoholförtäringen är båda kopplade till kroppen och kroppslig praktik, både under och efter konsumtionen. Utövarer för ett rökdon, eller dryckeskärl mot sina läppar, sväljer, suger, hostar, andas in. Rökstanken hänger kvar i hår och kläder, och klubbiga rökslöjor i rummet smutsar ner omgivningen även efter att rökningen har slutförts. Magnus vindoft och -smak blir ett störande moment för Lotta, som andas in lukten och får smaken i sin mun när de kysser varandra. Lottas äckelkänslor blir en reaktion på smutsens gränsöverskridande, när den inkräktar även på hennes kropp. Ahmed (2014:85, jfr Douglas 1975:55) menar: "Disgust is clearly dependent upon contact: it involves a relationship of touch and proximity between the surfaces of bodies and objects." Efter konsumtionen luktar och smakar karaktärerna rök eller sprit, och

Bild 14. "Kär och svart-sjuk" (1982).

mår stundtals illa och kräks. Detta gäller emellertid arbetarklass-konsumenterna. I *Starlets*serierna blir ingen full på champagne, och ingen börjar hosta av en pipa: "Arbetarna står för allt det borgerskapet inte är: odisciplinerade, ansvarslösa, vulgära och kroppsliga" (Ehn & Löfgren 2001:50, jfr Winch 2013:23). Det äckliga och kroppsliga i förhållande till konsumtionen är således kopplat till arbetarklass, och även ofta ungdomar.

Som ovan diskuterade exempel har demonstrerat är ett förekommande inslag i *Starlets* serier att antagonisterna dricker måttlöst. Det är de oinbjudna killarna som dricker så de kräks på golvet i "Objudna gäster", inte protagonisterna Katti eller Lena. De har därtill stulit spriten från Kattis pappas barskåp, varför deras alkoholkonsumtion speglar ytterligare ett osympatiskt beteende. Killarna smutsar ner Kattis hem med spyor, något som berättarrösten konstaterar med ett utrop(stecken). Ibland utgör spritdrickarna

Bild 15. "Objudna gäster" (1981).

ett konkret hot mot den nyktra huvudpersonen, ibland rubbar de den tidigare ordningen, som när Magnus upprör dynamiken i relationen till sin flickvän. Ibland skrivs sensmoralen fram tämligen tydligt, som i "En julsaga" (1978), men när den inte är lika explicit så producerar alkohol(förtäring)ens symbolvärde en riktlinje för läsaren, så denne vet vem i serien hon ska sympatisera med. Lika tydligt framgår vilken alkohol(förtäring) som är accepterad med både outtalade och explicita gränsdragningar, och följaktligen även vad som är att förstås som äckligt.

Värre än stuvad pytonorm

Cigarettens och alkoholens kulturhistoria uppvisar många olika symbolvärden (se t ex Danesi 2018:8f) där den har romantiserats såväl som klandrats, stått för frihet och mognad men också sjukdom och död. I denna text har jag diskuterat förekomsten av alkohol- och tobaksförtäring i *Starlets* serier, och reflekterat kring vem som röker och dricker vad, när och hur, för att teckna en bild av vilket symbolvärde denna konsumtion har i serierna. Den smutsiga alkohol- och tobakskonsumtionen är det okontrollerade och statuslösa bruket, och det är gentemot detta som medel- och överklassens ordnade konsumtion positionerar sig. Den överordnade rökning-

en och alkoholförtäringen markerar en viss dominerande position (klass, ålder), eller tillfälle/stämning (firande; festlighet), medan arbetarklassens och ungdomens konsumtion är stökig, menlös och äcklig. Allt rökande och drickande som utförs av arbetarklassen skrivs inte fram som äckligt, men all äcklig konsumtion utförs av arbetarklassen. I materialet blottläggs således klasskillnader som visar hur förtäringen av alkohol och tobak är en socioekonomiskt och åldersmässigt präglad disposition. Dessa variationer inom gestaltning visar att konsumtionen av tobak och alkohol är att göra klass, genus och ålder. Med utgångspunkt i Mary Douglas förståelse av *smuts* och äckel framträder dessa klass-, genus- och ålderspositioner som tydliga. Tobak, alkohol och förtäringen av dessa är inte essentiellt smutsiga produkter eller praktiker, men blir oordnade element i en felaktig kontext. I *Starlet*serierna som här diskuteras framgår att äcklet är en reaktion på smutsen, det gränsöverskridande, och att gränsstrukturen är kontextuell – olika avgränsningar upprättas för olika klass-, genus- och ålderspositioner.

(O)hälsospekten kopplad till denna konsumtion var känd vid tiden för publikation, men kommenteras inte explicit i *Starlets* serier. Lungcancer och skrumplever omnämns inte, och hälsorisker skildras i stället implicit genom kroppsliga faktorer kopplade till äckel och sjukdom – smuts, stank, hosta, kräkningar. Detta kroppsliga äckel kan uttryckas av konsumenten själv, men desto oftare av omgivningen: det är åskådare, förbipasserande och umgängen som fastställer vad som är äckligt. Till denna skara bör även läsaren räknas, då denne sannolikt förutsattes hålla med tolkningen och bli avskräckt från konsumtion av tobak och alkohol. Via äcklet skapas en tydlig struktur att förhålla sig till, att idka självdisciplin såväl som hålla ett kontrollerande öga på andras beteende.

Förståelsen av cigaretten klibbar fast, precis som rökstanken klibbar fast i håret. Objektet får en ihållande mening, sedan det laddats med positiv eller negativ betydelse historiskt (Ahmed 2014:87). Ett exempel är ”Ofta tänker jag på Elin” (bild 5), där mannens pipa inte är att förstås som problematisk då den kontinuerligt har tillskrivits ett annat värde än cigaretten, som oftare reageras på med avsmak.

Bild 16. "För ung" (1980).

Efter att tobaksrökningens negativa effekter på hälsan blivit kända blir cigaretten ofta en indikator för ett antagonistiskt beteende, som i "Titti åker på en nit" (bild 10), men den kan också vara en klassmarkör, som i "En julsaga" (1978). Cigaretten kan även tjäna någon

annan sorts sensmoral, som i ”En osviklig metod” (1979) där protagonisterna bestämmer sig för att sluta röka (och lyckas), eller i ”För ung” (1980), i vilken läsaren följer elvaåriga Eva:

Scenen (bild 16) skildrar fyra unga som är i varierade stadier av rökerfarenhet. Eva hostar, medan en kille kommenterar att hon inte kan dra riktiga halsbloss. Bevisligen har han, och övriga i bilden, rökt längre än Eva och tillskansat sig mer rökrenommé. Hon bekräftar i tillhörande bildtext att detta första blossom ”smakade värre än stuvad pytonorm”, och svarar att hon inte har någon lust att lära sig dra halsbloss. De fyra befinner sig i ungdomspositionen, där de prövar, erfar och väljer bland olika beteenden och praktiker. Eva fann rökningen äcklig och hade ingen lust att fortsätta, medan övriga i bilden tycks ha utvecklat den till en vana och därutöver be-tecknat vissa praktiker (såsom halsbloss) som betydande, medan andra (hostningar och ytliga blossom) underkänns. Här blir protagonistens fysiska reaktion på rökningen ett kvitto på hennes avsmak, och det är snarare ungdomarnas erfarna rökbruk som klassas som äckligt. Att protagonisten uttrycker ett äckel gentemot rökningen, och slutar med den innan hon ens har börjat, signalerar att det är ett icke-önskvärt beteende, särskilt för personer så unga som hon. När svenskarna nu var medvetna om hälsoriskerna med rökning kunde den här typen av narrativ tjäna som en sensmoral riktad till de unga läsarna, och varna för den beroendeframkallande praktiken. Att den mer positivt laddade rökningen – den med pipa eller cigarr – uteslutande utförs av vuxna kan därtill påminna om åldersaspekten, och signalera att rökning är någonting som borde höra till vuxensfären, om alls.

Intresset för att skildra rökning och drickande i *Starletserierna* svarar mot den i Sverige samtida samhälleliga diskursen kring tobak och alkohol – flertalet åtgärder hade införts under perioden i en ansats att begränsa de ungas konsumtion. Exempelvis spreds varningstexter på cigarettpaketerna och kampanjen ”Spola kröken” (1971–88) pågick när flera av dessa serier publicerades. Lördagsstängt året om på Systembolaget och mellanölets upphörande är andra insatser som genomfördes. Männe var den disciplinerande

ambitionen med scenen ovan (bild 16) att fortsätta stävja ungdomars rökning, i hopp om att 1970-talets minskning av gruppen unga rökare skulle fortgå. På 1980-talet ökade emellertid andelen ungdomsrökare igen, trots rapporter som visade på kopplingen mellan rökning och cancer, och andra hälsorisker.

Genom att uppvisa ett beteende som förstås som äckligt ”kastar normbrytaren ljus över var gränserna har dragits” (Frykman & Löfgren 1979:140). Sociala definitioner blir därigenom tydliggjorda och upprätthållna, genom äcklet som riktas mot vissa, men inte alla. Seriernas sensmoral tycks landa i fördelen med ett avstånds-tagande – eller i alla fall måttfullhet – för läsekretsen, en grupp som åtminstone sett till ålder överlappar med den vars rökning och drickande Sverige försökte sätta en gräns för vid den tiden.

Tryckta källor

- Ahmed, Sara 2014. *The Cultural Politics of Emotion*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Danesi, Marcel 1994. *Cool: The Signs and Meanings of Adolescence*. Toronto: University of Toronto Press.
- Danesi, Marcel 2018. *Of cigarettes, high heels, and other interesting things: an introduction to semiotics*. New York: Palgrave Macmillan.
- Douglas, Mary 1966/2001. *Purity and Danger. An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo*. London & New York: Routledge.
- Douglas, Mary 1975. *Implicit meanings. Essays in anthropology*. London: Routledge.
- Ehn, Billy & Löfgren, Orvar 2001. *Kulturanalyser*. Malmö: Gleerups.
- Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar 1979. *Den kultiverade människan*. Malmö: Gleerups.
- Klinkmann, Sven-Erik 2019. ”Cigarettfimparna i spisen”. *Gränstillstånd*, Helsingfors: Svenska kulturfonden, s. 66–81.
- Lundqvist, Torbjörn 2002. *Den starka alkoholstatens fall* (2002:3). Institutet för framtidsstudier: Stockholm.

- Miller, Susan B. 1993. "Disgust Reactions: Their Determinants and Manifestations in Treatment". *Contemporary Psychoanalysis*, vol. 29 (4), s. 711–35.
- Miller, William Ian 1997. *The Anatomy of Disgust*. Cambridge: Harvard University Press.
- Ngai, Sianne 2005: *Ugly feelings*. Cambridge: Harvard University Press.
- Proposition om tobakslag 1992/93: 185, https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/proposition/om-tobakslag_GG03185
- Skeggs, Beverley 2000. *Att bli respektabel. Konstruktioner av klass och kön*. Göteborg: Daidalos.
- Tinkler, Penny 2006. *Smoke Signals: Women, Smoking and Visual Culture in Britain*. London: Berg.
- Tomkins, Silvan 1963. *Affect, Imagery, Consciousness: Volume II, The Negative Affects*. New York: Springer.
- Torell, Ulrika 2002. *Den rökande människan. Bilden av tobaksbruk i Sverige mellan 1950- och 1990-tal*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Willis, Paul 1981. *Learning to Labor*. New York: Columbia University Press.
- Winch, Alison 2013. *Girlfriends and Postfeminist Sisterhood*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Otryckta källor

Centralförbundet för alkohol- och narkotikaupplysning, <https://www.can.se/>

Tidningsmaterial

- Ewert, Ritva & Masip, F. "En helt vanlig olycka", *Starlet* nr. 15 (1994) (reprint från 1981; 1988), s. 64–79.
- Rudh, Gerd & Clavé, M. "Objudna gäster", *Starlet* nr. 40 (1981), s. 25–61.
- Rudh, Gerd & Monjo, F. "Kär och svartsjuk", *Starlet* nr. 32 (1982), s. 64–79.
- Rudh, Gerd & Ramos, V. "Titti åker på en nit", *Starlet* nr. 24 (1981), s. 24–61.

- Stålkranz, M-A & Mary. ”Skrockfulla Sandra och skeptiske Stene”, *Starlet* nr. 17 (1992), s. 43–79.
- Uppgift om upphovspersoner saknas, ”Det finns alltid en annan”, *Starlet* nr. 6 (1974), s. 30–63.
- Uppgift om upphovspersoner saknas, ”Det viskande huset”, *Starlet* nr. 8 (1968), s. 11–73.
- Uppgift om upphovspersoner saknas, ”Ingen är som du”, *Starlet* nr. 41 (1972), s. 41–79.
- Viola & Fuster, M. ”En hjälpande hand”, *Starlet* nr. 49 (1983), s. 25–61.
- Waernquist, M-A & Fuster, M. ”En osviklig metod”, *Starlet* nr. 12 (1979), s. 25–61.
- Waernquist, M-A & Leppänen, K. ”En julsaga”, *Starlet* nr. 49 (1978), s. 31–67.
- Waernquist, M-A & Leppänen, K. ”Ofta tänker jag på Elin”, *Starlet* nr. 6 (1980), s. 34–70.
- Waernquist, M-A & Mary. ”För ung”, *Starlet* nr. 52 (1980), s. 64–79.

Summary

In this article, I discuss the presence of alcohol and tobacco in the comics of *Starlet*, a Swedish girls' magazine published in 1966-96. This topic is explored through the subject of disgust as a feeling: in the comics, disgust is expressed by some of the consumers of alcohol and tobacco but is mainly conveyed by onlookers or acquaintances. The consumption of alcohol and smoking met by disgust is exclusively carried out by the working class. The smoking and drinking of upper and middle classes never lead to addiction, or gross elements such as bad smell, coughing, or vomiting, why the working-class consumption is to a larger extent connected to bodily practice, excessiveness, and lack of control. The addicted working-class consumers also have problems with the usage of alcohol as a separating device – when the middle class use wine or champagne to mark a special occasion, or the end of the working week, the working-class alcoholics drink during the week, at times even at work.

Furthermore, alcohol and tobacco set out boundaries between ages. Amongst the youths showing a lack of control – vomiting from alcohol or coughing from cigarettes – is the curious teenager as well as the unreliable delinquent. The immaturity, or the antagonistic trait of the cigarette smoker is therefore depicted in these stories. The usage of smoking and drinking in the comics could be an extension of the social debate and the Swedish policy regarding alcohol and tobacco: at the time when the comics were published, several efforts were taken to decrease youths' consumption of tobacco and alcohol in Sweden. This way of picturing alcohol and tobacco consumption as disgusting or antagonistic could be interpreted as an attempt to make said consumption less attractive to the demographic group that consumed such media as *Starlet*.

Keywords: tobacco, alcohol, comics, youth

Nyckelord: tobak, alkohol, serier, ungdom

Texten är Lena Marander-Eklunds föredrag på professorsinstallationen vid Åbo Akademi den 2.12.2022.

Vardagen som folkloristiskt laboratorium

Tystnader, erfarenheter och berättelser

Beröringens kulturhistoria

I studien *Vahvat yksin, heikot silyityksin* (2013) på svenska ungefär *Ensam är stark, de svaga i famn på varandra*, skriver kulturanthropologen Taina Kinnunen om den finländska beröringens kulturhistoria. Boken baserar sig på ett material med ursprung i svar på en frågelista, som Finska litteratursällskapet skickade ut 2011. Frågelistor är enkäter där folk, vem som helst, skriver, utan givna svarsalternativ, om sina erfarenheter om det tema som efterfrågas.

Studien är på många sätt gripande, eftersom det genomgående i boken inte är berättelser om hur barn kramats av sina föräldrar, utan snarare tvärtom – den handlar om bristen på beröring och ömhet. Ibland var bristen på beröring en, av tungt arbete, präglad omständighet. Föräldrarna varken hann och orkade med kärleksbetygelser till sina barn. I ett svar som Kinnunen citerar framgår, hur en kvinna född på 1920-talet berättar om sin mamma: ”Jag har inget minne av att hon någonsin tog mig i sin famn, skulle ha

strukit mig på kinden eller klappat mig...” (Kinnunen 2013:57). En annan informant berättar att han som barn på 1930-talet, då familjen besökte fotografen, placerades i sin pappas knä. Det här var enda gången som han minns att han suttit i sin pappas famn; något som kändes både obekvämt och underligt.

Bristen på beröring var också något som lärdes ut. Under denna tid, 1930–1950-talen, uppmanades mammor att hålla regelbundna amningstider och att fostra barnen till lydnad. Att ta ett gråtande barn i famnen uppfattades som fel. Då skulle barnet lära sig att det lönar sig att gråta (Marander-Eklund 2014). Den finländska beröringens kulturhistoria är, åtminstone för många i den äldre generationen som var aktuell i studien, snarast en icke-fråga; om inte beröringen handlade om aga – något som speciellt pojkar förväntades växa upp till att tåla. (Kinnunen 2013). Studien är exempel hur man med folkloristiska metoder kan nå kunskap om sådant som annars försvinner i tystandskulturen.

Hur hänger då vardagen, tystnader, berättelser, och erfarenheter ihop. I detta föredrag ska jag med några exempel visa på sådant, som folklorister brukar forska i och vad jag själv har studerat och önskar att studera.

Folkloristen intresserar sig för vad vi människor gör, vad vi skapar, vad vi säger och tror på (McNiell 2013). Jag kommer specifikt att beakta element ”vad vi säger” i detta föredrag.

Boken om beröringens kulturhistoria är ett exempel på tystnad kring ett tema som artikuleras först när någon intresserar sig för ämnet och ställer frågor om det. Det har funnits många ämnen där tystnad rått; kroppslighet, våld och sexualitet. Även idag finns sådant folk ogärna berättar om – ni kommer alla säkert på ett sådant exempel. Tystnad och känslan av skam hänger ihop. Tillsammans kan man bryta tystnaden – något som Me too-kampanjen var ett exempel på, och något som vår doktorand Sofia Wanström studerar närmare.

Kinnunens studie är förutom ett exempel på en tystnadskultur, också ett exempel på hur folklorister ofta arbetar. Vi söker oss till teman som är vardagliga, som angår oss, och som är kulturellt intressanta. Det kan handla om sådant som uppfattas som trevligt – vi beskylls ibland för att utföra trevlighetsforskning – och sådant som är tungt och tufft. Karin Sandells avhandling om näthat mot det svenska i Finland, är ett exempel på det senare (Sandell 2022).

Vardagen som laboratorium

Vardagen är det laboratorium som folklorister för det mesta rör sig i. Vardagen kan te sig obetydlig, men såsom samtalsforskaren Viveca Adelswärd menar: ”Det är i vardagen våra känslor och tankar väcks och får arbeta. Det är i vardagen våra liv och samhällen formas.” (Adelswärd et al. 2009:10). Vardagen är ett fascinerande laboratorium bara man sätter på sig folkloristens labbrock och de glasögon som gör, att också det till synes triviala uppvisar kulturell bärkraft. Det här är också något som vi tränar studenterna i – att se det intressanta i vardagen, vare sig det handlar om outtalade regler i hur man förväntas bete sig i offentliga miljöer eller vilka maktdimensioner som kan utläsas på en kyrkogård.

Folkloristerna baserar sina studier på kvalitativt insamlat material, såsom frågelistor och intervjuer med mål att nå närhet till det vi undersöker, att se på fenomen utifrån individens perspektiv, inifrån och nerifrån snarare än att studera fenomen med utgångspunkt i samhällsstrukturer.

Vi studerar samhällsfenomen med utgångspunkt i kulturella praktiker och berättelser baserade på både individuella upplevelser och gemensamma erfarenheter. Målet är att nå förståelse för kulturella mönster och att blottlägga hur människan relaterar till olika fenomen. Det här är speciellt viktigt i situationer där dialog mellan olika grupperingar behövs, till exempel dialogen mellan vindkraftsförespråkare och motståndare.

Ett exempel på analys av vardagen är den om människors förhållningssätt till Corona-viruset våren 2020, under den vecka då undantagstillståndet infördes, och samhället stängdes ner. Jag och min kollega Fredrik Nilssons belyser hur mötet mellan människa och virus resulterade i en destabilisering av invanda rutiner, samtidigt som nya vardagspraktiker etablerades i syfte att återskapa ordning (Nilsson & Marander-Eklund 2021).

Ett annat exempel är utgivningsprojektet Vardagens rum finansierat av Svenska litteratursällskapet. Det handlar om vardagsliv i ett föränderligt 1900-tal där vi lyfter fram äldre arkivsamlingar för att ge en nyanserad bild av tiden. Projektet kommer att resultera i 3 volymer som behandlar rumsliga perspektiv på vardagsliv i Svenskfinland. Det rumsliga innebär här allt från åker och skog till skolgård och tvättstuga.

Berättelser

Individuella upplevelser och gemensamma erfarenheter kan vi ta del av i form av berättelser. Berättelser är då vår empiri och narrativanalys och kan hjälpa oss att studera hur vi förhåller oss till världen, samtiden, framtiden och det förflutna. Att berätta innebär ett meningsskapande, och genom att berätta visar vi vem vi är, vem vi vill vara och hur vi vill bli förstådda. Intresset för individers och grupper berättelser har varit stort de senaste 20–30 åren; man talar man om den narrativa vändningen (Polkinghorne 1988).

Genom berättelser blir upplevelser begripliga (Arvidsson 2022:164). Narrativ forskning kan ge uppmärksamhet till minoriteter, icke-hegemoniska grupper och kategorier. Det kan vara ett sätt att nå frånvarande kunskap om grupper som inte annars får sin röst hörd, till exempel nya invandrargrupper. Användningsområdena är otaliga.

Idag används begreppet narrativ eller berättelse om varierande fenomen. Det kan vara berättelser om politiska skeenden, där man

med berättelse snarast avser gemensamma värderingar eller budskap. Det kan vara ett företag som återger berättelsen om den bilfria staden, som ett sätt att skapa efterfrågan på elsparcyklar; det kan vara berättelser om idrottshjältar och företag som nått framgång.

Folkloristers, och andra lingvistiskt orienterade forskares användning av narrativ-begreppet, är ofta mer specifikt. Då avses berättelser med en temporal ordning, det vill säga en tidsdimension då vi berättar om sådant som hänt; men också att en berättelse har en kausalitet som innebär ett förhållande mellan orsak och verkan, en händelse som resulterat i något som anger berättelsens poäng.

Ur självupplevda, personliga erfarenhetsberättelser kan utläsas hur vi relaterar till det förflutna, omvärldens normer och vilka värden som vi uppfattar som centrala i livet. Berättelserna möjliggör även en affektiv läsning – att studera vad vi uppfattar som hotande, upprörande och glädjande. Ett exempel på berättelser om det självupplevda är doktorand Lina Metsämäkis intervjuundersökning om oavsiktliga graviditeter. I berättelserna relaterar kvinnorna till skam – inte gällande barn utanför äktenskap som under tidigare år – utan nu i relation till ett dominant kärnfamiljsideal, men också till en omdömeslöshet som kvinnorna lätt beskylls för (Metsämäki 2020).

I min egen studie om hemmafrun i Finland på 1950-talet, berättade kvinnor i den urbana medelklassen, om hur normen att stanna hemma förändrades. Att vara hemmafru var ett normalt och rätt sätt att leva på 1950-talet, medan det i slutet av 1960-talet plötsligt blev helt fel. Denna samhällsförändring upplevdes, av dem som fortsatte vara hemmafruar, som en svår tid. De berättelser som jag analyserade kommenterade samhällsutvecklingen, och tidens förändrade normer och ideal. (Marander-Eklund 2014).

Medicinsk humaniora

Jag har nu översiktligt talat om tystnad, vardag, berättelser och erfarenheter. Det är mycket man som folklorist kunde undersöka:

t.ex. vår relation till alternativ medicin. Jag ska avslutningsvis ta upp ett forskningsfält som jag menar har stor potential: Medicinsk humaniora – ett tvärvetenskapligt forskningsområde, med mål att se hela människan i mötet med vården. (Hansson 2019).

Man kan säga att medicinsk humaniora står på (minst) två ben. För det första önskar den inverka på blivande läkares värderingsförmåga och professionella förhållningssätt. Ett exempel på detta är då medicinstuderande läser skönlitteratur för att utveckla sin empatiska förmåga, för att på så sätt säkerställa ett gott patientmöte. Men det handlar också om konstens betydelse för hälsan, samt att kritiskt undersöka grundläggande antaganden inom medicin och hälsa.

Det andra är att Medicinsk humaniora undersöker hur hälsa och sjukdom upplevs subjektivt; det vill säga sjukdomsberättelser, sådant som folklorister sysslat med i årtionden. Ett färskt exempel på det är doktorand Maria Holmbergs studie om personers, med diabetes typ 1, sjukdomsberättelser med fokus på patientens möte med sjukdomen och med vården.

Högst på min önskelista är att ingå i ett samarbete kring medicinsk humaniora, där forskare från olika ämnen samsas kring förståelsen av hur sjukdom upplevs samt betydelsen av humaniora i vården och i världen.

Lena Marander-Eklund

Litteratur

- Adelswärd, Viveka et al. 2009. Den väsentliga vardagen. I: *Den väsentliga vardagen: några diskursanalytiska perspektiv*. Av Anna Sparrman, Jakob Cromdal, Ann-Carita Evaldsson och Viveka Adelswärd. Stockholm: Carlsson.
- Arvidsson, Alf 2022. *Kulturanalys och metakultur*. Lund: Studentlitteratur.

- Hansson, Christofer 2019. Humaniora i ständig förvandling. Nyttan och relevans i forskning och utbildning under 2010-talet. I: *Kultur X. 10-talet i kulturvetenskaplig belysning*, red. Höög, Victoria; Kärholm, Sara; Nilsson, Gabriella. Lund: Lunds universitet. <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1537129/FULLTEXT01.pdf>
- Kinnunen, Taina 2013. *Vahvat yksin, heikot silytyksin: Otteita suomalaisesta kosketuskulttuurista*. Helsinki: Kirjapaja.
- Marander-Eklund, Lena 2014. *Att vara hemma och fru. En studie av kvinnligt liv i 1950-talets Finland*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet.
- McNeill, Lynne 2013. *Folklore rules. A fun, quick, and useful introduction to the field of academic folklore studies*. Logan, Utah: Utah state UP.
- Mestämäki, Lina 2020. Kärnfamiljsideal och skamlösa kvinnor. Skam i personliga erfarenhetsberättelser om oavsiktliga graviditeter. I: *Kulturella perspektiv* 4/2020.
- Nilsson, Fredrik & Marander-Eklund, Lena 2021. "Vad håller folk på med?": En studie av Coronaviruset, självreglering och kulturella stereotyper. I: *Tidskrift för kulturforskning* 1/2021.
- Polkinghorne, Donald 1988. *Narrative Knowing and the Human Sciences*. Albany: State university of New York.
- Sandell, Karin 2022. *Parasiter och "Bättre Folk": Affekt i näthat mot det svenska i Finland*. Åbo: Åbo Akademis förlag.

Med Kamera och koffert

Redaktörerna bakom boken *Med kamera och koffert*¹ har gjort ett digert arbete med att ur Svenska litteratursällskapets arkiv välja ut 160 resefotografier som presenteras i denna estetiskt tilltalande bok. Alla fotografier är tagna av amatörfotografer under utlandsresor och ingår i enskilda arkivsamlingar eller i ett person- eller släktarkiv. Tidsmässigt täcker fotografierna en period från 1890-talets mitt till mitten av 1960-talet – en tidsperiod präglad av stor samhällelig förändring, vilket också märks i fotografierna. Boken vill dock inte endast visa upp fotografierna utan också berätta historierna bakom människorna som tagit dem. I förordet framhåller Kristina Linnovaara att det varit viktigt att till fotona kunna koppla arkivmaterial som brev, dagböcker och anteckningar som anknyter till och berättar om de resor som avbildats.

Boken inleds med ett kapitel skrivet av Laura Hollsten och Maria Åsvik där författarna beskriver resandets historia och vilka motiv som legat bakom tidigt resande, som hälsa, inspiration och rekreation samt världshandel och kolonialvaror. De beskriver också resandefotografiets historia och hur den tekniska utvecklingen påverkat möjligheterna till att dokumentera sin resa och sprida bilderna genom till exempel reseskildringar. Detta inledande kapitel är den längsta sammanhållna texten i hela boken, och då är det inte så långt utan upptar sidorna 8–14. Den begränsade textmängden tillåter inga längre beskrivningar eller djupare analyser av resande eller resandefotografi men ger en kort introduktion till de förutsättningar som gällt för de resenärer läsaren får stifta bekantskap med genom resten av boken.

1 *Med Kamera och koffert. Resefotografier före massturismen*. Red. Sanna Jylhä & Marika Rosenström. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2021. 177 s.

Efter den introducerande texten ligger fokus på fotografierna. Uppdelat i åtta kapitel, där varje kapitel ägnas åt en person eller ett rese-sällskap på en specifik resa, får läsaren följa med till en rad platser runt världen. Varje kapitelstitel skvallrar om vem vi får följa, som till exempel *Plantageägare på rundresa – Ida och Harald Furuhielm på Java* eller *Skogshuggarliv "Over There" – Edvin Eklund i Kanada*. Varje kapitel inleds med en kortare text som berättar lite om personen/personerna vi får följa samt varför de gett sig ut på den resa som bilderna är tagna under. Texten berättar också om resenärens intresse för fotografering och i vissa fall vilken typ av kamera personen använt. Efter varje kapitelstext följer ett antal uppslag som visar fotografierna ackompanjerade av beskrivande bildtexter samt citerade utdrag från dagböcker och brev som skrivits av resenärerna under resan. Kombinationen av varje kapitelstext, fotografierna, bildtexterna och citaten är verkligen lyckad och denna boks stora behållning. Människorna på bilderna stiger fram som riktiga personer av kött och blod och alla har en intressant historia att berätta, inte bara om sig själva utan även om sin egen samtid. Som läsare erbjuds du att kika in på vimlet på Kejsargatan i Peking 1914, stå vid sidan av vägen när Hitler besöker Hamburg den 14 februari 1939, besöka en skidbacke i Iran under tidigt 1960-tal och närvara när besättningen på segelfartyget Viking får begrava en kamrat i Sydatlanten 1947.

Efter att ha läst och tittat mig igenom bokens 178 sidor känner jag att jag fått en inblick i samhällsliv och vardagsliv på platser som jag inte ens visste fanns, och som i många fall inte ens finns kvar i den form som avbildas i bokens fotografier då länder och samhällen har förändrats sedan dess. Så här i post-pandemi är denna bok ett utmärkt sätt att upptäcka nya platser, om än i förgångens tid, utan att behöva korsa några landsgränser. Fotomaterialet ger också en bra introduktion till vilka typer av bildmaterial som finns att tillgå i SLS digra arkiv och kan kanske öppna upp för nya forskningsidéer eller öppna ögonen på icke-akademiker för vilka skatter ett arkiv kan besitta.

Malin Stengård

Varför köper individer födda på 1970- och 80-talen fritidshus?

Sommarstugor är väldigt vanliga i såväl Finland som Sverige. Många av dem som äger sommarstugor, torp eller fritidshus är födda på 1940-talet. I sin avhandling i etnologi, *Längtans & drömmarnas hus – ideal och praktik bland en ny generation stugägare* (2020)¹, frågar sig Susanna Rolfsdotter Eliasson varför urbana svenskar födda på 1970- och 80-talen köper fritidshus istället för att resa till exotiska platser eller åka på lyxiga stadsseminstrar. För att få svar på frågan intervjuade hon 11 stycken unga medelklassfamiljer och intervjuerna gjordes parvis.

Rolfsdotter Eliassons utgångspunkt är att det är en fråga om en helt ny generation stugägare som skaffat sig sommarhus på 2010-talet. Hennes syfte med avhandlingen är att analysera motivationen till förvärvande av ett eget fritidshus hos individer boende i svenska storstäder och som är födda på 1970- och 80-talen. Vidare önskar hon studera ideal och praktiker i relation till livsstil och hur dessa görs förståeliga i relation till narrativ identitet, generations- och klasstillhörighet. I avhandlingen är begreppet generation och klass relativt centrala begrepp. Hon menar att generation Y sägs vara rotlös och frågar sig hur det kommer sig att denna generation storstadsbor börjar längta efter ett fritidshus. I intervjuerna berättar paren om hur det kom sig att de köpte ett fritidshus; det var främst fråga om en längtan efter närhet till naturen, till en idealiserad och rofylld landsbygd till skillnad från storstäder med sina utmaningar – en ganska romantisk bild av det goda livet. Men det är också fråga om en att ta ett självständigt steg i det normativa livsmanuset, en

1 Susanna Rolfsdotter Eliasson: *Längtans och drömmarnas hus. Ideal och praktik bland en ny generation stugägare*. Institutionen för kulturvetenskaper, Göteborgs universitet 2020. 232 s., ill. English summary. ISBN 978-91-8009-130-5

önskan om en viss livsstil samt ett sätt att kunna byta miljö. Samtidigt som många av informanterna ser ägandet av ett fritidshus som problematiskt, njuter de av sin egen sommarstuga.

Många av de fritidshus som presenteras är relativt modesta, sådana som en ung medelklass familj har råd med. Informanterna ter sig som en relativt homogen grupp – som utbildade personer med ofta ganska konstnärliga arbeten. Läkaren, juristen och Vd:n lyser med sin frånvaro. Det är här som generationsbegreppet blir problematiskt. Rolfsdotter Eliasson har etablerat kontakt med intervjupersonerna via bekanta, kollegor och vänner. Vi tenderar att umgås med likasinnade personer, vilket gör att de par som hon intervjuat högst antagligen är ganska lika henne själv. En kvalitativ intervjuundersökning kan och ska inte vara heltäckande, men gruppen hon valt att intervjua är aningen snäv åtminstone för att representera en hel generation storstadsbor. Detta kunde ha problematiserats ytterligare i avhandlingen. I intervjuerna omtalas även tankar kring hållbarhet och miljötänkt. Det är fråga om en konsumtion som innebär avskalad inredning, återbruk samt att fritidshuset inte ska ligga för långt borta med tanke på transporten. Här används Pierre Bourdieus teori om fält och symboliskt kapital; att fritidshuset inreds utifrån förhandlingar baserade på smak, ekonomi och moraliska ställningstaganden. Däremot görs inga tankar om huruvida att äga ett fritidshus innebär ett hållbart sätt att leva. Att ha ett andra hem innebär att det rustas upp och inrymmer sådant som dubblas; (minst) ett kylskåp i stadslägenheten och ett på landet. Den mest ekologiskt tänkande personen borde alltså låta bli att skaffa sig ett fritidshus. Samtidigt framhåller Rolfsdotter Eliasson att den generation hon undersöker förhåller sig reflexivt och ifrågasättande till den egna livsstilen.

Avhandlingen använder sig av narrativ analys som analytiskt verktyg. Tanken är att vi genom berättelser förstår oss själva och andra. Narrativ identitet innebär att vi genom berättelser utforskar vår identitet. Rolfsdotter Eliasson relaterar de personliga berättelserna i förhållande till kollektiva, stora berättelser, som vi kan ansluta oss till eller ta avstånd från. Mer specifikt omtalar hon dialogisk nar-

rativ analys som analytisk ingång. Med detta avser hon att berättelsen samtalar med andra, både föreställda och närvarande. Även personliga erfarenhetsberättelser, specifikt Labovs modell, används i analysen. I kapitel 3 "Berättelser om fritidshus i nutid" som fokuserar på närhet och avstånd nyttjas den narrativa analysen då det goda livet gestaltas i intervjupersonernas berättelser, men i de övriga avsnitten kunde författaren ha fördjupat sig i den narrativa analysens möjligheter mycket mer ingående. Hon kunde tydligare ha visat hur de intervjuade paren tillsammans skapar berättelser i dialog med omgivande kollektiva berättelser.

Avhandlingen är mycket materialnära och empirin ges stor plats i den. Det här ser jag inte som något negativt. Det är intressant att läsa om hur intervjupersonerna resonerar kring olika ideal och praktiker på sommarstugorna. Speciellt intressant var avsnittet om fritidshustid (kapitel 4) om de praktiker som tar tid och där aktiviteterna styr tiden i stället för tvärtom. En sak som aningen förvånade mig – ur finländsk synvinkel – var avsaknaden av kommentarer på havets/sjöns betydelse i sommarstugelivet. I många fall kommenterades inte ens om fritidshuset låg vid en strand.

Lena Marander-Eklund

Kulturarvsobjekt, framtidsarbete och kampen om besökarnas underhållning

Etnolog Maija Mäkis doktorsavhandling ”Polkuja esihistoriasta tulevaisuuksiin – matkailun tulevaisuuksia ja toimijoita arkeologisilla maastokohteilla”¹ (”Stigar mellan förhistorien och framtider – resenäringens framtider och aktörer vid arkeologiska besöksobjekt”) har produktifieringen av kulturarvet i fokus. Avhandlingens uttryckliga syfte är att utreda möjliga framtidsutsikter för arkeologiska besöksmål i Finland. Mäki utgår från intervjuer med 34 personer som arbetat med eller varit inblandade i olika besöksmål eller attraktioner med arkeologiskt tema eller innehåll, inkluderande bl.a. vikingacentret i Rosala, medeltidsmarknaden i Åbo, Nautelankoski museum i Lundo samt stenålderscentret RIRA i Suomusjärvi.

Slutresultatet blir något mycket mer än vad syftet anger. Produktifiering av kulturarvet har under hela 2000-talet varit både en central drivkraft och ett objekt för kritik bland dem som arbetar inom branschen. En våg av ”upplevelsefokuserad” publikverksamhet har under denna tid genomsköljt fältet och skapat stora omvälvningar också i kulturarvsarbetarnas professionella identitet. För att kulturarvet ska åtnjuta fortsatt samhälleligt stöd måste det upplevas som relevant. För att upplevas som relevant måste kulturarvet kunna tilltala breda folkmassor och inte bara en snäv utbildad elit. För att uppnå detta har man alltmer gått in för att produktifiera och pakeitera kulturarvet på underhållande, lättillgängliga och upplevelserika sätt. Då uppstår, enligt många kritiker, faran av att utbildade kulturarvsexperter reduceras till ”underhållare” och kulturarvsinstitutioner alltmer börjar bli temaparksaktiga anläggningar. Från

---

1 Mäki, Maija: *Polkuja esihistoriasta tulevaisuuksiin: matkailun tulevaisuuksia ja toimijoita arkeologisilla maastokohteilla*. Kansantieteellinen arkisto: 61. Helsinki: Suomen muinaismuistoyhdistys 2020. 336 s.

ett annat perspektiv kan man säga att tidens krav har sporrat branschen att förnya och utveckla sig och hitta på nya sätt att arbeta med och tillgängliggöra kulturarvet.

Eftersom Mäki i huvudsak intervjuat personer som arbetat med och deltagit i denna utveckling, blir avhandlingen samtidigt en intressant dokumentation av kulturarvsfältet i en tid av förändring och omvälvning. Den lyfter centralt fram kulturarvsarbetaren som en *framtidssarbetare*, någon som arbetar utgående från något slag av framtidsvision (ett av Mäkis resultat blir att lyfta fram fyra olika tendenser av framtidsänkande ur materialet).

Inte alls alla aspekter av detta framtidsänkande är positiva. Osäkerhet, gällande såväl hela institutioners verksamhetsförutsättningar som enskilda yrkesutövares framtidsutsikter, är hela tiden närvarande i intervjupersonernas framtidsänkande. Att osäkerhet är en reell faktor inom branschen påvisas av att två av de i avhandlingen behandlade institutionerna – besöksscentret i järnåldersbyn Untamala och stenålderscentret RIRA i Suomusjärvi – blev kortlivade och finns inte mer idag.

För en som arbetar inom kulturarvsfältet öppnar sig Mäkis avhandling på väldigt många plan. Den kan ses som en vägledare som kartlägger karriärmöjligheter för unga humanister med inriktning på kulturarv. Den kan även ses som en kulturarvsfältets självreflektion över den snabba våg av förändring och anpassning till växande och ändrande publikkrav som präglat de senaste årtiondena, eller hur det entusiastiska fält av historiska återskapare med sitt praktiska tillvägagångssätt att försöka förstå historien ställt nya resurser och handlingsmodeller till fältets förfogande, och hur gränsen mellan fritidsverksamhet och professionell verksamhet blivit alltmer diffus.

John Björkman

Tankeväckande avhandling om hur heteronormativa konstruktioner upprätthålls i mötet mellan människa och väsen

I Catarina Harjunens avhandling¹ granskas finlandssvenska folksånger som berättar om människans erotiska möten med naturväsen. Syftet är att undersöka de konstruktioner av normativa föreställningar om sexualitet, kön och genus som uttrycks i sågnerna och sätta dessa i relation till den historiska kontexten. Harjunen undersöker också hur konstruktioner av sexualitet, kön och genus förhåller sig till binära konstruktioner av natur och kultur.

Harjunens avhandling är den första större svenskspråkiga studie som behandlar människors och väsens erotiska möten. Avhandlingen fyller två kunskapsluckor, den ena är användandet av material som inte fått någon större uppmärksamhet av forskare tidigare. Den andra är att med queerteoretiska, ekofeministiska och posthumanistiska perspektiv ge nya infallsvinklar på äldre traditionsmaterial.

Det empiriska materialet består av 116 sånger ur Svenska Litteratursällskapets i Finland traditionsvetenskapliga arkiv. Insamlingen skedde mellan 1866 och fram till 1950.

För att analysera materialet delar Harjunen in sågnerna i olika teman utifrån ett erotiskt spektrum där varje tema behandlas i var sitt kapitel. Det erotiska spektrumet följer en heteronormativ kronologi som börjar med en erotisk stämning, går vidare till sexuella möten, giftermål och avslutas i sånger som behandlar barn mellan människa och väsen.

---

1 Harjunen, Catarina: *Att dansa med de(t) skeva – Erotiska möten mellan människa och naturväsen i finlandssvenska folksånger*. Avhandling. Åbo: Åbo Akademi Förlag. 230 s.

En av Harjunens centrala teorier är Donna Haraways posthumanistiska begrepp *sällskapsarter* och *naturkultur* som används för att diskutera relationen mellan människor och väsen i det femte och sista analyskapitlet. Harjunen studerar hur normativitet reproduceras och att de ”normbrytande väsendena finns för att illustrera normerna” (Harjunen 2020:196). Med queerteoretiska perspektiv diskuterar hon sägnerna som skeva i det att de visar på sprickor i heteronormativiteten. De är potentiella icke-normativa vägar, eller *queera orienteringar* för att tala med Sara Ahmed som också är teoretiskt viktig i avhandlingen. Avhandlingen är välskriven och tankeväckande. De metodologiska perspektiven och analytiska ingångarna ger den här typen av traditionsmaterial ett lyft. Harjunen lyckas i sitt syfte att med posthumanistiska perspektiv undersöka hur kön, sexualitet och föreställningar om natur och kultur sammanvävs och konstrueras. Även analysen av heteronormativa konstruktioner i sägnerna som berättelser svarar väl på de inledande frågeställningarna.

Avhandlingen har dock vissa brister. För att analysera materialet använder Harjunen exempelvis metoden kontextuell närläsning i syftet att inte endast undersöka sägnerna som berättelser utan också sätta dem i den samhällskontext de har sitt ursprung i. Harjunen skriver att väsendenas närvaro fungerar ”som en kontrollerande makt som påverkar människornas agerande” (Harjunen 2020:118). Även om hon beskriver generella maktstrukturer hade jag velat se en djupare lokal förankring för att det ska vara möjligt att studera sägnernas funktion kontextuellt. Harjunens kapitel om insamlandet av materialet är imponerande men jag hade också velat veta mer om vem som berättade sägnerna, var och i vilket syfte. Om detta inte var möjligt hade jag velat se en diskussion kring detta. De aspekterna hade varit relevanta i relation till syftet att studera konstruktioner av sexualitet och kön i relation till dess historiska kontext. Vidare hade jag även velat se en djupare diskussion kring begreppen erotik och sexualitet eftersom de är så pass betydande för hela avhandlingen.

Harjunen har i min mening lyckats skriva en tankeväckande avhandling om hur människan skapar sig själv i möten med väsen. Hon uppfyller syftet att skriva in sig i en anrik tradition av sägen- och väsensforskare väl med sina intressanta metodologiska perspektiv.

Tanja Mikkonen

Rumslighet i sagomiljöer

Sagomiljöer fångar oss med det familjära och, mera spännande, det övernaturliga. Folksagor utspelar sig i slott, ruckel, mörka skogar, magiska miljöer och övernaturliga domän. Dessa omgivningar och rum har länge avbildats som bakgrunder i illustrationer, i pjäser och i film. När man tänker på Hans och Greta tänker man på ett pepparkakshus i skogen, med Rapunzel tänker man på ett torn och med Rödluvan tänker man på den stora mörka skogen och lilla stugan däri. Plats och rumslighet finns överallt i folksagor, men har inte forskats i särskilt mycket.

Vilken roll spelar rumslighet i folksagor och vad kan analyser av det avslöja? Det är frågorna som Nada Kujundžić ställer i sin doktorsavhandling *Narrative Space and Spatial Transference in Jacob and Wilhelm Grimm's Fairy Tales* (2020)¹. Kujundžić är doktorand i litteratur, teater, film och kultur vid Zagreb Universitet och folkloristik vid Åbo Universitet. Rumslighet har ofta diskuterats som en bakgrundsdetalj i folksagoforskning, något som existerar endast som en ram för karaktärer och handlingar att utspela sig i. Det har även hävdats att karaktärerna i folksagor existerar skilt och oberörda av sina omgivningar. Tid och rum beskrivs vagt i själva sagotexten och det är därmed lätt att uppfatta sagorna som tidlösa och att platsernas roller i dem är så minimala att de knappt har betydelse.

I sin bok analyserar Kujundžić bröderna Grimms sagor, främst ur deras samling *Kinder- und Hausmärchen* (1812–1858). Hon bryter från den etablerade synen på plats som bakgrund i folksagor och hävdar att det finns mycket som platser kan berätta om i Grimms folksagor. Hon diskuterar hur rumslighet tidigare har karaktäri-

---

1 Nada Kujundžić: *Narrative Space and Spatial Transference in Jacob and Wilhelm Grimm's Fairy Tales*. Turun yliopiston julkaisuja. Sarja B, Humaniora, 518, (2020).

serats i folksagoforskning, till skillnad från bland annat forskning inom skönlitteratur, och betoningen som har lagts på tid hellre än rum. Hur rum och rumslighet skapas, struktureras, beskrivs och förmedlas analyseras och kontextualiseras för att ge en överblick över rollen som de spelar i det narrativa. En synvinkel som hon lyfter fram är hur sagorna inte uppkommit, berättats eller nedtecknats i ett vakuum, utan reflekterar historiska, geografiska och kulturella aspekter av europiska samhällen. De mängder av kungadömen och stora mörka skogar reflekterar Tysklands splittrade stater och natur, medan sättet som platser och objekt beskrivs förmedlar den nationalromantiska andan som bröderna Grimm ville framhäva.

Men det är inte att säga att bröderna Grimms sagor endast behöver tolkas ur detta perspektiv. Kujundžić diskuterar också det positiva med det vaga och hur läsaren fyller i den vagt beskrivna omgivningen genom att projicera sina egna förväntningar och upplevelser i sagan. Det är denna aspekt som gör folksagor så anpassningsbara till olika medium och kulturer, det är inte nödvändigtvis så att läsaren behöver sätta sig in i den pseudo-historiska tiden av ”det var en gång” eller 1800-talets nationalism för att kunna uppleva och uppskatta berättelserna.

Ett tidigare perspektiv på rumslighet i folksagor är att rumslighet är en ram eller bakgrund som karaktärerna rör sig igenom oberörda av rummet och utan att lämna intryck på det. Kujundžić utmanar detta perspektiv genom att analysera relationen mellan karaktärerna och rum de befinner sig i och hur de inverkar på varandra. Hon hävdar, till skillnad från tidigare tolkningar, att de inte enbart interagerar utan att relationen mellan dem styr handlingen och för berättelsen framåt.

En annan viktig aspekt som Kujundžić fokuserar på är det magiska och icke-magiska och hur plats spelar en roll i att förmedla det. Hon diskuterar bland annat det väldigt sparsamma språket som används i sagor, särskilt vad gäller beskrivningar, och hur de mest detaljerat framställda miljöerna är de magiska. Enbart genom mera

information om omgivningen kan berättelserna förmedla att protagonisten rör sig i ett nytt, magiskt rum.

Kujundžićs forskning tar fram ett färskt perspektiv inom folksagoforskningen och ifrågasätter konventioner i tolkningen av sagorna som sällan granskats kritiskt. Särskilt Max Lüthis uppfattningar om plats och rum har granskats, ifrågasatts och utvidgats. Boken utforskar ett perspektiv som främst behandlats som en bakgrundsdetalj vilket kan fördjupa tolkningar av sagor. Det finns dock en risk i att sätta för mycket vikt på platsens och rumslighetens roll i sagor. Varför skall rumsligheten läggas i fokus? Kujundžićs analys ger läsaren en bra bild av hur man kan tolka rumslighet i sagor och vad som kan tolkas ur det, men det finns inte nödvändigtvis en bra motivation för varför den tolkningen är värd att göra. Till en mera historisk eller geografisk folksagoforskare kan det ge bättre insikt i den miljö som sagorna skapades i och avspeglar. För en forskare mera intresserad av rumslighet öppnar det vägen för sagor som analysmaterial. Men boken är inte nödvändigtvis för läsare utanför denna specifika nisch.

Kujundžićs bok kan också vara svårtillgänglig för läsare som inte är insatta i folksagoforskning och särskilt för läsare utanför en akademisk miljö. Det finns många begrepp som lyfts fram och beskrivs mera påtagligt genom exempel som förekommer först senare i kapitlet vilket kan göra en del av kapitlet svåra att komma in i utan förhandskunskap. För en som är intresserad av folksagor eller rumslighet på en akademisk nivå ger boken en bra överblick av fältet och intressanta insikter i potentialen av att analysera rumsligheten i folksagor ur ett narrativt perspektiv. Till en sådan läsare kan boken rekommenderas för att den behandlar ämnet på ett fräscht och fördjupande sätt. Till läsare utanför den relativt lilla sfären kan boken vara lite väl esoterisk och skulle inte rekommenderas som första steg i läsandet om rumslighet eller folksagoforskning.

Ailana Moore

Människonära vardagshistoria

Boken *Att mötas kring varor*¹ är ett resultat av forskningsprojektet ”Kommunicerande konsumtion. Kringvandrande försäljare och kulturmöten i Finland 1800–1940”. Projektet pågick under åren 2016–2019 och stöddes ekonomiskt av Svenska litteratursällskapet. De tolv kapitlen i antologin är skrivna av Jutta Ahlbeck, Niklas Huldén, Maren Jonasson, Hanna Lindberg, Fanny Lindroos, Eija Stark, Anna Sundelin, Sandra Waller, Johanna Wassholm och Ann-Catrin Östman. I boken möts forskare i historia, etnologi, sociologi och folkloristik med expertisområde som omfattar konsumtionshistoria, socialhistoria och minoritetsforskning.

Att recensera en antologi är alltid utmanande – det är många skribenter som bidragit med texter, texterna är antagligen skrivna under olika tider inom projektet och man förväntas skriva publik-tillvänt samtidigt som man ska hålla teoretisk skärpa. Jag upplever att bidragen i boken håller väl ihop och kommunicerar med varandra och att de stärker och understryker varandra utan många inbördes hänvisningar. Det är roligt att läsa en bok där man får lära sig mycket ”vardagshistoria” från eget kulturområde. Platser som kyrkbacken och torget är möjliga att relatera till för mig även om tiden är en annan och användningen av dem är annorlunda. Marknader och torghandel är möjliga att föreställa sig och efter skribenternas analys har de svartvita bilderna i mitt huvud börjat få en annan färgskala. Lukterna av kött och fisk och ljud av försäljarnas rop kommer till, och man kan nästan – men bara nästan – uppleva trötthetskänslan i kroppen efter långa arbetsdagar med misslyckad smörförsäljning som avslutning. Känslor och sinnesförnimmelser för läsaren närmare de människor som omtalas i frågelistsvaren

---

1 *Att mötas kring varor. Plats och praktiker i handelsmöten i Finland 1850–1950*. Red. Johanna Wassholm & Ann-Catrin Östman (2021). Svenska litteratursällskapet, Helsingfors och Appell förlag, Stockholm. 309 s.

samtidigt som jag återigen blir varse det stora tidsmässiga avståndet till tidigt 1900-tal.

Smörhandeln tas till behandling i två kapitel – det ena av Hanna Lindberg, det andra av Eija Stark och Ann-Catrin Östman. Kapitlet diskuterar genus och klass i relation till torghandel och använder frågelistor och tidningsmaterial som underlag. Smöret var en av de få varor som inbringade reda pengar för bönderna under tiden före andelsmejerierna. Samtidigt var smöret (ännu) en måttstock för kvinnan och hennes skicklighet, och pengarna som smöret inbringade skulle användas med försiktighet. Jag tillåter mig här en utveckling till min egen släkthistoria: Min farmors farfar åkte från Lappfors till Jakobstad för att sälja smör, men återvände utan pengar eftersom han hade använt dem på brännvin i staden. Hans hustru, min farmors farmor, hade tröttnat på hans sätt att slösa bort hushållets pengar, så för att understryka allvar när han kom tillbaka från stadsturen drämde hon en kniv i spisens murstock och krävde en flytt till en by närmare staden. I vår släkthistoria blir alltså smöret ett direkt incitament till köp av nytt hemman med förhoppning om ett bättre liv och ett nykrare leverne. Smör och brännvin var viktiga handelsvaror, och som sådana kommunicerar de mängder av betydelser.

I boken diskuteras förhandlingar om gränser mellan rätt sätt och lättvindigt slöseri av pengarna, vilket kommer till uttryck på en uppsättning olika vis, bland andra genom hur man förhöll sig till de personer som bedrev handeln: judar, romer, ester, finnar, kvinnor och män från landsbygd och stad. Jag vill här lyfta fram Maren Jonassons kapitel ”Föreställningar, platser och rum” om två kvinnliga afroamerikanska marknadsartister som under två års tid reste omkring i Finland och framträdde med sång och dans – och sig själva som exotiska subjekt/objekt. Jonasson studerar Katies och Alices praktiker för marknadsföring och användning av konkreta lokaler för att därigenom synliggöra artisternas aktörskap. Jonassons poängterar att hennes undersökning handlar om handel med en *immateriell* vara: en sång- och dansföreställning som getts i samband med marknader och andra liknande tillställningar. Ka-

pitlet gav mig stor behållning. Utöver en väl sammanhållen analys som genomgående, men med lätt hand, kommunicerar de teoretiska valen gör temat att Jonassons text sticker ur på ett positivt sätt – bondehushållningens varor i all ära. Rubriken för kapitlet hade gärna fått återspegla det tematiska innehållet för att fånga läsarens uppmärksamhet och marknadsföra Jonasson som skicklig vetenskapsskribent.

Om torget som plats känns möjligt för mig att relatera till går en del andra platser utanför mitt eget omedelbara identifikationsområde. Genom att läsa Niklas Huldéns kapitel om så kallad ”seprahandel” mellan Finland och Estland fick jag lära mig alldeles nya saker, vilket alltid är givande. Denna särpräglade form av handel som byggde på tradition och sekellånga vänskapsband mellan särskilda familjer på respektive sida av Finska viken har en liknande klang som talkoandan och bygger på samma tanke om utbyte och ömsesidighet. Den pålitlighet som ingick som ett element i denna typ av handel har inget att göra med vinstintresse och strävan efter ekonomiskt uppsving. Kapitlet tjänar som viktig påminnelse om att handel inte alltid måste handla om konkurrens utan också kan vara en social aktivitet som förbrödrar.

Som kulturhistoriskt orienterad folklorist gläder mig boken *Att mötas kring varor*. Det hundraåriga tisdperspektivet påminner oss om levnadsvillkoren för den växande befolkningen under landets väg från ett fattigt agrarsamhälle genom industrialisering och ekonomiskt uppsving och förbättrade kommunikationer. Tack vare källmaterialet som används i flera av kapitlen kommer man människan nära – frågelistmaterial borgar för att ”befolkning” förvandlas till personer av kött och blod, digitalt tillgängligt tidningsmaterial från samtiden bereder nutida forskare möjlighet att förstå samtidens åsikter och reaktioner. Det är glädjande att se att frågelistmaterial, som länge hänförts till etnologernas och folkloristernas domän, kommit till användning även av andra. Liksom Hanna Lindberg konstaterar i boken berättar hågkomstmaterial som detta om sådant man inte finner i andra källor, som i det aktuella fallet i Lindbergs kapitel om kundernas relationer till smörförsäljarna och

försäljarnas förhållning till sin egen försäljning eller den frågelistskrivande betraktarens förhållning till båda. Arkivhyllorna är fyllda med material som behöver sina uttolkare, och det behövs många böcker som denna för att synliggöra allt detta spännande material.

Sofie Strandén-Backa

Trender och traditioner i etnologiämnet i Åbo under de gångna hundra åren

I en välmatad antologi om hur ämnet har formats i en kollektiv livsberättelse har Fredrik Nilsson och Anna Maria Åström¹ visat hur den nordiska etnologin vid Åbo akademi vuxit fram och utvecklats, men också förändrats till den samtids-etnologi som idag präglar ämnet. Kvar finns dock också en tydlig kulturhistorisk inriktning, baserad på traditionsmaterial ur arkiven. Den har stärkts under den nuvarande professorn Fredrik Nilsson.

De båda redaktörerna, som också är de två senaste professorerna i ämnet, har författat en betydande del av texten. Därutöver bidrar inte mindre än 12 forskare från Åbo med artiklar i antologin. Dessutom har chefen för Svenska litteratursällskapets samlingar i Vasa bidragit med sin minnesbild av fältarbetets betydelse för identiteten som etnolog.

Nilsson har författat flera viktiga avsnitt om ämnesutveckling såväl som skärningspunkter mellan etnologi och folkloristik. Det är tänkvärd läsning, vars alla turer och diskussioner dock bara helt kort kan omnämnas här.

År 1922 installerades Gabriel Nikander som den första professorn i ämnet, då benämnd nordisk kulturhistoria och folkloristik och fem år senare etablerades institutet för nordisk etnologi. Redan från början har ämnet haft en bred samverkan med andra ämnen som folkloristik, sociologi och historia. Folkloristiken och historieämnet har utvecklat sin syn på etnologin i särskilda artiklar i den här boken liksom etnologiämnet vid det andra universitetet i Åbo. Särskilt intressant är de båda historikerna Nils Erik Villstrands och Ann-Catrin Östmans artikel om hur olika ämnen kan uppfattas

---

1 Fredrik Nilsson & Anna Maria Åström (red.), *Nordisk etnologi 1921–2021. Ett ämne i rörelse*. Åbo akademi 2021. 447s.

som nationsbärande då en ny nationalstat bildas. Ämnen som historia och etnologi blir viktiga i sådana sammanhang.

Helmer Tegengren kom att utveckla Folkkultursarkivet, som inrättades 1937 (numera benämnt Kulturvetenskapliga arkivet Cultura). Han tog över som professor 1952 och drev under 1950- och 1960-talen frågelistor och fältarbeten vidare vid arkivet.

När Nils Storå tagit över i början av 1970-talet bytte professuren namn till nordisk etnologi, men hade länge kvar även ansvaret för folkloristiken. Först 1987 skildes ämnena åt. Storå redogör i en av artiklarna för de fem etnologier, som han menar präglat ämnet under 1900-talet. De är den antikvariska, med anknytning till museologi och arkeologi, den språkliga som framhöll det svenska i den materiella folkulturen samt den regionala, som ägnade sig åt etnografiska Ortsbeskrivningar. Sist men inte minst diskuterar han den kulturhistoriska och den antropologiska etnologin, som präglat var sin del av 1900-talet.

Anna-Maria Åström, som innehade professuren mellan åren 1999 och 2015, visar främst hur den svenska etnologin utvecklades i Finland under senare delen av 1900-talet. Då sker en omorientering mot samtidsdokumentation, vilket får till följd att man ser kultur som process och får nya teoretiska insikter. Fältarbetena blir mer problemorienterade även om fokus ännu ligger på det materiella livet. Det produktiva 1990-talet beskriver hon som särskilt nyorienterande med stor påverkan från den svenska etnologin. Det är också nu som Åström själv utvecklar nya studier i urban kultur, stadslivet och dess minnen. Urbanforskningen såväl som herrgårdsforskningen, som så tydligt förknippas med henne själv, har fått två egna artiklar i boken. En ny trend från 1990-talet är att etnicitetsforskningen tagit en ny riktning. Åström ger också en kort genomgång av undervisning och avhandlingar under 2000-talet, vilket ger vid handen att det nu utvecklas studier i kulturarv, historiebruk och ritualer. De har både ett samtida och ett historiskt perspektiv.

Ett intressant avsnitt i boken redogör för etnologistiken. De två kompletterande ämnena folkloristik och etnologi, där åtskillnaden stått mellan det immateriella och det materiella kulturarvet kom på ett avgörande sätt att återförenas i en gemensam kandidatutbildning i kulturanalys 2017. En ny kulturanalytisk miljö är i vardande och dess framtid beroende av om man både kan arbeta mot en gemensam vision och bibehålla de båda ämnenas särart.

Avslutningsvis reflekterar Nilsson över hur ett ämne tar form i konstant rörelse i trender där de kulturteoretiska metoderna och teorierna förändras, men där också traditioner som det historiska perspektivets och fältarbetets betydelse lever kvar sedan ämnets början.

En kort recension, som denna, kan inte ge en rättvisande genomgång av den här digra antologin utan bara mana till läsning då den inte bara ger värdefulla perspektiv på vad som hänt inom etnologin i Åbo utan också utblickar över hur den utvecklats i övriga Norden.

Birgitta Svensson

Magi i vardagen En folkloristisk introduktion till skrock

I motsats till uppfattningar om världen som avförtrollad, noterar Fredrik Skott, fil.dr. och docent i nordisk folkloristik, att det magiska tänkandet frodas eller till och med ökar i det nutida samhället. En lättsam men folkloristisk introduktion till olika typer av skrock svarar därför högst antagligen på ett samhälleligt behov. *Vardagsskrock. Från abrakadabra till önskebrunn*¹, presenterar en alfabetisk lista över hundra av de vanligaste formerna av vardagsskrock, som i vid bemärkelse kan förstås som magiska föreställningar folk anammar eller känner till.

Boken kan beskrivas som ett populärvetenskapligt uppslagsverk och tar upp mycket varierande typer av skrock. Exempelvis presenteras det vad man ska göra (eller undvika göra) på dop, bröllop, då man går förbi en lyktstolpe eller väntar barn; hur man kan spå framtiden med ägg, hår, sand eller prästkragar; eller hur man kan öka och försäkra sin lycka, inom idrott och studier eller livet generellt. Skott använder sig av folkloristisk forskning för att presentera ursprung, förklaring och förändring av föreställningarna, men problematiserar och ifrågasätter också densamma till viss mån. Boken synliggör hur mycket av det som vi vet eller antar oss veta om dessa föreställningar är baserat på tolkningar och antaganden. Genom att blanda vetenskapliga texter och arkivmaterial med samtida statistik och medie-och bloggtexter, visar Skott hur föreställningar har bestått och förändrats. Även om magin finns kvar i samhället, kritiserar han också ställvis moderna uppfattningar om folkloren och dess ursprung.

---

1 Skott, Fredrik: *Vardagsskrock. Från abrakadabra till önskebrunn*. Malmö: Polaris Fakta 2021. 318 s.

Boken förankras också i en kulturvetenskaplig kontext med en introduktion som kortfattat presenterar teoretiska ingångar. En diskussion kring religion och magi i kontrast till det vetenskapliga förs, och begreppet halvtro presenteras för att visa hur folk kan både tro och samtidigt inte tro på skrock. Skott presenterar också olika funktioner av vardagsskrock, som att ge lite spänning eller försöka kontrollera det okontrollerbara. Här noteras det hur skrocket än har en viktig plats i samtiden, men *vad* som man försöker kontrollera kan ha ändrat i och med samhällets utveckling. Exempelvis ses inte sjukdomar som lika okontrollerbara och folk kanske är mer sugna på en lyckad karriär än ett äktenskap. Att försöka förutse framtiden är också ett sätt att kontrollera tillvaron.

Boken är populärvetenskaplig och saknar därmed mer djupgående folkloristiska diskussioner och teoretiskt ramverk, men Skott gör en fin balansgång mellan att presentera dessa föreställningar på ett lättsamt och intressant sätt utan att för den skull överromantisera eller förenkla folkloristiskt material. Boken ger en intressant insyn i ämnet och förslag för fortsatt läsning. För ännu ofrälsta men av folkloren intresserade personer är *Vardagsskrock* en tacksam introduktion till det magiska tänkandet i vardagen; varifrån dessa föreställningar uppkommit och varför.

Sofia Wanström

Tentakulärt och taktilt på museet

Caroline Owman's monografiavhandling *Det meränmänskliga museet*¹ är ett fängslande besök i det myllrande museets värld. Avhandlingens syfte är ”att med utgångspunkt i konservatorns bevarandearbete kartlägga museala processer som dolts i modernitetens antropocentriska museum” (s. 9). Frågeställningarna kretsar kring det meränmänskliga och hur det framträder genom teoretiska begrepp och konservatorns bevarandearbete, samt konservatorns svårdefinierade yrkesroll och roll som ledare mellan modernitetens museum och det meränmänskliga museet. Därtill frågas även hur i synnerhet klimat- och miljöfrågor bättre ska kunna uppmärksammas på det meränmänskliga museet. Frågorna besvaras i fyra analyskapitel, den sista i en slutdiskussion.

Den teoretiska inramningen är grundlig och innefattar en stor mängd tänkare inom posthumanism, miljöhumaniora och materiell feminism. Teoretiker såsom Karen Barad, Gilles Deleuze, Félix Guattari, Donna Haraway, Stacy Alaimo, Jane Bennett har valts för att deras begreppsanvändning bäst lämpar sig för analys av materialet.

Det meränmänskliga beskrivs som ett resultat av och en motkraft till museets bevarandedrömmar: det som framträder i svårigheternas och möjligheternas sprickor när konservatorn försöker utföra sitt komplicerade arbete inom en struktur som inte uppmärksammar det ostrukturerade.

Begreppet ”modernitetens museum” används som en förenklad modell av museet som bildades i Sverige kring förra sekelskiftet då stora samhällseliga förändringar ägde rum. Museet blev en reaktion

---

1 Owman, Caroline: *Det meränmänskliga museet: Konservatorns bevarandepraktik som flyktlinje i modernitetens museum*. Umeå: Umeå universitet, 2021. 207s.

mot och samtidigt en aktiv del av utvecklingen och beskrivs som en antropocentrisk, allmännyttig institution med ordning och reda, etiketter på och konkretiseringar av olika tider och platser.

Avhandlingens metod består av ett bricolage för att föra samman material, text, och Owmans egna erfarenheter inom yrket. Materialet består av intervjuer med museikonserverare och konservatorstudenter, dagboksanteckningar gjorda av konservatorer som dokumenterat sitt arbete, samt iakttagelser av konservatorers arbetsplatser. Hit hör även kontextualiserande texter såsom statliga offentliga utredningar om museet, facklitteratur för konservatorer och om utbildningen och yrket, skönlitteratur och dessutom film om ämnet.

Museikonserveratorn står i avhandlingens fokus, inte som objekt utan som den guide som orienterar läsaren in i ämnet. Konservatorn ska betvinga tidens tand och miljöns påverkan på föremålet men finner sig själv underkastad föremålets behov: luftkonditionerade rum som kräver extra klädlager, instrument som förlängningar av kroppen, nedbrytningen som inte går att stoppa eftersom den inte följer de regler om beständighet och ordning som stipulerats av modernismens museer. Yrkesrollen kräver professionalism, det meränmänskliga inspirerar känslor. Konservatorn är en cyborg, ”både kultur- och naturvetare, hantverkare och teoretiker” (s. 16) på sin meränmänskliga arbetsplats: museet som idémässigt och rent fysiskt är byggd med människan i fokus.

Klimat- och miljöaspekten lyfts fram i avhandlingens diskussionskapitel där Owman elegant knyter ihop analysens resultat i ett konkret förslag på problemet med hur en statisk och välordnad institution ska kunna hantera och presentera kunskap om det trassliga kaos som klimatfrågorna utgör: konservatorns erfarenhet och kännande behövs. Det krävs såväl vetenskap som intuition för att få till en flerstämmig verksamhet. Slutligen erbjuder Owman även 15 frågor som kan prövas i tanken eller praktiken på ett museum.

Owman är synnerligen väl beläst i sin avhandling. De teoretiska rhizomen må vara många men de är väl kartlagda och sammanförda. Avhandlingens välavvägda språk gör att den med harawayska tentakler berör läsaren på ett utöver-vetenskapligt plan. Museikon-servatorns arbete är så taktilt beskrivet och Owmans argument så övertygande att jag finner mig själv börja känna efter: "Hur låter glaset, hur känns metallen, hur luktar textilen, hur ser målningen ut?" (s. 106).

Catarina Harjunen

Ligger museikompetensens kärna i praktiker?

Vad ligger egentligen i kärnan av museiarbetet? Museologistuderanden hänvisar med lätthet till ICOMs definition av museer, vilken uppdaterades medan denna recension skrevs. Även om detta inte betyder att ICOMs definition av museer skulle uppdateras särskilt ofta, kan det ändå fungera som en tankeställare. Om definitioner kan förändras och uppdateras, vad baserar de sig då på? Då färskva museologer kommer ut i arbetslivet stöter de oftast på en mer invecklad och nyanserad verklighet. Det kan finnas mycket inbitna uppfattningar om vad *riktigt* museiarbete är, eller vad ett *riktigt* museum kan eller inte kan göra. Dessa uppfattningar finns ofta inte skrivna i några definitioner eller regelverk och dessutom verkar de inte delas av alla.

I sin doktorsavhandling ”Practicing museums. Museum people, museum work and change in practice”¹ borrar sig etnolog och museolog Inkeri Hakamies in i den komplicerade, t.o.m. filosofiska frågan om vad riktigt museiarbete kan uppfattas vara och hur uppfattningen om det formas på gräsrotsnivå – bland människor som arbetar på museer, men även museibesökares uppfattningar tas i beaktande.

Avhandlingen är en artikelavhandling. I artiklarna behandlas noggrannare följande frågor: Hur påverkar olika slags museiarbete musearbetares identiteter? Vad är ”dammighet” i museer och vilken roll har damm i museala praktiker? Vad sker då förändringar, som t.ex. informationsteknologi, introduceras i museala praktiker? Artiklarna ingår inte i sin helhet i avhandlingen, utan enbart referat av dem.

---

1 Hakamies, Inkeri: *Practicing Museums. Museum People, Museum Work and Change in Practice*. Helsinki: Helsingin yliopisto 2021. 143 s.

Som material använder sig Hakamies (till en mindre del) av frågelistor om museibesökarens museiminnen och (till en större del) av 52 intervjuer med museianställda. Materialet är insamlat inom Finlands museiförbunds museihistorieprojekt under åren 2005–2011. De intervjuade representerar främst anställda inom de större professionella museerna i huvudstadsregionen och en generation som gjort största delen av sin arbetskarriär på 1900-talet.

Materialet har alltså samlats in före avhandlingsarbetet och inte av författaren själv. Hakamies själv beklagar i avhandlingen att hon inte kunnat påverka materialets avgränsningar och att materialet som det är inte tillåter henne att belysa sina forskningsfrågor i bästa möjliga omfattning. Det hade t.ex. varit berikande att kunna jämföra olika generationers syner på hurdana praktiker som ligger i kärnan av museiarbetet eller att också få in några icke-professionella museers perspektiv. Som det är nu är slutresultatet främst en dokumentation av hur en avgående generation av museiprofessionella sett på sitt arbete och vilka utmaningar de fått kämpa med under sin arbetskarriär. Detta är den redan tidigare omtalade ”tredje” generationen som arbetat under 1900-talets senare decennier och upplevt betydande förändringar inom arbetets praktiker – inte minst övergången till en digital arbetskultur. En dokumentation av den tredje generationens arbetssätt är värdefullt i sig, även p.g.a. att denna generation satt en stark prägel på hela branschen och dess arbetskultur, vilket dagens museiarbetare jobbar vidare på idag. Det är viktigt att man fått in deras levande berättelser medan de ännu varit i arbetslivet. Samtidigt är insikten, att kärnan i en yrkesidentitet kan sökas i dess dagliga praktiker snarare än styrdokument, protokoll och officiella reglementen viktig, och avhandlingen skapar ett värdefullt fönster in i den generations museala arbetsetik som skapat grunderna för det arbete som görs idag.

John Björkman